

*Теорія
і практика*

**УПРАВЛІННЯ
Соціальними
Системами**

ФІЛОСОФІЯ
ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІКА
СОЦІОЛОГІЯ

3'2009

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ: філософія, психологія, педагогіка, соціологія

Щоквартальний науково-практичний журнал 3'2009

Засновники видання: Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Українська інженерно-педагогічна академія.

Видання засновано у 2000 р.

Держвидання

Свідоцтво: КВ №5212 від 18.06.2001 р.

КООРДИНАЦІЙНА РАДА:

Кремень В.Г., *академік НАН і АПН України, д-р філос. наук, проф. (голова)*
Товажняпський Л.Л., *д-р техн. наук, проф. (заступник голови)*
Зязюн І.А., *академік АПН України д-р філос. наук, проф. (заступник голови)*
Романовський О.Г., *д-р пед. наук, проф. (головний редактор)*
Андрушенко В.П., *академік АПН України, д-р філос. наук, проф.*
Биков В.Ю., *чл.-кор. АПН України, д-р техн. наук, проф.*
Луговий В.І., *академік АПН України, д-р пед. наук, проф.*
Прокопенко І.Ф., *академік АПН України, д-р пед. наук, проф.*
Коваленко О.Е., *д-р пед. наук, проф.*
Бабаев В.М., *д-р держ. упр., проф.*
Ілляш Н., *д-р техн. наук, проф. (Румунія) почесний д-р НТУ "ХПІ"*
Левовицький Т., *д-р пед. наук, проф. (Польща)*
Недялкова А., *д-р наук, проф. (Болгарія)*
Мамаліс А.Г., *академік, проф. (Греція)*
Фютен М., *д-р наук, проф. (Франція), почесний професор НТУ "ХПІ"*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Романовський О.Г., д-р пед. наук, проф. (головний редактор)
Гульман Б.Л., д-р психол. наук, проф. (відповідальний секретар)
Балл Г.О., член-кор. АПН України, д-р психол. наук, проф.
Бех І.Д., академік АПН України, д-р психол. наук, проф.
Бочарова С.П., д-р психол. наук, проф.
Гончаренко С.У., академік АПН України, д-р пед. наук, проф.
Князєв В.М., д-р філос. наук, проф.
Коваленко О.Е., д-р пед. наук, проф.
Конакчієв Д., д-р наук, проф.
Култаєва М.Д., д-р філос. наук, проф.
Лозовой В.О., д-р філос. наук, проф.
Моляко В.О., академік АПН України, д-р психол. наук, проф.
Нечепоренко Л.С., д-р пед. наук, проф.
Ничкало Н.Г., академік АПН України, д-р пед. наук, проф.
Побірченко Н.А., д-р психол. наук, проф.
Пономарьов О.С., канд. техн. наук, проф.
Радіонова І.О., д-р філос. наук, проф.
Рибалка В.В., д-р психол. наук, проф.
Сисоєва С.О., член-кор. АПН України, д-р пед. наук, проф.
Степаненко І.В., д-р філос. наук, проф.
Троцко Г.В., чл.-кор. АПН України, д-р пед. наук, проф.
Хомуленко Т.Б., д-р психол. наук, проф.

Адреса редколегії:

61002, Харків, вул. Фрунзе, 21.

Телефакс (057) 70-76-371

E-mail: aleksander@kharkiv.net

ЗМІСТ

ДО 125-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ "ХПІ"

О.Г. Романовський, О.С. Пономарьов	
Культурно-історичні витоки ідеї підготовки національної гуманітарно-технічної еліти.....	3

УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ОСВІТИ

А.В. Решетніченко, С.О. Шевченко	
Світоглядні основи управління якістю вищої освіти.....	10
О.М. Касьянова	
Теоретико-методологічні засади експертизи в освіті.....	19

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Е.М. Павлик	
Современное состояние политической	
психологии и ее задачи.....	29
В.Н. Самсонкин, Г.В. Попова	
Психологические аспекты внедрения инноваций в условиях реформирования железнодорожного транспорта Украины.....	34
М.Ф. Юсупова	
Освіта як один з головних чинників в інформаційному суспільстві.....	40
М.А. Чуносов	
Психологические особенности ранней профилактики правонарушений в социуме.....	47

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Ю.І. Панфілов	
Концептуальні підходи до вивчення взаємозв'язку спільноти діяльності і психолого-гічної сумісності членів малих груп.....	53

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ

М.М. Гуревичев	
К методологии исследования эволюции экономических методов управления.....	60

Teoria i практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ „ХПІ”, 2009. – № 3. – 144 с.

Видавець за рішеннями Вчених рад: Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, протокол № 8 від 26.06.2009; Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, протокол № 3 А від 31.08.2009; Української інженерно-педагогічної академії, протокол № 1 від 26.08.2009.

Журнал „Теорія і практика управління соціальними системами” затверджено постановою Президії ВАК України як наукове фахове видання України з філософських, педагогічних і психологічних наук (Бюллетень ВАК України, №9, 2002)

М.О. Науменко

Удосконалення системи менеджменту персоналу у сфері адміністративного менеджменту.....

71

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

О.А. Ігнатюк, І.А. Сладкіх	
Студентська мобільність: світові та вітчизняні тенденції розвитку.....	78

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ СУЧASNOGO ФАХІВЦЯ

О.Г. Романовський, Т.О. Бутенко	
Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів.....	86

С.М. Резік	
Педагогічні умови управлінської підготовки магістрів адміністративного менеджменту.....	94

М.Г. Колгода	
Методологічні підходи в концепції підготовки майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформацією безпекою.....	101

К.І. Кузьмина, Т.М. Семик, Й.О. Погорелая, Н.В. Селезнєва	
Індивідуалізація процесса обучения студента-медика на основе знаний о структуре его личности и функциональном состоянии.....	108

О.М. Лапузіна, К.В. Лапузіна	
Педагогічна проблема формування наукової інформаційної етики у студентів.....	118

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ФАХІВЦІВ

В.О. Балотова, Т.М. Байдак	
Проблеми молоді та державна молодіжна політика.....	124

Б.Д. Голованов	
Герменевтика и манипулятивные технологии в социальных процессах.....	133

О.Г. Романовський, О.С. Пономарьов

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЇ ПІДГОТОВКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

Для вищої школи України 2010 рік буде ознаменований видатною подією не тільки у її житті, а й у всій історії підготовки творчої науково-технічної інтелігенції і розвитку вітчизняної промисловості. Йдеться про 125-річчя від дня заснування Харківського практичного технологічного інституту (нині Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"), першого вищого технічного навчального закладу на теренах нашої країни. Його перший директор, видатний вчений у галузі механіки та опору матеріалів, талановитий організатор вищої освіти, 40-річний професор Віктор Львович Кирничов пророче зазначав, що "Харківському технологічному інституту доведеться ще довго розширятися і розвиватися, і життя його буде рахуватися не десятиліттями, а століттями, число ж випущених інженерів – десятками і сотнями тисяч". І дійсно, вся історія розвитку нашого уславленого університету стала яскравим підтвердженням цих слів.

Вчені та педагоги університету зробили величезний вклад у формування і розвиток науки і культури, техніки і економіки, насамперед промисловості, у формування і розвиток системи підготовки інженерних кадрів для України і всієї тодішньої Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу. Фактично вони формували філософію інженерної освіти. Як підкреслює нинішній ректор університету професор Л.Л. Товажнянський, "тисячі його вчених і педагогів, сотні тисяч випускників стали активними учасниками і безпосередніми творцями науково-технічного і соціального прогресу, їхні творчі здобутки помітно збагатили вітчизняну і світову науку і техніку, технологію і промисловість, культуру і вищу освіту" [1, с. 4].

Ними створені широко відомі у світі наукові школи з турбіно- і тракторобудування, двигунів внутрішнього згоряння, обробки металів, технології зв'язаного азоту, динаміки і міцності машин, фізики металів і металознавства, технології кераміки, тепло- і масообміну, електротехніки і електромеханіки тощо, які успішно функціонують. Цілком заслужену славу університету принесли такі вчені й педагоги, як лауреат Нобелівської премії академік Л.Д. Ландау, засновник фізичної хімії академік М.М. Бекетов, математик і механік зі світовим ім'ям академік О.М. Ляпунов, академіки Г.Ф. Прокуча, П.П. Будников, А.К. Вальтер, К.Д. Синельников, С.С. Уразовський, А.П. Філіпов, В.І. Атрощенко, А.С. Бережний, А.М. Підгорний, Ю.М. Мацевитий. Близькі результати у фундаментальних дослідженнях і практичних розробках, які уславили своїх авторів та університет, належать професорам М.М. Глаголеву, І.М. Глазману, В.М. Капіносу, С.М. Куценку, Я.М. Майеру, Б.О. Носкову, Л.С. Палатнику, І.В. Рижкову, М.Ф. Семку, Б.Н. Тютюнникову, Я.І. Шнєє та іншим.

Їх надбання гідно продовжують сьогоднішні вчені та педагоги. Адже, як підкресловав свого часу ще В. Л. Кирничов, "у науковій сфері, подібно іншим галузям духовної діяльності людини, існує спадкова передача дарів від вчителя до учня, щось на кшталт присвячення на розумову діяльність". Він підкресловав, що "це можна прослідкувати історично і вказати для багатьох видатних у науці людей тих вчених, які передали їм священий вогонь наукового дослідження і спрямували їх діяльність на розробку тієї чи іншої науки. Така розробка часто потім ведеться цілком самостійно, але перший імпульс майже завжди викликається особистими відносинами із вченими, які займаються тією наукою, яку обирає собі початкуючий діяч". Саме ця спадковість у поєднанні з активним сприянням розвитку креативності та інноваційного характеру мислення і стратегічного бачення провідних тенденцій розвитку відповідних наукових на-

прямів і забезпечує сьогоднішні успіхи наукових шкіл університету та подальше удосконалення підготовки інженерних кадрів.

Нам хотілось би звернути увагу на те, як вчений-механік шанує духовну діяльність людини. Сьогодні, коли вкрай небезпечного поширення набуває технократичне мислення, коли прагматизм, посиленій ринковими відносинами, іноді витісняє людяність навіть із сфери міжособистісного спілкування, формування багатого духовного світу фахівця набуває виключно важливого значення. На успішне вирішення цього надзвичайно актуального і відповідального завдання і спрямована розроблена авторами разом з Л.Л. Товажнянським концепція формування національної гуманітарно-технічної та управлінської еліти [2]. В її основу покладено необхідність ефективного розв'язання актуальних проблем інженерної освіти з урахуванням, по-перше, світових тенденцій розвитку перспективних виробничих і соціальних технологій, по-друге, тих істотних змін, що відбуваються в цілях, характері та організації суспільного виробництва та управління ним, по-третє, реалії сучасної системної кризи в Україні й попушку шляхів ефективного її подолання і, по-четверте, нових суспільних вимог до професійної і соціальної компетентності інженера, його загальної і професійної культури, моральних принципів і переконань, життєвих цінностей та ідеалів. Іншими словами, ми виходили з необхідності забезпечення якості підготовки інженерів та її відповідності вимогам постіндустріального суспільства.

Вважаємо, що ця концепція має стати дійовим чинником успішного подолання тривалої системної кризи, в якій перебуває Україна протягом вже майже двох десятиліть. Адже вона фактично є кризою управління, що зумовлена відсутністю в країні належної "критичної маси" управлінської еліти. Водночас, на жаль, на всіх рівнях державної влади, управління та місцевого самоврядування на високі посади прийшли люди, яких аж нікак не можна вважати елітою, однак які самочинно привласнили собі цей статус і прагнуть нав'язати суспільству думку про те, що саме вони дійсно є національною елітою.

Для того щоб спростувати це твердження, досить розглянути сутність понять еліти та елітаризму. Взагалі елітою (фр. *élite* – краще, *vіdbіrne*, лат. *eligo* – обираю), згідно з визначенням Большої Советської Енциклопедії, вважаються кращі представники суспільства або якоєї його частини [3]. Тому справжню еліту нації утворює краща частина науково-технічної і творчої інтелігенції, яка не заплямувала себе корупцією, не втратила гідності й духовності та сповідує загальнолюдські моральні цінності й ідеали. Ті ж так звані "народні" депутати, які у своїй діяльності керуються інтересами не народу, а виключно своїми власними інтересами або інтересами тих кланів, які допомогли їм отримати цей статус, погрузнули в корупцію і згадують про народ лише в період виборів. Та й то існуюча система виборів за партійними списками фактично відібрала в народу його конституційне право бути єдиним джерелом влади, обирати та бути обраним до будь-яких органів державної влади і місцевого самоврядування.

Поява концепції формування національної гуманітарно-технічної управлінської еліти саме у нашому вищому технічному навчальному закладі є цілком закономірною, оскільки він має багаті культурно-історичні традиції і практичний досвід організації виховання студентської молоді, формування її духовного світу. Однією з цих традицій був тісний зв'язок науки, освіти і виробництва, професійна підготовка фахівців, їх культурний та особистісний розвиток відповідно до суспільних вимог до їх компетенцій, професійно та соціально значущих особистісних якостей. Успішному розв'язанню цих завдань активно сприяв і величезний науково-технічний і духовно-культурний потенціал, приманий місту Харкову.

Крім того, студентське середовище протягом тривалого часу було своєрідною елітою української молоді. Тому воно значною мірою відповідає визначальним ознакам національної еліти і виступає потенційним джерелом її формування. Тим більш, що сьогодні, в епоху становлення і розвитку постіндустріального суспільства, суспільства знають та інтелектуальної економіки, магістральним шляхом людської цивілізації небез-

підставно вважається інноваційний розвиток. Отже, високоосвічена, належним чином вихована молодь, яка сповідує життєві цілі й принципи, що ґрунтуються на загально-людських цінностях, і може визначати майбутнє України. Тільки така еліта здатна забезпечити відродження нашої країни і не дозволити їй залишитися на узбіччі цивілізаційного розвитку, небезпека якої стає для нас все більш реальною.

Однак для реалізації вказаної концепції необхідно постійно відслідковувати процеси, що відбуваються в суспільстві, враховувати визначальні світові тенденції суспільного розвитку та їх зв'язок з науково-технічним і соціальним прогресом. У цьому контексті важливо зрозуміти і сутність феноменів еліти і лідерства та еволюцію підходів до їх визначення. Справа в тому, що стосовно поняття еліти, її сутності, складу і призначення існують різні, інколи прямо протилежні погляди. Ми, зокрема, дотримуємося наведеного вище розуміння про еліту як кращих представників суспільства або певної його частини, як людей, про яких прийнято говорити, що вони є совістю нації.

У такому випадку стосовно управлінської еліти можна цілком погодитися зі словами авторитетних російських елітологів Г.К. Ашина та Є.В. Охотського, що “про якість еліти та ефективність її функціонування можна і слід робити висновок врешті-реши тільки по головному – якості життя народу та авторитету країни у світовій спільноті”. Отже, підкреслюють вчені, якість еліти необхідно оцінювати залежно від того, “як процвітає країна економічно і духовно, наскільки високим є життєвий рівень населення, чи існує стабільність у суспільстві, чи забезпечена зовнішньополітична, екологічна, продовольча безпека держави, наскільки високими є стандарти громадянських прав і свобод людини, наскільки повно реалізуються її творчі потенції та інтереси” [4, с. 4].

Навіть неозброєним оком видно, що вкрай негативна оцінка як внутрішньої ситуації в сучасній Україні, так і її міжнародного іміджу не дає жодних підстав говорити про якість нашої так званої “еліти”. Тому єдиним засобом подолання кризи має стати кардинальна зміна еліти, підготовка справжньої національної еліти. Те, що така еліта має бути саме гуманітарно-технічною, зумовлено такими чинниками. По-перше, в нашій країні, як і на всьому пострадянському просторі, до 80-85 % керівних кадрів традиційно складають люди з базовою інженерною освітою, причому не тільки в промисловості, а й в інших галузях економіки, в науці, освіті, культурі й державному управлінні. По-друге, інженерам притаманні системний підхід, чітка цільова спрямованість на бажаний результат і своєрідна технологічність діяльності, яка забезпечує успішне досягнення поставлених цілей. По-третє, як свідчить життєва практика, з розвитком ринкових відносин в економіці число людей, яким доводиться професійно виконувати управлінські функції, невпинно зростає. Однак, по-четверте, отримавши високу професійну компетентність в обраній сфері науки і техніки, інженери не мають необхідних знань з людинознавчих дисциплін. Вони недостатньо володіють філософією і психологією управління, мають слабке уявлення про управлінську культуру та сучасні управлінські технології тощо.

Таким чином, формування національної управлінської еліти потребує істотного посилення соціально-гуманітарного складника в загальній структурі професійної підготовки інженерних кадрів. Ще однією особливістю нашої концепції є те, що вона спрямована на підготовку не якогось відносно вузького елітарного прошарку, а на своєрідне “підтягування” кожного випускника до рівня еліти. При цьому ми цілком усвідомлюємо, що далеко не кожного випускника університету можна буде віднести до національної еліти, однак навіть спроба розвинути необхідний для цього рівень професійної компетентності, духовності, моральності, загальної і професійної культури сприятиме істотному поліпшенню кадрового складу нашої економіки, науки, техніки і політики, а отже, і успішному подоланню глибокої системної кризи та виходу України на магістральний шлях сталого розвитку і побудови громадянського суспільства.

Така постановка завдання робить його набагато складнішим і відповідальнішим, оскільки надмірне збільшення числа вищих навчальних закладів і відповідне зростання чисельності студентів у них, особливо разом з поширенням контрактної форми навчан-

ня, істотно погіршили якість загальної підготовки вступників і їх культурний рівень та вихованість. Однак ми впевнені, що при належній організації навчально-виховного процесу, зокрема при чіткому дотриманні його цілісності та забезпеченні індивідуального підходу, поставлене завдання є цілком реальним. Тим більш, що життя все частіше вимагатиме від фахівців не просто наявності диплома, а справжньої професійної компетенції.

Слід зазначити, що існує і прямо протилежний погляд на сутність еліти. Теорії еліти, за словами того ж Г.К. Ашина, це – “соціально-філософські концепції, які стверджують, що необхідні складові частини соціальної структури будь-якого суспільства є елітою як вища, привілейована верства чи верству, які здійснюють функції управління, розвитку науки і культури, та інша маса людей”. Тут ще присутній певний компроміс, оскільки поряд з “привілейованою верствою”, що здійснює функції управління, згадуються й ті, хто здійснює розвиток науки і культури, тобто справжня еліта у нашому розумінні. Автор вказує, що виразниками подібних ідей були Платон, Н. Макіавеллі, Т. Карлейл. Як певна система поглядів, теорії еліти були сформовані у ХХ столітті завдяки працям В. Парето і Г. Москі [5].

Ще далі йде відомий дослідник проблем російської політичної еліти О. Криштаповичська, яка дотримується протилежної нашій позиції стосовно сутності самого поняття еліти. Вона усілід за Х. Лассауеллом вважає, що політична еліта – це верхівка правлячого класу, і наводить таку її дефініцію. “Еліта – це правляча група суспільства, яка є верхньою стратою політичного класу. Еліта стоїть на вершині державної піраміди, контролюючи основні, стратегічні ресурси влади, приймаючи рішення загальнодержавного рівня. Еліта не тільки править суспільством, а й керує політичним класом, а також створює такі форми організації держави, при яких її позиції є ексклюзивними. Політичний клас формує еліту і в той же час є джерелом її поповнення”. Звертає на себе увагу те, що у її розумінні “термін “еліта” звільнений від ціннісних міркувань: вказаній групі не притаманні ніякі видатні якості “кращих людей”, і до неї не застосовний той самий підхід, який використовується при селекції тварин, рослин або предметів розкоші”. Зараховуючи індивідів до еліти, дослідник зовсім не має на увазі “їх особливих достоїнств, як, до речі, і відсутності цих достоїнств. Виступаючи ціннісно нейтральною (курсив наш – О.Г., О.П.), еліта є поняттям, що вичленує функціональну групу, до якої належать як люди видатних здібностей, так і зовсім бездарні, як взірці моральності, так і шахраї” [6, с. 73-74].

Вважаємо зайвим аргументувати наше неприйняття такої позиції, яка зумовлена відсутністю належної чіткості методологічних принципів і понятійно-категоріального апарату дослідника. Зокрема, вона використовує неприпустиме змішування понять “правлячий клас” і “еліта”. В дійсності ж перше з них чітко, однозначно і досить повно передає зміст того відносно обмеженого кола людей, яке воно описує, і характеризує сферу професійної діяльності і соціальний статус цих людей. У той же час поняття еліти у такому розумінні є більш широким, воно не обмежується ні певними професійними, ні соціальними ознаками, а вже за своїм походженням і глибинним змістом визначає дійсно кращих представників будь-якого класу чи соціальної страти. Тому можна говорити і про управлінську еліту, якщо мати на увазі людей, які мають належну професійну підготовку до управлінської діяльності, психологічну спрямованість на неї та моральне право керувати людьми. Аналогічно можна говорити про бізнес-еліту, про науково-технічну і творчу еліту тощо.

Формування національної гуманітарно-технічної еліти саме в нашему політехнічному університеті зумовлено славетними культурно-історичними традиціями, які були надійними джерелами при розробці згадуваної вище концепції. Діяльність університету взагалі є цікавою сторінкою в історії інженерної освіти України. Вона завжди гармонійно поєднувала фундаментальну науку з виробництвом, своєчасно відгукувалась на виклики часу і запити життя. Десятки тисяч випускників університету, висококваліфікованих інженерів і керівників заводів, наукових установ і цілих галузей працювали і

сьогодні плідно працюють у різних сферах національної економіки, науки, культури і освіти як в Україні, так і за кордоном. Вони гідно підтримують славний імідж Харківського політехнічного і з честью підтверджують високий авторитет його диплома.

Значну увагу керівництво і науково-педагогічний склад університету приділяємо всебічному розвитку особистості студента. Йдеться про формування його духовного світу, естетичний та фізичний розвиток. Так, ще 1963 року було відкрито Палац студентів, де створено всі умови для плідної діяльності десятків колективів художньої самодіяльності. В 1977 році було відкрито кафедру етики, естетики та історії культури – першу кафедру такого профілю у вищому технічному навчальному закладі колишнього Радянського Союзу. В 1991 році в нашому університеті вперше в незалежній Україні було впроваджено цикл соціально-гуманітарних дисциплін загальним обсягом до 20 % навчального часу. Його зміст і структура були спрямовані на загальнокультурну підготовку, виховання та особистісний розвиток студентства. В 1996 році вченими університету була запропонована концепція гуманізації інженерної освіти, наступного року наказом Міністерства освіти і науки України на базі нашого університету було створено Національний центр гуманізації інженерної освіти, а в 1998 році – принципово новий науково-навчальний підрозділ – Інститут природознавства, техніки і людини, діяльність якого спрямована на забезпечення єдності світоглядної, фундаментальної, соціально-гуманітарної та спеціальної підготовки фахівців, на розробку і впровадження в освітню практику ефективних інноваційних педагогічних технологій.

Нарешті, 2000 року в університеті було організовано кафедру педагогіки і психології управління соціальними системами. Вона стала першою і єдиною в Україні кафедрою з такою чіткою цільовою спрямованістю. Крім навчального процесу науково-педагогічний склад кафедри активно здійснює дослідження проблем управління соціальними системами, педагогіки вищої школи, психології та філософії освіти, розробляє синергетичну парадигму освіти, логіку людської діяльності, теорію та методику формування професійної культури фахівців.

Тенденції розвитку світової освітньої системи переконливо свідчать про істотні зміни не тільки структури, а й цілей та характеру суспільного виробництва. Відповідно змінюються вимоги як до номенклатури професій і спеціальностей вищих навчальних закладів інженерно-технічного профілю, так і до рівня професійної підготовки та особистісних якостей їх випускників. Усвідомлення ролі особистісного чинника та істотної залежності результатів діяльності великих груп людей від психологічного клімату в колективі вимагає від кожного керівника, кожного фахівця наявності відповідної гуманітарної підготовки, в першу чергу володіння основами соціальної педагогіки та психології спілкування. Володіння такими знаннями передбачає гуманізацію вищої технічної освіти і прискорює формування творчої гуманітарно-технічної та управлінської еліти нової формaciї.

Розв'язання цих питань і послідовне практичне впровадження результатів наукових досліджень в удосконалення навчально-виховного процесу стають важливими складниками цілісної системи заходів, спрямованих на реалізацію концепції формування національної гуманітарно-технічної управлінської еліти. Враховуючи цю ситуацію, перед кафедрою були поставлені важливі і відповідальні завдання, виконуючи які вона стала визнаним центром наукових досліджень, навчальної, навчально-методичної, організаційної та видавничої діяльності у сфері управлінської і психолого-педагогічної підготовки інженерів, розвитку філософії, педагогіки і психології управління соціальними системами. На цій основі ми дійшли розуміння необхідності організації неперервної психолого-педагогічної та управлінської підготовки інженерів, ідея якої стала ще одним витоком концепції формування національної гуманітарно-технічної управлінської еліти. Ця ідея безпосередньо вилівала з розробленої в університеті моделі фахівця ХХІ століття, згідно з якою в університеті було розроблено і впроваджено у педагогічну практику нове покоління навчальних планів.

Відповідно до провідних тенденцій розвитку світової системи інженерної освіти ми дійшли висновку, що сьогодні не тільки нашій країні, а й усій світовій спільноті вкрай потрібні інженери нової формаші, інженери-гуманітарії, оскільки від них визначальною мірою залежить сама можливість збереження життя людини і досягнень цивілізації на планеті Земля. Високоосвічені, вільні від традиційного для більшості інженерів технократизму, такі фахівці з притаманним їм інноваційним типом мислення мають бути здатними системно і відповідально підходити до розв'язання складних науково-технічних проблем. Можливо, вперше в історії технічної освіти вони мають усвідомити, що не людина призначена для обслуговування техніки, а техніка створюється для того, щоб максимальною мірою задовольняти індивідуальні й суспільні потреби людини, що основний напрям їх діяльності має полягати у гармонізації відносин у складній системі "людина-суспільство-природа-техніка".

Наша концепція неодноразово обговорювалась на авторитетних міжнародних наукових конференціях і мала підтримку та схвалення провідних вітчизняних та іноземних філософів, психологів і педагогів. Результати досліджень не тільки вчених і педагогів кафедри та університету, а й інших навчальних закладів і наукових установ, які сприйняли ідею підготовки нової еліти і розвивають окремі її положення, регулярно публікуються у часописі "Теорія і практика управління соціальними системами" і в тематичному збірнику наукових статей "Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти", які виходять на базі кафедри.

Однак слід відвірто визнати, що у нашої концепції є й серйозні опоненти. І серед них не тільки представники природничих і технічних наук, тобто традиційні носії технократичного мислення. Дехто з психологів і педагогів вважає, що, по-перше, готовувати еліту можна тільки з представників елітарних верств населення і, по-друге, що діяльність і поведінка людини, її доля і життєві успіхи начебто закладені на генетичному рівні. На ці погляди можна було б відповісти шляхом наведення тисяч прикладів того, коли з бідних класів, навіть з так званих неблагополучних родин, виходили близькі особистості – вчені й митці, управлінці й бізнесмени. Однак добре відомо, що навіть тисяча прикладів не може бути доказом того чи іншого положення. Проблеми еліти та її формування є настільки глибокими і серйозними, що потребують системного підходу до їх аналізу та розв'язання.

Як пише Метт Рідлі, "в ідеалі наука повинна рухатися шляхом висування численних версій і гіпотез, більшість з яких потім відмітаються як хибні. Але так чомусь не відбувається. Точно так, як у 1920-х роках докорінно присікалися будь-які ідеї про вплив виховання на уроджені здібності, в 1960-х роках науковий світ відмовлявся визнавати будь-які факти, що вказували на вплив спадковості на інтелект" [6, с. 109]. Сьогодні наука має аргументи, які підтверджують і першу, і другу ідею, не абсолютизуючи їх. Справа у тому, що і уроджені якості, і вплив середовища визначають поведінку людини, а інтенсивність їх впливу істотно залежить від безлічі чинників, перш за все від самої людини, її цілей, прагнень та інтересів. Самі цілі, прагнення й інтереси формується в процесі і сімейного, і шкільного виховання, на них впливають засоби масової інформації, церква, політичні партії та інші формальні й неформальні організації.

Успіх же реалізації концепції формування національної гуманітарно-технічної еліти визначається ретельністю підходу до вибору цілей і врахування інтересів особистості кожного студента та мірою індивідуальності у підході до організації та здійснення цілеспрямованого педагогічного впливу на нього. Логіка формування освіти має полягати у забезпеченні відповідності цього впливу як суспільним вимогам до професійної компетенції і особистісних якостей фахівця, так і освітнім потребам самої його особистості. Іншими словами, вона неможлива в умовах збереження будь-яких елементів традиційної авторитарної освіти і має виходити виключно з принципів і положень гуманної педагогіки.

Список літератури: 1. Товажнянський Л.Л. Флагман вітчизняної інженерної освіти / Л.Л. Товажнянський // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2009. – № 2. – С. 3-8. 2. Товажнянський Л.Л. Концепція формування гуманітарно-технічної еліти в НТУ "ХПІ" та шляхи її реалізації: Навч.-метод. посібник. – Вид. 2-ге (стереотипне) / Л.Л. Товажнянський, О.Г. Романовський, О.С. Пономарев. – Харків: НТУ "ХПІ", 2004. – 416 с. 3. Элита // Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. – Т. 30. – М.: Советская Энциклопедия, 1978. – С. 141. 4. Ашин Г.К. Курс элитологии / Г.К. Ашин, Е.В. Охотский. – М.: ЗАО "Спортакадемпресс", 1999. – 368 с. 5. Ашин Г.К. Элиты теории / Г.К. Ашин // Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. – Т. 30. – М.: Советская Энциклопедия, 1978. – С. 141. 6. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с. 7. Ридли М. Геном: автобіографія вида в 23 главах / М. Ридли; [пер. с англ. и ред. О.Н. Ревы]. – М.: Эксмо, 2008. – 432 с.

А.Г. Романовский, А.С. Пономарев

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ИДЕИ ПОДГОТОВКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГУМАНИТАРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

Показано, что к своему 125-летию Национальный технический университет "Харьковский политехнический институт" подходит с серьезными успехами не только в профессиональной подготовке, но и в духовном и культурном развитии студентов. Раскрыты основные положения концепции формирования национальной гуманитарно-технической элиты и ее культурно-исторические корни. Проанализированы сущность и содержание феномена элиты и различные подходы к ее пониманию.

A. Romanovsky, A. Ponomaryov

CULTURAL AND HISTORICAL SOURCES OF IDEA OF NATIONAL HUMANITARIAN-TECHNICAL ELITE PREPARATION

It is shown that to the 125year the National technical university the "Kharkov polytechnic institute" besfits with serious successes not only in professional preparation but also in spiritual and cultural development of students. The substantive provisions of the offered conception of forming of national humanitarian-technical elite and its cultural and historical roots are exposed. Essence and maintenance of the phenomenon of elite and different going is analysed near its understanding.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2009

А.В. Решетніченко, С.О. Шевченко

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Якість освіти безпосередньо залежить від цілісності уявлень особистості про світ [1, 2], тому визначальною умовою забезпечення найвищих ознак якості в освітніх процесах завжди була і буде така система світоглядних орієнтацій, за допомогою якої особистість здатна адекватно розкрити стан, висвітлити проблеми та віднайти конкретні засоби подальшого розвитку людини, держави, суспільства і всесвіту.

На шляху до інтеграції у світове товариство Україна відмовилась від властивої радянським часам тоталітарно орієнтованої моделі освітніх процесів і зіткнулася з надзвичайно суперечливими явищами світоглядного плюралізму, які не просто знижують якість цих процесів, а й нерідко надають їм деструктивного характеру.

Так, задекларована в умовах демократичних перетворень свобода обрання змістових основ концепцій і доктрин управління освітньою діяльністю провідних країн Західної Європи, США та Азії на практиці обертається свавіллям і навіть вакханалією при виборі конкретних світоглядних орієнтацій і обумовлених ними методологічних, ідеологічних, аксіологічних і, власне, навчально-виховних чинників функціонування інститутів вищої освіти. Ідеється перш за все про суперечливі, часто несумісні і навіть протиправні принципи, механізми, методи та інші засоби вирішення повсякденних завдань, що постають перед сучасною системою вищої освіти. Практичними результатами подібного хаотичного світоглядного плюралізму виступають доведені до безглуздя окремі позитивістські, постмодерністські, екзистенційні, фрейдо-марксистські, герменевтичні, кокологічні чи вульгарно-детерміністські пізнавальні парадигми, які нівечать якість освітніх процесів та їх наслідки.

Наприклад, в управлінській науці і практиці замість пізнання процесів переходу від сприйняття явищ до розуміння їх сутності позитивісти орієнтують на сприйняття фактів, яке формує лише "постфактумно" орієнтовані стилі мислення і загальмовані форми дій. Тим самим замість розвитку здібностей і талантів відрізняти істинні факти від хибних, головні від другорядних, наукові від буденних та побутових в управлінців і у студентів формуються утилітаристські стилі мислення і відповідні їм примітивні форми дій. Прагнення за будь-яку ціну здобути лаври неординарності спонукають прибічників постмодерну, екзистенціалізму та інших конкретних підходів зосереджувати увагу на пізнанні "брутальних", "нігілістичних", "аморальних", "ситуативних", "кризових" та інших еклектичних за сутністю підходів, які не просто деформують систему світоглядних орієнтацій самих студентів, а й призводять до штучного провокування та загострення протиріч у процесах регулювання суб'єкт-об'єктних і навіть об'єкт-об'єктних відносин.

Між іншим, світоглядний хаос не є випадковою ознакою сучасних систем державного управління та вищої освіти. Так, для значної кількості державних управлінців, викладачів вищої школи, період становлення яких відбувався за ринкової і тоталітарної систем, актуальними залишаються анахронічні парадигми одержання прибутку за будь-яку ціну, керування принципом "кожен за себе, один Бог за всіх", насолоди присмаком поділу людей на "своїх" та "чужих", "потребних" та "зайвих", "добрих" або ж "поганих" тощо.

На жаль, головними вадами світоглядних основ представників систем державного управління і вищої освіти на початковому етапі розбудови незалежності були: асимілювання чужих, часом взагалі неприйнятних для українського народу світоглядних орі-

ситацій; вперте (або зацікавлене) ігнорування власної світоглядної орієнтації держави. Саме тому позбавлені світоглядної цілісності системи вищої освіти і державного управління перетворилися на хаотичний і багато в чому позбавлений сенсу набір дидактичних теорій, за якими поступово втрачали головне – свою якість. Претендуючи на роль освітніх концепцій, подібні квазітеорії за благозвучними деклараціями фактично абсолютизують роль таких спеціальних понять, як "навчальна діяльність", "неперевірність освіти", "комунікативна дидактика", "розвиток навичок і вмінь", "формування компетенцій", а також "адаптивних", "інформаційних", "індивідуалізованих" чи "психологічних" підходів. Перебуваючи в полоні принципово різних установок та інтересів, чимало державно-управлінських та освітянських теорій залишаються розрізняними, відрівненими від реалій. Мабуть, єдине, що їх об'єднує, – це ігнорування світоглядної цілісності, методологічної єдності, гуманістичної природи управлінських механізмів та освітніх програм, які часто залишають людину на узбіччі утилітарних, побутових, політичних, корупційних, кланово-корпоративних чи навіть девіантних інтересів. Інакше і бути не може, бо позбавлені світоглядної єдності системи освіти переважної більшості держав Європи, США, Азії, Африки, Латинської Америки та Австралії вимушенні перебувати у замкненому колі обмежених і суперечливих за своєю природою поглядів на людину, державу і світ.

Практичне ж вирішення завдань, пов'язаних з розвитком в Україні державно-громадської системи управління якістю вищої освіти, передбачає аналіз онтологічних і гносеологічних складників природи власне світогляду особистості, обумовлених різними світоглядними орієнтаціями, що й визначено метою цієї статті.

Завдяки унікальним для світової практики історичним традиціям пізнання сутності світогляду, що знайшли відголос у працях видатних українських мислителів Г.С. Сковороди, В.І. Вернадського, чудової плеяди представників київської світоглядної школи Є.І. Андроса, Є.К. Бистрицького, І.В. Бичко, І.В. Бойченка, М.О. Булатова, В.С. Горського, В.П. Загороднюка, В.В. Кізіми, С.Б. Кримського, Б.О. Параконського, М.В. Поповича, В.А. Рижко, В.Т. Табачковського, а також у наших дослідженнях, встановлено, що світогляд:

- ◆ є найбільш повною і цілісною системою уявень про внутрішні і зовнішні чинники життедіяльності особистості, держави, суспільства і всесвіту;
- ◆ є реальною і найбільш впливовою силою формування векторів розвитку суб'єктів буття;
- ◆ його сутність розкривається поняттями про "картину світу" як просторово-часовий "універсум" уявлень про історичні, мистецькі, літературні, релігійні, наукові, логічні та духовні засоби пізнання і перетворення реальності;
- ◆ як вихідні одиниці пізнання і аналізу спирається на поняття форм руху матерії, енергії та інформації;
- ◆ містить уявлення про організацію і будову неорганічного, органічного і духовного буття природи;
- ◆ розглядає систему механічних, фізичних і хімічних форм руху матерії, енергії та інформації як термодинамічний складник структурної будови неорганічного буття;
- ◆ становить систему геологічних, ботанічних і зоологічних форм руху матерії, енергії та інформації як біогеоценотичний складник структурної будови органічної частини буття;
- ◆ розкриває систему соціальних, космічних і галактичних форм руху матерії, енергії та інформації як гуманоцентричний складник структурної будови духовного буття [3].

Уявлення про гносеологічні механізми формування світоглядних орієнтацій обмежуються, головним чином, промарксистськими теоріями, які поділяють світогляд на "рабовласницький", "феодальний", "капіталістичний", "соціалістичний" і "комуністичний". Революційні для попередніх епох, подібні уявлення про "диктатуру пролетаріату", "соціалістичну революцію" та "безкласове суспільство" сьогодні виглядають зарадто редукованими і фактично залишають відкритою проблему виникнення, становлення та подальших змін як типів світогляду, так і обумовлених ними світоглядних орієнтацій.

Ураховуючи вкрай нездовільний стан уявлень про історичні закономірності розвитку світоглядних орієнтацій, зупинимось докладніше на головних етапах розвитку суспільства.

Розпочинає історію людської цивілізації процес формування натуралістичного суспільства, який включає стадії палеоліту, мезоліту, неоліту та енеоліту. Освоюючи спочатку піщаний спосіб життя, люди сповідували, головним чином, анемічний світогляд як примітивну віру у добрих та злих духів. Безцінна ж для виживання інформація спиралась на досвід, отриманий завдяки зору, дотику, нюху, слуху, смаку. Тому уявлення про зовнішній і внутрішній світ людини формувались на базі сенсорних процесів, а якість освітніх процесів мала сенситивний характер.

Ускладнення засобів пізнання призвело до формування світогляду, спрямованого на захист з боку богів, які в уяві людей набували рис сильних тварин. Збагачені уявленнями про героїв перекази набували форм легенд, що наповнювали освітньо-виховні процеси можливістю аналізувати їх зміст, мету і завдання. Отже, облаштування підвалин умов життя сприяло розвитку рефлексивної системи освітньо-виховних процесів на основі тотемічних світоглядних орієнтацій.

Завершальним етапом розвитку протосоціуму є процеси освоєння одно-, дво- і навіть триповерхових житлових споруд з прилеглими приміщеннями, які об'єднувались у малі, середні, великі і навіть гігантські поселення. Властва тим часам міфологічна система пізнання формувала фетишистські світоглядні орієнтації як основу протосоціальних ідеалів. Такими ідеалами виступали уявлення людей про силу, добро, справедливість чи мужність. Вони були харизматичними чинниками регуляції як власних дій, так і конкретних засобів реалізації владних повноважень з боку управлінської еліти тих часів. Оскільки характер відносин між суб'єктами пізнання виражався за допомогою термінів як комплексу знаків, звуків, кольорів, чисел та почуттів, то якість освіти також можна охарактеризувати як "термінальну". В узагальненому вигляді гносеологічна модель розвитку світоглядних орієнтацій за часів протосоціуму наведена нами у табл. 1.

Таблиця 1

Генеза розвитку світогляду за часів протосоціуму

Устрій життя	Типи світогляду	Якість освіти	Тип управління
Піщаний	Анемічний	Сенситивна	Харизматичний
Підвальний	Тотемічний	Рефлексивна	
Декілька поверховий	Фетишистський	Термінальна	

З розвитком рабовласництва надзвичайно актуалізувалася роль людей неординарних, обдарованих природою незвичайними здібностями і талантами. Покладені в основу інтенсифікації процесів виробництва, розподілу, споживання і контролю етнічні чинники формували родоплемінний устрій життя, який розбудовував діючі у ті часи процеси освіти на засадах емпірично орієнтованих критеріїв, що своїми витоками мали натурфілософські світоглядні орієнтації. Беззаперечний за часів античності авторитар-

ний тип управління диференціює систему освіти з метою підготовки не тільки родоплемінної, а й військової та аристократичної еліти.

Подальша комуналізація суспільних відносин витісняє на задній план властиві родоплемінним цінностям критерії походження, статі, спадкоємності та інших етнічних чинників. На зміну їм приходять антропоморфні світоглядні орієнтації, спрямовані на виявлення і практичну реалізацію надзвичайних (божествених) здібностей людей відтворювати красу геометричних форм, музичних звуків, чарівну палітру кольорів, на практиці реалізувати силу слова та діла.

До головних завдань античної системи освіти на завершальних етапах розвитку належить пошук гармонії між усвідомленням космічної природи людини та повсякденним життям громади як нової соціальної спільноти, життя і діяльність якої реґламентуються сформованими людьми нормами, цінностями та ідеалами (узагальнено гносеологічна модель розвитку світоглядних орієнтацій в античний період представлена у табл.2).

Таблиця 2

Генеза розвитку світогляду в античний період

Устрій життя	Типи світогляду	Якість освіти	Тип управління
Родоплемінний	Натурфілософський	Емпірична	Авторитарний
Комунальний	Антропоморфний	Прагматична	
Громадський	Космоцентричний	Гармонійна	

Середні віки кардинально змінюють умови, рівень та якість життя громадян завдяки визначальному впливу релігії на характер суспільних процесів. Започатковані теократичним світоглядом підвалини розбудови феодального суспільства вимагали жорсткого дотримання релігійних обрядів, традицій та канонів, які жорстким унормуванням впливали на життя громадян. Ставши центрами освіти та просвітницької діяльності, церкви і монастири будують освітньо-виховну роботу з прихожанами на схоластичних аксіомах та постулатах отців церкви. Набуваючи все більш культового характеру, повсякденний спосіб життя визначався логікою інтенсивного витіснення властивих античності принципів рабовласництва новою політикою посилення влади з боку духовенства, військових та заможних землевласників. Тобто нова феодальна політика робить пропедевтичну формальну аристотелівську логіку невід'ємним складником масової освіти.

Вінцем романського і готичного стилів на завершальних етапах розвитку феодалізму виступають традиції плательеско як прагнення розкрити самобутність, виключну особливість та вишуканість смаків представників панівних верств і членів їх родин завдяки використанню медальйонів, каблучок, орденів, медалей, монет та інших вишуканих прикрас. *Найвищою ж ознакою елегантності та витонченого смаку середньовічних владних еліт стає рівень освіченості.* Завдяки цьому чиннику освіта зосереджується в університетах Європи і набуває системного характеру. Побудовані ж на основі теократичних ідей “всеєдності”, “цілісності матеріального і духовного світів” механізми державного управління і громадського самоуправління надають феодальним типам управління ідеологічного характеру (гносеологічна модель розвитку світоглядних орієнтацій за часів середньовіччя представлена у табл. 3).

Становлення та розвиток епохи Відродження і Нових часів обумовили якісно нові раціоналістичні, бюрократичні і технократично орієнтовані світоглядні платформи, завдячуєчи яким людство забезпечило прорив до сучасних вершин науково-технічного прогресу.

Таблиця 3
Генеза розвитку світогляду за часів середньовіччя

Устрій життя	Типи світогляду	Якість освіти	Тип управління
Унормований	Теократичний	Схоластична	Ідеологічний
Культовий	Політичний	Логічна	
Своєрідний	Ідейний	Систематична	

Піднявши на нечувану висоту роль наукового пізнання у життєдіяльності суспільства, епоха Відродження сприяла розвитку світського способу життя і переводу інституцій освіти на рейки природничо-орієнтованої методологічної концепції. Суттєве розширення мережі природничо-орієнтованих наукових і освітніх закладів сприяє раціоналізації виробництва, сфер управління, споживання, контролю, соціокультурної діяльності, що надало способу життя громадян рис цивілізованості та світськості.

Прогресивні досягнення епохи Відродження поставили перед інститутами освіти завдання підготовки нової плеяди фахівців, здатних вирішувати організаційні, технічні, правові, економічні, транспортні та побутові завдання, спрямовані на підвищення рівня комфортоності життя та керованості базових галузей господарства. Саме бюрократичний світогляд надав стилям мислення тих часів рис точних, попередньо передбачуваних, цілеспрямованих, усебічно організованих, емпірично орієнтованих і проникнутих духом власної відповідальності дій. Саме завдяки технократизації світоглядних орієнтацій ставали більш конформизованими процеси виробництва, більш стереотипізована діяльність інститутів освіти, систем обміну, контролю та побутової діяльності. Підсумовуючи, гносеологічну модель розвитку світоглядних орієнтацій епохи Відродження та Нових часів представимо у табл. 4.

Таблиця 4
Розвиток світогляду епохи Відродження та Нових часів

Устрій життя	Типи світогляду	Якість освіти	Тип управління
Світський	Раціоналістичний	Природнича	Бюрократичний
Комфортний	Бюрократичний	Адміністративна	
Конформний	Технократичний	Стереотипічна	

Сучасність відрізняє надзвичайні темпи змін на тлі процесів диференціації природничих, технічних і гуманітарних напрямів розвитку суспільства. Властива ХХ століттю тенденція поглиблення інституалізації правових, виробничих, наукових, політичних, військових, сільськогосподарських та соціокультурних відносин надала життю та діяльності громадян ознак все більш санкціонованого характеру. В цей час у вищій освіті стає затребуваною поглиблена спеціалізація. Так, якщо на початку ХХ століття заклади освіти готували фахівців з декількох сот (порядку 500) спеціальностей, то зараз кількість цих спеціальностей зросла більш ніж у 20 разів і перевищує 10 тисяч найменувань. Якщо на початку ХХ століття середньостатистична родина використовувала в побуті близько 10 технологічних досягнень науки, то зараз – понад 200. Такі темпи впровадження в побут досягнень науки висувають якісно нові вимоги як до організації, так і до управління практичної реалізації сучасних освітніх технологій.

Неймовірні темпи розповсюдження сучасних інформаційних технологій не тільки надають світогляду управлінців кібернетично орієнтованих підходів, а й нерідко призводять навіть до негативних соціальних наслідків. У цілому зараз занадто жорсто-

ко розшаровується суспільство: мільярд людей перебуває на межі виживання, ще один мільярд залишається безграмотним, стільки ж виконуються по суті, функції рабів, мільярд перебуває у власності феодалів, ще один – є власністю капіталістів. Життя шостого мільярда (а також функціонування багатьох процесів планетарного порядку) визначають 260 сімей олігархів, які контролюють понад 60 % капіталу планети і мріють не про пласти людів, а лише про збереження подальшого власного світового панування. Завдяки суцільній комерціалізації суспільних, виробничих, політичних і правових відносин ця когорта олігархів має у своєму розпорядженні усі важелі управління масовою свідомістю з метою формування утилітарних цінностей та квазідеалів. Прагнучи необмеженої влади, вони пропагують ідеї “плюралізації світоглядних орієнтацій”, які вулюють аморальність, есхатологічні настрої, знецінення духовності. Втілюючи у життя цю програму, псевдоеліта насаджує культ гедонізму та евдемонізму, що ведуть “простих людей” до втрати світоглядних орієнтирів, мети та сенсу існування, надають привабливих рис девіантним формам поведінки. У стислом вигляді гносеологічна модель розвитку сучасних світоглядних орієнтацій може бути представлена у вигляді табл. 5.

Таблиця 5
Модель розвитку сучасних світоглядних орієнтацій

Устрій життя	Типи світогляду	Якість освіти	Тип управління
Санкціонований	Демократичний	Спеціалізована	Демократичний
Регламентований	Кібернетичний	Технологізована	
Хаотичний	Плюралістичний	Утилітаризована	

З кожною новою хвилиною, годиною, добою, тижнями, роками і десятиліттями майбутнє надає процесам життедіяльності рис більш інтегративного характеру, спрямованого на реалізацію транзитивних світоглядних орієнтацій як базових умов гармонізації інтересів людини, держави і суспільства в умовах освоєння всесвіту. За таких умов вища освіта все більш рельєфно глобалізується на рівні інституціональних, міждержавних, континентальних і трансконтинентальних вимог. Головне, що має відрізняти систему освіти майбутнього, полягає у формуванні установок, спрямованих на рішуче подолання відмерлих, репродуктивних, редукованих за формуєю, змістом і практичними результатами освітніх концепцій, доктрин, програм і методик. Тому органи державного управління освітою та громадськість мають усвідомлювати, що система вищої освіти найближчого майбутнього повинна мати творчий характер і ставити за мету розвиток і практичну реалізацію фізичного, інтелектуального і духовного потенціалу особистості, соціальних спільнот і суспільства в цілому.

Перехід від освоєння ресурсів сіл, міст і окремих держав до освоєння нових планет і галактик якісно змінить як умови, так і темпи розвитку дитини, юнака, дорослої людини, соціальних спільнот, інститутів, держав та наддержавних утворень. Умовно подібні особливості організації, рівня та якості життя у найближчому майбутньому ми називаємо “квантифікованими” [4, 5]. Друга головна відмінність майбутнього в державно-громадському управлінні якістю вищої освіти полягає у безумовному домінуванні ідей і принципів гуманоцентризму, в яких беззаперечна перевага надається захисту інтересів, прав і свобод кожної окремо взятої людини та соціальних спільнот як найвищих цінностей, що вкрай жорстко мають протидіяти будь-яким противправним, аморальним, девіантним та іншим асоціальним проявам [3]. У цілому ж властивий майбутньому тип управління повинен мати гуманістичний характер і спрямовуватись на розв'язання актуальних проблем людини, держави і суспільства в умовах освоєння все-

УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ОСВІТИ

світу [6,7,8,9,10]. Отже, в узагальненому вигляді гносеологічна модель розвитку світоглядних орієнтацій у майбутньому може бути представлена у табл. 6.

Таблиця 6

Розвиток світоглядних орієнтацій у майбутньому

Устрій життя	Типи світогляду	Якість освіти	Тип управління
Інтегративний	Транзитивний	Глобалізована	Гуманістичний
Квантифікований	Космологічний	Креативна	
Умотивований	Гуманоцентричний	Конструктивна	

Розглянуті вище конкретні типи світоглядних орієнтацій ще раз нагадують керівникам освітніх установ і науковцям, практичним працівникам про те, що реальний процес формування світоглядних орієнтацій включає всі перераховані вище типи світогляду. Кажучи інакше, процес формування індивідуального світогляду базується на використанні історичного досвіду всього людства.

Отже, головна проблема полягає у тому, наскільки ефективно буде використаній інститутами державного управління та вищої освіти світоглядний досвід людства. Виходячи з цього, практичне формування та розвиток державно-громадського механізму управління якістю вищої освіти має будуватися на засадах: ідей світоглядної єдності; принципів цілісності світоглядних орієнтацій; розуміння законів розвитку буття; логічної обґрунтованості помислів і дій; здатності системи освіти вдосконалювати людину та світ.

Розглянемо основні з них більш конкретно.

1. *Ідеї світоглядної єдності.* Оскільки світ був і залишається єдиним для всіх часів і народів, то єдиною для всіх вихідною освітньою платформою має виступати загальноприйнята картина світу. Модель такої картини світу має базувати освітні, пізнавальні, виховні та управлінські процеси на науково-дослідній діяльності як умові постійного просування вперед на шляху освоєння нових вершин інтелектуального, духовного і культурного розвитку. Світоглядна єдність передбачає сприйняття і беззастережне виконання усіма суб'єктами освітнього процесу гуманістичної концепції освіти як головної умови формування, розвитку та захисту їх соціальних прав і свобод. Вона виступає тією єдиною надійною методологічною, дидактичною і психолого-педагогічною основою, яка дійсно допоможе суб'єкту навчання в системі вищої освіти розкрити "єдність у багатоманітності", виокремити "неподільне у частковому", а також розкрити сутність "нескінченого у конкретному кінцевому".

2. *Принципи цілісності світоглядних орієнтацій.* Загальноприйнята картина світу дає можливість розкрити історичні, логічні, методологічні, структурні, функціональні, організаційні та інші принципи формування і реалізації освітніх програм та забезпечити їх належну якість. Кожен з перерахованих принципів у системі уявлень про картину світу повинен буде розкривати проблеми пізнавальної діяльності під широким кутом зору і практично унеможливити штучно звужувати підходи та зводити їх до окремих чи спеціальних теорій. Реалізація принципу системного підходу дозволить професорсько-викладацькому складу вищої школи на прикладі організації картини світу переконливо доводити студентам, курсантам і слухачам той незаперечний факт, що сутність цілого є якісно більш складним утворенням, ніж проста сукупність елементів, що її складає. Цілісність світогляду наділяє методологію державно-управлінської, пізнавальної, освітньо-виховної діяльності здатністю передусім правильно визначити існуючу проблему, забезпечити оптимальні напрями її аналізу та розв'язання. Усвідомивши, що постановка, аналіз та розв'язання проблем методологічно залежать від характеру світо-

глядних орієнтацій, студенти і викладачі мають спиратись на картину світу як умову єдності й цілісності світоглядних орієнтацій.

3. Розуміння законів розвитку буття. Сучасна система державного управління і вищої освіти, на превеликий жаль, і досі не має власної системи законів. Хіба що на таке призначення може претендувати легендарний метод “виховання власним прикладом”, хоча зрозуміло, що “метод” аж ніяк не може замінити “закон”. Не кращі справи і в інших сферах та напрямах діяльності, що обумовлюється відсутністю загальної картини світу і вкрай слабкою системою філософських законів. Подальшому розвитку державно-громадського управління якістю вищої освіти мають сприяти запропоновані нами загальноосвітові закони: єдності суб'єкта й об'єкта; тотожності суб'єктай об'єкта; роздвоєння суб'єкта й об'єкта; взаємопереходу протилежностей; ієархії; саморегуляції змін; зняття вищим нижчого; випереджуючих дій; пропорційної будови суб'єктів і об'єктів.

4. Логічна обґрунтованість помислів і дій. Найбільш дієвою формою розкриття сущності явищ об'єктивного світу є логіка. Однак сучасна система вищої освіти залишає відкритим одне з визначальних питань про організацію, форму і, головне, зміст логіки як найважливішої умови здобуття точних, надійних і достовірних знань. Історично боротьба між прихильниками “точних” і “гуманітарних” підходів виявилась у безлічі різновидів логіки, кожна з яких претендує на роль “єдино правильної”, “головної” або ж “самої надійної”. Сьогодні до їх числа сміливо можна віднести логіку *атомістичну, операціоналістську, математичну, формальну, конструктивну, багатозначну, пропозиціональну (логіку предикатів), діалектичну, інтуїціоністську, індуктивну, модальну, релевантну, паранесуперечливу, стохастичну, металогіку тощо*. Поза межами картини світу подібну проблему не можна ні правильно поставити, ні правильно розв'язати. Загальноприйнятою стане лише та логіка, яка буде здатною як розкрити зміст, так і визначити шляхи подальшого розвитку уявлень про картину світу. Саме на цьому шляху системи державного управління та вищої освіти мають набути ролі дійсно визначальних інститутів пізнання і розвитку людини, держави і суспільства. Головне, що має відрізняти логіку істину і надійну – це здатність *випереджуючим чином відображати стан та динаміку змін явищ внутрішнього та зовнішнього світу*.

5. Здатність системи освіти вдосконалювати людей і світ. Духовна цінність та практична значущість вищої освіти визначається здатністю людини, держави і суспільства робити себе і світ кращими. В першу чергу йдеться про формування, розвиток і подальшу реалізацію ресурсного потенціалу. Цей ресурс стосується, зокрема, можливостей реалізації механічного, фізичного, енергетичного, інформаційного, фінансово-економічного, виховного, професійного, інтелектуального та духовного потенціалу суб'єкта буття. Освіта є тим головним і невмирущим джерелом енергії, яке навіть соціально пасивним, аморфним та деструктивним соціальним спільнотам здатне закласти позитивний заряд сподівань на краще.

Список літератури: 1. Решетніченко А.В., Распопов І.В. Філософія образования: сущность и задачи // Психологопедагогические основы интенсификации учебного процесса: Сб. научн. тр. / Ред. кол. В.И. Ткачук (отв. ред.), Э.Л. Носенко и др. – Дніпропетровск: ДГУ, 1991. – С. 4-12. 2. Решетніченко А.В., Распопов І.В. Картина мира в системе познания: Монография. – Дніпропетровск: ДГУ, 1992. – 136 с. 3. Решетніченко А.В. Парадигма жизнедеятельности и мировоззрение. Методологический аспект: Монография. – Дніпропетровск: ДГУ, 1997. – С. 79-99. 4. Гречко Т.К. Механізм забезпечення ефективності діяльності державних службовців: Автореф. дис...канд. наук з держ. упр. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2006. – 20 с. 5. Решетніченко А.В. Квантифікація процесів розбудови громадянського суспільства

//Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конференції за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ). – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 46-50. 6. Решетніченко А.В. Гуманістично-правова концепція соціального розвитку//Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ при Президентові України, 2003. – Вип. 1 (11). – С. 58-71. 7. Решетніченко А.В. Гуманістична концепція управління // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2003. – Вип. 3 (11). – С. 21-43. 8. Решетніченко А.В. Механізми гуманізації процесів розвитку суспільства // Грані. – 2000. – № 6. – С. 97-105. 9. Решетніченко А.В. Управління гуманістичним потенціалом організацій//Філософія, культура, життя: Міжвузівський зб. наук. пр. Вип. 7. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000. – С. 235-244. 10. Решетніченко А.В. Основи гуманістичного світогляду // Грані. – 2000. – № 2. – С. 127-129.

А.В. Решетніченко, С.А. Шевченко

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье анализируются онтологические и гносеологические составляющие природы мировоззрения личности в контексте обеспечения в Украине управления качеством высшего образования. Обосновываются отдельные положения, на которых должно осуществляться развитие государственно-общественного управления качеством высшего образования: идеи мировоззренческого единства; принципы целостности мировоззренческих ориентаций; понимание законов развития бытия; логика помыслов и действий; состоятельность системы образования совершенствовать человека и мир.

A. Reshetnichenko, S. Shevchenko

WORD OUTLOOKING BASES OF THE MANAGEMENT OF THE HIGHER EDUCATIONAL QUALITY

In this article are analyzed the ontological and gnoseological components of the nature of personal word outlook in the context of the guaranteeing the management of the higher educational quality in Ukraine. The separated thesis are grounded on which the development of the state and public management of the higher educational quality must be fulfilled: the idea of world outlook unity; the principles of the integrity of the world outlook orientation; the understanding the laws of existential development the logic of thoughts and actions; the competence of educational system to improve a person and the world.

Стаття надійшла до редакції 8.07.2009

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСПЕРТИЗИ В ОСВІТІ

Постановка проблеми. Стратегічними напрямами розвитку освіти в Україні визначено формування потенціалу освіти, приведення її у відповідність до сучасних вимог, забезпечення рівного доступу до якісної освіти, інформатизацію освітнього простору, стандартизацію навчання та фінансування освітньої галузі [1]. Реалізація цих стратегічних напрямів спричинить утворення гуманно-демократичних цінностей у суспільстві, узгодження міжнародних глобалізаційних процесів із національними інтересами та потребами галузі. Водночас, прискорення суспільного розвитку, сутністю якого стає розвиток особистості, формує потребу громадян в якісній освіті [2]. Отже, виникла потреба в оновленні змісту освіти, структурній перебудові освітнього процесу відповідно до нової гуманістичної парадигми.

З метою приведення освіти до вимог часу здійснюються активні пошуки шляхів, підходів, технологій модернізації системи освіти України.

Відтак, актуальним стає запровадження експертизи, яка передбачає не лише дослідження педагогічних явищ, об'єктів, процесів, результатів діяльності, а й узгодження пріоритетів діяльності навчальних закладів у межах державно-громадських вимог та інтересів учасників навчального процесу, і на цій основі прогнозування розвитку системи освіти, експертне оцінювання альтернативних рішень, визначення найкращих варіантів організації та здійснення освітнього процесу фахівцями з метою поліпшення його якості.

Порівняно з іншими сферами освіту можна вважати відносно новою і далеко не повністю освоєною сферию застосування експертної діяльності. Проте не можна не подітися із твердженням, що в останнє десятиріччя практика проведення експертизи отримала достатньо велике поширення у галузі освіти. Це пов'язано з її реформуванням, а саме: з порушенням одноманітності, появою багатоступеневої освіти, варіативних програм, технологій, стандартів, з розвитком економічних відносин у сфері освіти. Експертизі підлягають освітні проекти, дослідно-експериментальна робота, програми розвитку, нормативно-правові документи, професійно-педагогічна діяльність, авторські програми та ін.

Експертна справа в Україні, як у всьому світі, посідає надзвичайно важливе місце. У той же час склалася дещо парадоксальна ситуація: експертиза стала нормою життя суспільства і престижною формою діяльності. Проте теорія експертизи у психолого-педагогічній науці остаточно не сформована.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про актуальність проблеми експертизи в освіті свідчать численні дослідження російських та українських учених, публікації в педагогічній пресі. Філософське і методологічне обґрунтування експертизи зроблено в наукових працях М. Алексєєва, О. Анісімова, С. Баронене, Г. Прозументової, А. Тубельського, Ю. Швалба, Г. Штемпеля. Okремі компоненти і складники експертизи були предметом досліджень Д. Іванова, В. Панова, В. Черепанова. Питання науково-методичного забезпечення експертної діяльності розглянуті в публікаціях І. Дранникової, Є. Стачевої, Є. Усової, В. Ясвіна. Експертиза освітніх інновацій, освітніх систем стала об'єктом уваги у дослідженнях Л. Буркової, Л. Даниленко. Наукові роботи Г. Азгальдова, В. Черепанова присвячені експертизі результатів діяльності. Специфіку експертного методу розкривають Л. Єланов, В. Кутузов, С. Тарасов, В. Черепанов. Експертизу на засадах діагностики вивчають А. Підласий, В. Шамардин. Особливу увагу А. Асмолов, С. Братченко, А. Кац звертають на забезпечення гумані-

тичного характеру процесу експертизи. О. Анісімов, Д. Галкін, Є. Матвієвська, А. Субетто розглядають експертизу як механізм управління розвитком освіти. Технологію експертизи інноваційних проектів обґрунтують Л. Буркова, Л. Даниленко, О. Новикова, Т. Новикова, В. Паламарчук, Л. Подимова, В. Сластьонін, О. Шушпанова та ін. На вимоги високої кваліфікації спеціалістів, які займаються експертною діяльністю, звертають увагу В. Андреєва, А. Гаврилін, Г. Мкритчян. Тому важливо, як вказують А. Адамський і С. Баронене, розробити механізми підготовки самих експертів, ліцензування їх діяльності.

Незважаючи на значну кількість робіт з окресленої проблеми, теоретичні основи експертизи в освіті розроблено недостатньо. Отже, мету статті вбачаємо у визначенні основних теоретико-методологічних аспектів саме освітньої експертизи.

Виклад основного матеріалу. Експертиза у загальному розумінні – це дослідження і розв'язання за допомогою компетентних осіб питань, які потребують спеціальних знань.

Якщо звернутися до етимології терміна “експертиза”, то з латинської *expertus* означає *досвідчений*, а з французької *expertise* – *доказ*. Ці значення знайшли відображення у сучасних трактуваннях експертизи.

Сучасний словник іншомовних слів визначає експертизу як дослідження якого-небудь питання, що здійснюють експерти; незалежна експертиза – об'ективне дослідження, яке провадять фахівці (зокрема, з інших країн), що не пов'язані із зацікавленими сторонами [3].

Експертиза – розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу [4].

До експертизи звертаються, коли:

- ◆ на основі відомих законів неможливо передбачити стан, поведінку системи в майбутньому;
- ◆ неможливо провести експериментальну перевірку перебігу процесу, оцінити передбачений його хід;
- ◆ виявлено невизначені чинники, які не піддаються контролю;
- ◆ існує безліч варіантів вирішення проблеми;
- ◆ недостатньо інформації, на підґрунті якої приймається рішення.

Експертиза в освіті – це сукупність процедур, необхідних для дослідження й оцінки всіх складників освіти з метою отримання професійного висновку про можливості і прогнози ефективної організації освітнього процесу.

Розвиток експертизи в освіті йшов від потреб практики. Тому експертне пізнання має чітко виражений орієнтований на практику характер: воно виникає із запитів освітньої практики, здійснюється в ній, має своїм основним критерієм практичну успішність, сприяє розумінню проблем освітнього процесу.

Поняття “експертиза в освіті” по-різному трактується і розуміється її розробниками: від особливого типу дослідницької діяльності, що потребує професійного підходу в її здійсненні, до механізму управління в освітній галузі.

Експертиза як процес може бути охарактеризована з огляду на результати, що містять діяльність експертів (зовнішня експертиза) та педагога, керівника (самоекспертиза); передбачає оцінювання результатів діяльності педагога, керівника, навчального закладу; має свій зміст, методи, засоби, форми.

Експертиза як процедура має власне методологічне, функціональне і технологічне забезпечення, алгоритм дій суб'єктів експертизи, що здійснюють оцінювання на кваліметричній або іншій основі з орієнтацією на певну форму.

Експертиза як спосіб оцінювання професійного і особистісного зростання працівників освіти експертами-спеціалістами передбачає співвідношення власної оцінки,

рефлексії професійного рівня суб'єкта оцінювання з результатами зовнішньої експертизи, що сприяє підвищенню якості педагогічної та управлінської діяльності.

Експертиза як метод, в якому суб'єктивні оцінки і уявлення експерта мають вирішальне значення. Функція експертизи як методу розширяється, вміщує в себе констатацию (діагностику) рівня функціонування і розвитку педагогічної системи.

Експертиза як метод дослідження, за допомогою якого можна здійснити прогноз, змоделювати ситуацію або процес, здійснити перевірку та оцінку.

Експертиза як результат оцінювання і внесення суджень, що надається у вигляді висновків експертів з розширеною відповіддю на основні питання, що вирішувались у ході експертизи.

Експертиза як механізм управління, який здійснюється за рахунок оформлення уявлення про інноваційну освітню діяльність, її відмінності та значущості відносно по-передньої.

Як показує досвід, в освітній практиці експертизу ототожнюють з інспектуванням, моніторингом, діагностикою, аудитом, проте вони мають суттєві відмінності.

Діагностика – система технологій, засобів, процедур, методик і методів висвітлення обставин, умов та чинників функціонування педагогічних об'єктів, перебігу педагогічних процесів, установлення їх ефективності та наслідків у зв'язку із заходами, що передбачаються або здійснюються.

Основи діагностики закладені у працях К. Інгекамп. Особливість діагностики полягає в тому, що вона може здійснюватися будь-ким за допомогою певних методик, спрямована на визначення причин (діагнозу) позитивного або негативного результату. Проте, на відміну від експертизи, діагностика не передбачає визначення перспектив розвитку педагогічного процесу.

Моніторинг – постійне спостереження за певним процесом, явищем з метою виявлення його відповідності нормам, прогнозам, бажаному результату. Моніторинг передбачає наявність певного стандарту, зразка, за яким здійснюються постійне відстеження та коригування процесу, явища, об'єкта відповідно до зразка, який є бажаним результатом. Його, на відміну від експертизи, можуть здійснювати педагоги з різним рівнем кваліфікації, професійної майстерності, стажем роботи.

Аудит – незалежна оцінка якості продукту і (або) результатів діяльності відповідальних осіб. Дозволяє виявити протиріччя між тим, що відбувається реально в практиці під час здійснення педагогічної діяльності, і тим, як це усвідомлюється, бачиться працівниками освіти. Аудит здійснюється компетентними особами. Оцінюється якість або результати діяльності директора, заступника директора, керівника методичного об'єднання. Проте аудит, на відміну від експертизи, не передбачає прогнозування перспектив подальшого розвитку.

Інспектування – забезпечення функціонування закладів освіти у суворій відповідності з державними нормативними вимогами, отже, передбачає оцінювання педагогів, закладів освіти з точки зору зовнішнього зразка на основі загальноприйнятої норми.

Мета інспектування задається зовні, воно будується на об'єктивному підході, а експертиза – на суб'єктивному. Інспекторське оцінювання здійснюється методом шкальування, порівняння з еталоном, фіксації статистичних даних. Експертиза, на відміну від інспектування, базується на суб'єкт-суб'єктній взаємодії експертів та учасників освітнього процесу.

У педагогічній науці відомі різні класифікації експертиз [5]. На думку В. Лисичкіна, В. Горелова, Г. Тейла, Ф. Глазовського, експертизу поділяють:

1. За рівнем організації експертизи: міждержавні; державні; громадські; відомчі.
2. За формулою: постійні; тимчасові.
3. За об'єктом експертизи: експертиза проекту; експертиза об'єкта.

Класифікацію об'єктів експертизи здійснюють за напрямом розвитку класифікації систем: природничо-господарські; технічні; інформаційні (наука, культура, юриспруденція); соціальні.

2. За світоглядними рівнями відображення існуючої реальності (рефлексії). Ю. Федоров пропонує такий поділ експертіз:

- *ноологічні*: трансцендентальні, містичні, астрологічні;
- *гуманітарні*: філософські, філософсько-антропологічні;
- *соціальні*: політичні, соціологічні, економічні, юридичні, соціально- медичні;
- *природничо-наукові*: гідрологічні, геологічні, географічні, геокологічні, медико-біологічні, технологічні, інженерно-будівельні.

Експертізи мають свою давню історію. Здавна люди висловлювали свою точку зору з тих чи інших питань, виконуючи в певному розумінні експертну функцію. Пере- важно прислуховувались до думки тих, хто мав заслужений авторитет. Колись це були жреці, маги, релігійні і державні діячі. Лікарі та вчителям у всі часи приходиться займатися експертізою за родом своїх занять, оскільки вони дають експертну оцінку стану здоров'я пацієнтів, а вчителі оцінюють рівень навченості учнів. Учені та письменники завжди писали рецензії на праці колег, які також мають елементи експертізи.

Основу методу експертних оцінок заклали дельфійські оракули (жреці храму Аполлона у підніжжі гори Парнас у Греції), які обнародували свої передбачення після детального обговорення на раді дельфійських мудреців. Під час прийняття рішень вони користалися системою правил, до яких, наприклад, належали такі: "Добре в усьому дотримуватись міри", "Нічого занадто", "Пізнай самого себе", "Все наперед обдумай" та ін.

Уже у середині III ст. до н. е. у Давньому Вавилоні проводилися випробування випускників у школах, де готувалися писарі.

За 2200 років до н.е. у Давньому Китаї вже існувала система оцінки здібностей осіб, які бажали обійтися посади урядовців. Це було важливим засобом відбору достатньо здібних, ерудованих і, головне, лояльних до влади людей для подальшого їх використання на адміністративній службі.

Різноманітні оцінювання влаштовувались і в період середньовіччя. У 70-х рр. XIV ст. у в'єтнамській державі було проведено переатестацію всіх військових і цивільних чиновників, що дозволило організувати оцінювання державного апарату по всій країні. Як результат заходу, В'єтнам знову став сильною і життєздатною феодальною державою.

У дореволюційній Росії в освіті вже існувала посада експерта. Так, одним із відомих експертів і наукових радників з педагогіки при Міністерстві народної освіти і Військовому Міністерстві був Н. Вессель (1837-1906) – російський педагог, публіцист, редактор часописів "Учитель", "Педагогический сборник", "Задушевное слово".

Після подій Жовтневої революції швидке зростання шкільної мережі залучило в освіту багатьох осіб, які не мали спеціальної підготовки, що зумовило протиріччя між вимогами до педагогічної професії та реальним рівнем кваліфікації вчителів. Постало питання про визначення кваліфікації вчительства за допомогою експертної комісії та вживання певних заходів щодо її підвищення. Проте ні зміст експертизи, ні механізм її проведення розроблено не було. Експертиза проводилась на основі поверхового спостереження недостатньо компетентними людьми.

Тим не менше, експертиза рівня кваліфікації вчительських кадрів, яка була проведена в 20-ті роки у масштабі Росії, виявила низький стан викладання у школах основ наук, особливо за межами центральних районів. Результатом став розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів.

Пошук шляхів підвищення об'єктивності оцінювання спричинив необхідність вимірювань у педагогіці.

У 20-30-ті рр. ХХ ст. П. Блонським і Л. Виготським вивчалися можливості об'єктивного обліку знань, умінь, навичок учнів на основі вимірювань із застосуванням тестових і математичних статистичних методів.

П. Блонський зазначав, "...можна брати до уваги об'єктивні результати власної праці і можна брати до уваги особисте враження від власної праці... Коли говорите або пишите, що добре попрацювали, погано засвоїли, насправді ніхто не знає, що це означає, бо невідомий критерій. Але завжди може вийти так, що те добре, яке є в одного, є посереднім або навіть поганим в іншого. Поняття "якість" невід'ємне від поняття "вимірювання" [6].

Інтерес до проблеми вивчення особистості вчителя посилився у 50-60-ті рр. ХХ ст. (Ф. Гоноболін, Н. Кузьміна, А. Щербаков та ін.). Розкриваючи основи педагогічної праці, науковці безпосередньо торкалися проблеми розвитку умінь та навичок учителя і, отже, можливості їх вимірювань.

Активне впровадження експертної діяльності відбулося з другої половини ХХ ст., коли в процесі розвитку системи "природа – суспільство" постали досить складні завдання, пов'язані з усвідомленням наявності блоку невизначеності в розвитку не-лінійних систем та низки їх властивостей. Такого типу завдання стали вирішуватися з використанням експертного методу дослідження.

У 60-х роках ХХ ст. активізуються дослідження проблеми вимірювань у педагогіці, коли отримують широкий розвиток класичні математичні методи (Дж. Гласс, Л. Ітельсон, К. Краснянська, В. Огорелков).

Проблему більш глибокого аналізу педагогічних явищ, процесів на основі кількісних показників, понять, законів гостро обговорюють С. Архангельський, Ю. Бабанський, В. Безпалько, Г. Воробйов, Н. Розенберг, Н. Тализіна, Л. Фрідман.

У 1968 р. дослідниками (експертина група під керівництвом М. Данилова) обґрунтovується і розвивається новий науковий напрям, який досліджує методологію і проблематику кількісної оцінки якості об'єктів, предметів, явищ, процесів, названої кваліметрією, або загальною теорією вимірювань.

Першу в СРСР лабораторію педагогічної кваліметрії створив В. Огорелков у МДПІ ім. В.І. Леніна.

У 1986 р. був створений Дослідницький центр проблем якості підготовки спеціалістів.

У 1992 р. введені процедури ліцензування, атестації, акредитації закладів освіти.

На сьогодні можна говорити про становлення експертизи як громадсько-державного інституту управління освітою.

Відповідно до світових тенденцій останнім часом активно розробляється гуманітарна експертиза. У концепції гуманітарної експертизи норвезького філософа Г. Скирбекка гуманітарна експертиза розуміється як перехід від технологічної експертизи до мульти- і міждисциплінарної експертизи і далі – до широкої публічної дискусії. Тобто гуманітарна експертиза – безперервний і широкий діалог, під час якого поряд з обґрунтуванням і критикою тих чи інших рішень, що передбачаються, відбувається також і процес виокремлення, обговорення і узгодження підґрунтя і ціннісних позицій різних соціальних груп [7].

Важлива умова ефективності та коректності експертизи – дотримання принципів її організації та здійснення. Саме принципи визначають вибір конкретних методів і те, як вони будуть використані.

Розрізняють загальнометодологічні та конкретнометодологічні (специфічні) принципи експертизи [8].

Загальнометодологічні:

- *принцип міждисциплінарності* – сучасна освіта є явищем багатоплановим і багатоаспектним, що є предметом уваги низки галузей наукового знання. Це обумовлено цілісною природою самої освіти як гуманітарної системи, що визначає комплексність дослідження.

У реальній практиці проведення експертизи в освіті реалізація принципу міждисциплінарності досягається включенням у склад експертної групи фахівців різних галузей (психологів, педагогів, управлінців). Кожен з них вивчає свій аспект, робить свій висновок, який вміщують в єдиний експертний висновок.

Кожен експерт має бути носієм знання про освітній процес, в якому цілісно, а не ізольовано повинні існувати психологічний, дидактичний, соціологічний та інші складники.

Реалізація зазначеного принципу передбачає, з одного боку, формування науково-інтегрального знання про освіту, а з іншого – вирішення проблеми відповідної професійної підготовки експерта;

- *принцип культуровідповідності*. Поширилою є думка, що освіта є точним відображенням культури та має на меті її відтворення.

С. Гессен зазначав, що між освітою і культурою є точна відповідність. Освіта є нічим іншим як культурою індивіда [9].

Отже, наявність дидактичної взаємозалежності культури й освіти спричинила формування принципу культуровідповідності.

В основу цього принципу експертизи покладено такі наукові погляди:

- ◆ уявлення про загальнокультурний контекст розвитку освітньої системи в цілому та її складників;
- ◆ про необхідність розгляду вектора культурного розвитку особистості учня;
- ◆ про соціокультурну природу джерел психічного розвитку дитини у процесі навчання;
- *принцип практичної зорієнтованості*. Незаперечною є думка про паралельне існування, з одного боку, реальної освітньої практики, а з іншого – теоретичного знання про неї.

Відмінність експертного знання полягає в тому, що в ньому цілісно, воєдино існують як теоретичне, так і практичне знання.

Саме в цьому поєднанні полягає особлива місія експертизи як способу пізнання явищ освіти. Ця місія передбачає і особливу професійну позицію експерта: він не може бути ні на боці науки, ні на боці практики – експерт поєднує в собі обидві позиції і є провідником практики в науку, а науки в практику.

Принцип практично означає, що експертне дослідження, на відміну від теоретичного, має свою основою і спирається на реальну практичну діяльність. Воно виникає із запитів освітньої практики, формується в ній, має основним критерієм практичну доцільність і сприяє її поясненню і підтримці;

- *принцип поліпарадигмальності* – проведення експертизи педагогічного явища, об'єкта, процесу потребує від експерта вирішення достатньо складного завдання вибору системи координат, у межах якої ці явища, об'єкти, процеси будуть вивчатися. Сучасний стан педагогічного знання характеризується безліччю різноманітних педагогічних систем, технологій, методик і, у зв'язку з цим, потребує упорядкування. Це упорядкування можливе через базові моделі освітнього процесу, тобто через парадигми.

Конкретизація цілей експертизи, вибір її адекватних форм, методів і процедур проведення значною мірою визначаються прихильністю експерта до тієї чи іншої моделі освітнього процесу. Ця прихильність установлює систему координат, у площині якої

і розглядається об'єкт експертизи. Отже, окреслює і загальну спрямованість експертизи, вибір основних показників, критеріїв експертного оцінювання.

При цьому виникає принципово важливе завдання повідомлення, усвідомлення і узгодження обраної базової моделі освітнього процесу із замовником, експертами, тими, хто братиме участь в експертизі. Таке узгодження передбачає розгорнуту рефлексію і прийняття цінностей певної базової моделі (парадигми) усіма учасниками експертизи та, в разі необхідності, може бути самостійним етапом експертної процедури;

Конкретно-методологічні принципи, на відміну від загальнометодологічних, мають безпосереднє відношення до організаційно-процедурних і конкретних дослідницьких аспектів проведення експертизи. У такому вигляді вони виступають як принципи реалізації професійної діяльності експерта і можуть бути поділені на дві групи.

Перша група – дослідницькі принципи, які відображають основні параметри експертної діяльності. Це принципи:

- гнучкості – експертиза повинна бути чутливою до всіх змін під час освітнього процесу і самої експертизи і бути здатною адекватно на них реагувати;
- відкритості – дії експертів здійснюються гласно, відкрито і зрозумілими для учасників освітнього процесу способами;
- конфіденційності – результати експертизи, що стосуються конкретних людей (як дорослих, так і дітей), не можуть бути оголошенні без їх згоди;
- об'ективності – передбачає врахування як кількісних, так і якісних характеристик педагогічних явищ, процесів;
- перспективності – зумовлює розробку перспектив розвитку закладу освіти;
- поєднання експертизи і самоекспертизи;
- урахування регіональних особливостей, а саме: права вибору власної стратегії розвитку освіти з урахуванням соціально-економічних, національних, культурних особливостей регіону при визначенні нового змісту освіти в навчальних закладах.

Друга група – організаційно-процедурні принципи, що визначають загальні вимоги до проведення експертних процедур. Це принципи:

- ◆ діалогу – для того щоб зрозуміти існуючу реальність освітнього процесу, експерти вступають з учасниками навчально-виховного процесу у безпосереднє спілкування; навіть формалізовані процедури починаються і завершуються міжособистісним спілкуванням;
- ◆ співробітництва – експерти відносно учасників освітнього процесу, а також у своїх взаєминах стоять на позиції рівноправного партнерства, спів-участі;
- ◆ науковості та компетентності – передбачає проведення експертизи на наукових засадах; знаннях закономірностей педагогічного процесу, принципів педагогіки, умов і факторів навчально-виховної діяльності, оволодіння експертами теоретичними питаннями і технологією експертизи;
- ◆ правової пріоритетності і законності – узгодженість діяльності експертів із законодавством України в питаннях освіти, праці, охорони дитинства, прав людини. Експертиза і дії експертів повинні відповідати існуючим правовим нормам, мати певне юридичне пророблення;
- ◆ екологічності – експертиза не повинна порушувати і спотворювати природний перебіг навчально-виховного процесу, і тим більше не повинна заподіювати ніяку шкоду або збитки його учасникам;

Як зазначалося раніше, важливим в експертизі є добір ефективних методів на кожному етапі організації і проведення експертизи.

Методи збирання експертної інформації: вивчення документації; опитування (анкетування, бесіда, інтерв'ювання); вимірювання (тестування, контрольна робота,

хронометрування); спостереження; вивчення, узагальнення та оцінювання передового педагогічного досвіду.

Методами безпосереднього здійснення експертизи є: методи індивідуальної експертної оцінки; методи колективної експертної оцінки.

Вимірювання та впорядкування експертної інформації проводяться методами реєстрації; рангових оцінок; шкаловання.

Розглянемо докладніше методи безпосереднього здійснення експертизи:

♦ метод індивідуальної експертної оцінки передбачає, що кожен експерт прощоє самостійно з матеріалами, формує свою власну позицію, фіксує її на бланку і передає організаторам. Ця форма дозволяє забезпечити незалежність думок експертів від впливу авторитетів у даній галузі, зменшити час збирання інформації. При такій формі опитування експертам необов'язково знаходитись одночасно в одному приміщенні, достатньо лише забезпечити одержання ними однакової інформації відносно необхідної роботи. Труднощі можуть виникнути в організаторів при визначені підсумкового значення оцінки, оскільки в експертів можуть бути дуже різні думки.

♦ Існують різні методи колективної експертної оцінки:

• метод комісій: полягає у відкритій дискусії з обговорюваної проблеми для вироблення єдиної думки експертів. Колективна думка визначається в результаті відкритого або таємного голосування. У деяких випадках до голосування не звертаються, виявляючи загальну думку у процесі дискусії. До переваг такого методу слід віднести: зростання поінформованості експертів, оскільки при обговоренні експерти наводять обґрунтування власних оцінок і здійснюються зворотний зв'язок – під впливом одержаної інформації експерт може змінити початкову точку зору. Недоліками є: відсутність анонімності, що призводить до конформізму з боку експертів, які присвідують свої думки до думки більш компетентних і авторитетних експертів, навіть при наявності протилежної власної точки зору; дискусії зводяться до полеміки найбільш авторитетних експертів; різна активність експертів не завжди корелюється з їх компетентністю; публічність висловлювань може привести до небажання деяких експертів відмовитися від раніш висловленої думки, навіть якщо вона у процесі дискусії змінилася;

• метод суду: частина експертів оголошується прибічниками альтернативи, що розглядається і виступає як захист, приводячи аргументи на користь альтернативи. Друга частина експертів – супротивники. У процесі експертизи “функції” експертів можуть змінюватися. Переваги і недоліки ті ж самі, що і в методу комісій;

• метод мозкової атаки: головна вимога – створення відповідної атмосфери. Обговорювана проблема має бути чітко сформульована. Будь-яка ідея повинна бути обговорена і не може бути оголошена хибною, навіть при її майже очевидній безперспективності. Суттєва роль належить керівникові експертної групи. Цей метод використовується рідше, хоча його елементи використовуються у більш складних і вдосконалених процедурах експертизи;

• метод Дельфі. Вперше був застосований у США у 1964 р. Суть методу полягає у послідовному анкетуванні експертів з різних галузей. У кожній анкеті міститься інформація, яка одержана з попередніх анкет. Мета методу – створення ретельно скоригованої програми послідовних індивідуальних опитувань, спрямованих на зменшення групового впливу, що виникає під час спільної роботи спеціалістів. Аналітики опрацьовують інформацію на кожному етапі опитування експертів з метою зблизити думки, точки зору на досліджуване питання. Разом з тим, цей метод не передбачає досягнення повної єдності думок. Опитування експертів проводиться у кілька турів. Після кожного туру проводиться ранжування оцінок і визначається медіана. Наприкінці опитування оцінки будуть максимально наближені. Метод Дельфі дає змогу отримати більш надійні групові оцінки, ніж у разі колективного обговорення. Переваги – анонімність процесу,

дури, можливість доповнити інформацію про предмет експертизи, наявність зворотного зв'язку, який дозволяє експертам коригувати свої міркування. Недоліком методу можна вважати те, що абсолютно неможливо виключити взаємовплив експертів.

Одним з етапів експертизи є визначення її критеріїв. Розрізняють такі *критерії експертизи*:

- загальні – дозволяють оцінити значущість об'єктів, суб'єктів, процесів, явищ з точки зору основних тенденцій, цілей, напрямів розвитку і реформування освіти на різних рівнях її організації;
- спеціальні – дозволяють оцінити компетентність, професіоналізм, зміст педагогічної діяльності з точки зору повноти, результативності, відповідності нормативним і понятійним вимогам;
- часткові – дозволяють оцінити ступінь обґрутованості діяльності з точки зору можливості її життєздатності та перспективності.

Незважаючи на те, до якої групи належать критерії, система критеріїв експертизи має бути:

- самодостатньою, тобто містити таку кількість і саме такий набір індикаторів, якого буде достатньо для того, щоб здійснити грунтовний аналіз та приймати відповідні рішення на державному, регіональному та локальному рівнях;
- повною – охоплювати різні аспекти та складові частини системи освіти, без чого детальний аналіз та подальший прогноз стосовно напрямів розвитку освітньої системи помітно ускладнюється;
- адекватною основним цілям і завданням, що постають перед конкретним етапом розвитку системи освіти та експертним дослідженням освітньої сфери. Досвід збирання інформації про стан та функціонування системи загальної середньої освіти свідчить про те, що значна кількість показників залишається нереалізованою, якщо їх перелік досить громіздкий;
- динамічною, тобто час від часу систему індикаторів і критеріїв ефективності, перебігу інноваційних процесів в освіті потрібно переглядати й уточнювати відповідно до її мети та пріоритетних напрямів освітньої політики держави;
- легкою в обчисленнях та вимірюваннях, тобто містити як кількісні, так і якісні показники, але такі, що обчислюються за допомогою об'єктивних засобів та інструментарію.

Висновки. Проведений у межах нашого дослідження аналіз наукових праць з питань експертизи дозволив виявити сутність експертизи в освіті та здійснити термінологічну характеристику її понятійного апарату. У процесі аналізу вітчизняної і зарубіжної літератури було виявлено становлення і розвиток експертної справи в Україні. На підставі вивчення історичних коренів, основних положень організації і здійснення експертизи виокремлено принципи, методи і критерії, які є визначальними для підвищення її ефективності та дієвості.

Перспективи. Проведене дослідження дозволило виявити і конкретизувати напрями подальших наукових і практичних пошуків у руслі сучасних інноваційних переворень у системі освіти, а саме: визначення філософських і соціальних аспектів експертизи, обґрутування і впровадження моделі експертизи в освіті, розробка технології педагогічної експертизи.

Список літератури: 1. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у ХХІ ст.: Затв. Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347// Освіта України. – 2002. – 23 квітня (№33). – С. 4-6. 2. Ващенко Л.М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону: Монографія. – К.: Видавничє об'єднання “Тираж”, 2005. – 380 с. 3. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2006. – С. 255.

4. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наукова думка. – Т. 2. – С. 462.
5. Оцінювання якості роботи закладу освіти / Упоряд. Н. Мурашко. – К.: Ред. загально-пед. газет, 2004. – 128 с. – (Б-ка “Шк. світу”).
6. Блонский П.П. Учет школьной работы / П.П. Блонский // На путях к новой школе. – 1926. - № 7-8. – С. 41.
7. Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности / Под. ред. Г.В. Иванченко, Д.А. Леонтьева. – М., 2006. – С. 290 – 292.
8. Мкртычян Г.А. Психолого-педагогическая экспертиза в образовании: теория и практика: Д... д-ра психол. наук. – Н. Новгород, 2002. – 351 с.
9. Гессен С.И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию: Учеб. пособие для вузов / С.И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
10. Черепанов В.С. Экспертные оценки в педагогических исследованиях. – М.: Педагогика, 1989. – 216 с.

Е.Н. Касьянова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКСПЕРТИЗЫ В ОБРАЗОВАНИИ

В статье раскрывается сущность понятия “экспертиза”, “экспертиза в образовании” и дана терминологическая характеристика ее понятийного аппарата. Определены различия между экспертизой, диагностикой, мониторингом, аудитом, инспектированием. Приведены классификации экспертизы. На основе изучения зарубежной и отечественной литературы показано становление и развитие экспертизы в образовании Украины. Обоснованы принципы, методы и критерии экспертизы в образовании. Также уделено внимание характеристике “идеального эксперта”.

E. Kasyanova

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF EXAMINATION IN EDUCATION

In the article the essence of notion opens up “examination”, “examination in education” and terminology description of its notion vehicle is given. Differences between examination, diagnostics, monitoring, audit, inspection are certain. Classifications of examinations are resulted. On the basis of study of literature foreign and domestic becoming and development of examination in formation of Ukraine is shown. Principles, methods and criteria of examination, in education are grounded. Attention is also spared to description of “ideal expert”.

Стаття надійшла до редакції 8.07.2009

Е.М. Павлик

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ И ЕЕ ЗАДАЧИ

В настоящее время в психологии активно развивается такое направление, как „поведение в политической психологии“, которое исследует политическую деятельность индивидов, групп и формы их политического поведения. Актуальность данного направления в психологии на данный момент объясняется возрастанием социальной нестабильности, как в мире, так и в Украине, а также определяется стремлением обосновать происходящие события и спрогнозировать ход их развития. Основной подход в решении данных вопросов состоит в поиске аналогий ранее происходящих событий, изучении отношения людей к политической системе общества. Благодаря различным подходам к изучению политической деятельности в обществе выделились такие отрасли знаний, как политическая психология, политическая социология, политология.

Однако многообразие областей знаний, изучающих природу политики, в конечном счете приводит к исследованию одного и того же предмета – политики – как вида практической деятельности, направленной на достижение поставленных целей, отражающих коренные интересы различных групп населения, социальных слоев, классов, а также государства в целом [1].

Фактически речь идет о теории поведения масс и организации устойчивых форм их взаимообусловленной совместной деятельности. Данные вопросы являются предметом исследования общей психологии, изучающей проблему в целом.

В силу того что выражение политики связано с наиболее характерными или „коренными“ интересами соответствующих групп населения, которые составляют норму их взаимообусловленных отношений, ее формирование в полной мере определяется закономерностями поведения нормы отношений. Исходя из того, что норма отношений имеет определенную непрерывную динамику своего изменения, то в такой же мере проявляется выражение ее политики, как результат опосредования происходящих изменений в общественных отношениях. Из этого вытекает необходимость применения теоретических положений поведения нормы к обоснованию принципов построения политики и ее выражения.

Психология политики относится к общим вопросам поведения и, естественно, требует определения базисных характеристик, через которые можно представить основные закономерности ее построения. Этот процесс не может протекать в произвольном порядке. Установление общих принципов организации сложных систем позволяет более успешно прогнозировать выражение политических интересов и способов их представления.

Эффективность осуществления политических интересов полностью определяется правильностью оценки ситуации и выбором адекватной формы поведения. Это позволяет сохранить экономические, интеллектуальные и физические ресурсы при достижении поставленной политической цели.

При этом диапазон используемых форм поведения может колебаться от предельных проявлений организации до крайнего выражения диктата и использования потенциала своего превосходства.

В выражении политических интересов всегда можно говорить о различиях в направленности и силе выражения этих различий. В свою очередь, форма реализации политических интересов осуществляется через разрешение либо запрещение определен-

ного поведіння, а способи їх реалізації осуществляються через принуждение или поощрение. Эти условия определяют правовое поле реализации поставленных политических целей. Однако их реализация определяется достаточностью необходимого потенциала прилагаемых усилий.

Не в меньшей мере достижению успеха способствует выбор личности, которая представляет необходимые интересы. Особенности организации психологии поведения лидера и его соответствие текущей ситуации определяет стиль выражения политики от крайней формы авторитаризма и диктата до полной ассимиляции и нелегальной скрытой формы проведения своих интересов. Анализ истории успешного и неудачного решения политических вопросов убедительно показывает естественный отбор тех вариантов поведения в проведении своих политических взглядов, которые были наиболее эффективными в свое время. Именно этим определяется роль личности в истории [5].

Появление личности в каждом историческом периоде строго детерминировано ходом его развития. Случайным является выход на арену конкретной личности из тех, кто оказывается наиболее способным и подготовленным к решению возникших проблем. Но принцип детерминизма и в этом случае является основополагающим, так как выход на арену истории конкретного лица определен статистическим принципом получения конечного результата, отражающего исход конкурентной борьбы равновозможных исходов достижением цели участвующих в ней личностей.

Высказанная Лапласом идея о строгой детерминизации взаимообусловленных интересов в социальной сфере деятельности и возможность прогнозирования ее фатальной неизбежности имеет вполне обоснованную базу. В результате развития математического аппарата теории нечетких множеств обоснованность данного утверждения стала более очевидной.

Статистический принцип организации развивающихся социальных процессов показывает детерминированную неизбежность их протекания и меру вероятной принадлежности конкретной личности к их осуществлению. Успех политической деятельности конкретной личности определяется востребованностью среды, мерой подготовленности к разрешению поставленных задач и желанием участвовать в их разрешении.

Таким образом, конечный результат будет выражаться как производная этих характеристик. Следует отметить, что каждая из них имеет определенные изменения и претерпевает некоторые колебания, что составляет важный показатель в организации осуществляемого поведения.

Успешность решения политической деятельности во многом определяется „чувством“ политической ситуации и полнотой информации о текущих состояниях политических отношений. Если первая характеристика относится к врожденным данным и предопределяет меру предположительности к осуществляющей деятельности, то вторая зависит от организационных процессов сбора информации ее полноты, достоверности и своевременности поступления, а также наличием необходимых средств.

Такая многофакторная деятельность составляет достаточно сложный процесс, и его учение длительное время основывалось на методе наблюдения и логического анализа накопленного материала. В силу того что целью осуществления любой политики является выражение не только интересов той или иной группы людей или социальных слоев и классов, которые представляет конкретный политик, но и способа осуществления этих интересов соответствующими средствами, важным является выбор наиболее эффективных адекватных средств, что определяется опытом поведения в конкретных условиях. Накопление опыта, естественно, связано с допущением определенных ошибок, что в свою очередь ставит вопрос о мере допустимой ошибки, которая обеспечивает приобретение необходимого опыта.

Все это в целом составляет процесс деятельности, являющийся предметом психологических исследований. Однако использование методов общей психологии, которые применяются в исследованиях этой проблемы, исключаются, так как речь идет о массовых социальных явлениях, где какие-либо эксперименты принципиально невозможны.

Эта проблема снимается благодаря наличию большого числа математических моделей, отражающих принципы построения взаимообусловленных совместных отношений. Сегодня метод математического моделирования социальных процессов получает широкое распространение не только в проводимых теоретических исследованиях, но и как инструмент решения непосредственно практических задач. Использование компьютерной техники при наличии разработанных и апробированных математических моделей и сборе необходимой информации позволяет получить прогнозирующие заключения в реально протекающих процессах.

Использование метода математического моделирования социальных процессов является наиболее эффективным в их изучении и исследовании. Однако кроме самих моделей крайне важным является выбор и построение семантических пространств, в которых представляются упорядоченные системы отражения рассматриваемых процессов. Только при наличии такого рода пространств возможно исследовать логическую связь между ними и устанавливать присутствующие закономерности либо использовать их для исследования динамики протекания изучаемых социальных явлений с целью их прогнозирования [2].

Соблюдение отмеченных положений определяет методологию построения и анализа политической психологии как науки. Отсутствие именно такого подхода привело современную западную политическую психологию в тупик. Основываясь на поведенческом подходе в понимании политики как одной из сфер деятельности людей, создатель политической психологии Ч. Мерриам исходил из анализа специфических черт политического поведения индивида, социальных групп, а также массового феномена выражения политических интересов. Его анализ базировался на эмпирическом материале социологических и социально-психологических исследований, объединенных в политическую науку. Дальнейшее развитие поведенческого подхода осуществил Г. Лассуэлл [3].

В западной и американской политической психологии этот подход получил бурное развитие. Основное место в рамках поведенческого подхода занимают исследования социально-политических установок, сознания, самосознания и стереотипов субъекта политического поведения как производных от внешних условий, которые формируются господствующей политической системой. Основой в поисках решения поставленной задачи являлось определение „идеальной“ модели „политического“ человека. Эмпирически ориентированный поведенческий подход выступил основой в поисках конкретных политико-психологических норм, в которых реально наблюдаются необходимые понятия и категории. Однако неразработанная теория нормы и динамика ее изменения в самоорганизующихся социальных процессах и отсутствие упорядоченных семантических пространств, в которых необходимо представлять эти процессы, не позволило решить поставленные задачи [4].

Критика поведенческого подхода в основном сводилась к тому, что политическая деятельность во многих случаях ограничивалась поведением на выборах. Несмотря на важность этой формы деятельности, ее нельзя считать основополагающей частью политической жизни, тем более что статистические и опросные исследования данного поведения не дают понимания политико-психологических механизмов этого процесса и не являются достаточными для каких-либо обоснованных заключений. Другим недостатком этого подхода является рассмотрение политической деятельности в условиях стабильной политической системы, не анализируя политическое поведение в дестаби-

лизированной ситуации. Не менее значимым недостатком в развитии политической психологии западной поведенческой школы оказалось использование только вербальных оценок поведения. Наиболее существенным недостатком поведенческого подхода является исследование отдельных индивидов и мотивации их поведения, которая побуждает их принять участие в голосовании. В рамках используемых методик данного подхода в западной политической психологии и при отсутствии общих теоретически обоснованных положений о самоорганизации социальных взаимообусловленных отношений и понимания нормы развития этого процесса, полученные результаты будут носить характер частных рассуждений.

В отечественной науке в политической психологии теоретической базой являлось деятельностное понимание политики. Анализ политики в рамках общей концепции социальной предметной деятельности полностью соответствует теории деятельности, разработанной академиком А.Н. Леснтьевым. Однако принципиальных различий в поведенческом подходе и социальной предметной деятельности не отмечается. Преимущество подхода предметной деятельности заключается в более фундаментальной обоснованности основных теоретических положений рассматриваемой проблемы.

В политической психологии как науке в настоящее время выделяются три основные задачи, соответствующие этапам ее развития. Это анализ психологических компонентов в осуществлении политической деятельности и роли „человеческого фактора“ в политической деятельности; влияния этого фактора и психологических аспектов в политике; управление политической деятельностью и ее психологическое обеспечение. Эти задачи сводятся к рассматриваемой ранее проблеме о роли личности в истории. Теоретические и практические аспекты проблематики лидерства и поведение социальных слоев и групп населения остаются наиболее актуальными в научных исследованиях политической психологии. В целом, в современной политической психологии активно разрабатываются два основных направления, которые затрагивают вопросы внутренней политики, сферу международных отношений и политику их выражения, а также их взаимообусловленности.

Политическая психология во внутренней политике рассматривает психологию поведения личности как политика, и прежде всего лидера, однако не менее важной проблемой внутренней политики является психология политического поведения „среднего“ человека, оценка определенной предрасположенности его к восприятию политической ситуации и формированию конкретных психологических установок.

Политическая психология во внешней политике исследует профессиональную деятельность политической элиты разных стран, а также национально-этнические особенности поведения масс. Одной из основных проблем, как в прикладном, так и теоретическом плане, является изучение природы возникновения и развития конфликтов, а также пути их разрешения. В данном направлении также основополагающим является „человеческий фактор“ или роль личности в истории построения международных отношений.

В последнее время в политической психологии наметилась некоторая автономия военно-политической психологии, в которой также рассматриваются вопросы поведения лидера, психология подготовки и поведения „живой силы“ противника. Одним из разделов военной психологии в рамках политической психологии является изучение феномена предательства и преданности, разработка различных форм идеологической борьбы и методов пропаганды как средства массового психологического воздействия [6].

В целом, обширный спектр интересов достаточно молодого научного направления, которое представляет политическая психология, затрагивает большой круг вопросов психологии общения и деятельности. Ее предметом исследования выступает политика как особая форма человеческой деятельности. Дальнейший успех развития политической психологии зависит от совершенствования методов исследования столь

сложного предмета как политика, содержанием которой является борьба за власть. В данном случае особую значимость приобретают методы моделирования, базирующиеся на фундаментальных положениях теории нормы, принципах самоорганизации развивающихся систем, теории адаптивного поведения.

Список литературы: 1. Ольшанский Д.В. Политическая психология // Психологический журнал. – 1992. – № 1. – С. 173-174. 2. Петров В.М., Яблонский А.И. Математика и социальные процессы. – М.: Знание, 1980. 3. Knutson J. Handbook of political psychology. – San Francisco: Jossey Bass, 1973. 4. Роцин С.С. Политическая психология // Психологический журнал. – 1981. – № 1. – С. 113-121. 5. Романовский О.Г. Проблеми формування особистості лідера: монографія / Романовский О.Г., Бабаєв В.М., Пономарев О.С. – Харків: Майдан, 2000. – 193 с. 6. Журов М.С. Преданность и предательство как социально-психологический феномен в построении взаимообусловленных отношений // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 188-192.

О.М. Павлик

СУЧАСНИЙ СТАН ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

У статті вказується актуальність на даному етапі розвитку суспільства такого напряму в політичній психології, як дослідження політичної діяльності індивідів і груп. Доводиться, що аналіз політичної діяльності замало проводити використовуючи тільки методи загальної психології. Пропонується застосування, у рамках поведінкового підходу для відображення існуючих соціальних процесів такого методу, як математичне моделювання.

E. Pavlik

MODERN STATE OF POLITICAL PSYCHOLOGY AND ITS TASK

In the article specified about actuality, on this stage of development of society, such direction, in political psychology as research of political activity of individuals and groups. It will be that not enough to conduct the analysis of political activity using the methods of general psychology only. Within the framework of conduction approach for the reflection of existent social processes application of method of mathematical design is offered.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2009

В.Н. Самсонкин, Г.В. Попова

**ПСИХОЛОГІЧЕСКІ АСПЕКТЫ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦІЙ
В УСЛОВІЯХ РЕФОРМИРОВАННЯ ЖЕЛЕЗНОДОРЖНОГО
ТРАНСПОРТА УКРАИНЫ**

Актуальність теми. За последнее десятилетие в Украине произошли заметные качественные изменения в структуре национальной экономики. Переход экономики к рыночным отношениям придал новый импульс развитию ряда отраслей промышленности, транспортной системы, предприятий сферы услуг. Вместе с тем лишь немногие отрасли конкурентоспособны на мировом рынке. В этих условиях остро встает вопрос о возможностях эффективного реформирования различных отраслей экономики, прежде всего транспортной системы, в частности железнодорожного транспорта как важнейшей ее составляющей.

Реформирование отрасли – сложный системный процесс, связанный с восприятием персоналом предприятий множества инноваций. Развитие и углубление рыночных отношений в украинской экономике объективно требуют принципиальных изменений в отношениях между людьми, осуществляющими совместную трудовую деятельность. Это в полной мере относится к разработке и внедрению инноваций, которые являются необходимым условием развития. От адекватности реагирования работников на предлагаемые изменения зависит эффективность и скорость движения реформы. Однако психологический механизм реформы не сводится только к пониманию работниками сущности изменений.

Обзор научных подходов. Многие вопросы теории и методологии инновационных процессов получили отражение в трудах В.М. Анышина, В.П. Багова, С.Ю. Глазьева, Н.П. Иващенко, Л.Г. Кудинова, Д.С. Львова, Е.К. Смирницкого, Р.А. Фатхутдинова и др. Среди зарубежных ученых можно отметить работы П. Друкера, Т. Питерса, М. Портера, Р. Уотермана, Р. Хизрича, А. Хоскинга, Й. Шумпетера, Э. Янча. Значительный вклад в теоретическую разработку различных аспектов проблемы управления персоналом предприятий и организаций внесли российские ученые Н.А. Волгина, М.В. Грачева, П.В. Журавлева, А.Я. Кибанова, Р.П. Колесовой, М.Н. Кулапова, В.И. Матирко, А.Г. Новицкого, Ю.Г. Одегова, Л.Б. Сульповара, В.В. Травина, Э.А. Уткина и др. Результативность инновационной деятельности в значительной мере зависит от человеческого фактора, в связи с чем персонал предприятий необходимо рассматривать как главную движущую силу реализации нововведений. Вместе с тем, как свидетельствует хозяйственная практика, инновации в ряде случаев не принимаются персоналом предприятий, вызывают определенное противодействие. Суть проблемы состоит в том, что нововведения в известной мере представляют собой противоречивое явление. Существуют противоречия между инновационной и традиционной, устоявшейся формой экономических отношений, между участниками инновационного процесса (разработчиками, организаторами, исполнителями и т.д.), поскольку каждая группа таких участников имеет свои цели и интересы, между предприятиями-конкурентами.

Изложение основного материала. Противоречивый характер нововведений обуславливает необходимость своевременного выявления и устранения причин противодействия на каждой стадии инновационных процессов, поэтому необходимо разрабатывать особые механизмы и методы управления этими процессами соответственно для каждой конкретной отрасли, минимизировать риски в случае неправильного выбора управляющих факторов. Рассмотрим факторы, играющие существенную роль в реформировании железнодорожного транспорта.

Известно, что любая система описывается 3-мя измерениями: "структура – функция – ресурс". В функциональных системах, к которым относится и железнодорож-

рожний транспорт, изменениям будут подвергаться прежде всего структурное и ресурсное измерения (рис.1).

Рис.1

Среди вопросов, определяющих функционирование и реформирование железнодорожного транспорта, – правовые, законотворческие, экономические, технологические, структурные, временные. Однако из этого перечня при планировании изменений выпадает важное звено – проведение разъяснительной работы среди персонала или человеческого ресурса отрасли (а это 370 тыс. работников). Причин этому несколько:

- традиционализм;
- отсутствие такого раздела в Программе реформирования и в “Стратегии - 2030” в Российской Федерации (там есть социальная программа, а это не одно и то же). Но украинская ментальность отличается от российской;
- наличие 2-х разных концепций начального этапа реформирования у Министерства транспорта и связи Украины и Укрзализныци и отсутствие толерантности в выработке общей позиции;
- неопределенность во времени начала реформирования, ожидание негативного результата в связи с неустойчивой внутриполитической ситуацией.

Среди барьеров, препятствующих инновационным процессам, большое место занимают организационно-управленческие и социально-психологические ограничения. Именно они нередко служат причиной инновационных конфликтов.

Сопротивление нововведениям вызывает угрозу возможного изменения (понижения) социального статуса работников. Вместе с новыми технологиями и оборудованием на предприятие приходят и новые (часто более квалифицированные и молодые) рабочие и специалисты.

Применение новой техники, как правило, зарубежного производства, требует обучения и переобучения персонала, освоения новых приемов работы и смежных специальностей. У работников происходит болезненная перестройка устоявшихся способов деятельности, нарушение стереотипов поведения. Для крупных промышленных предприятий характерен инновационный управленческий конфликт при выборе стратегии развития производства. Он проявляется в столкновении различных управленческих команд, смена которых может происходить, например, при процедуре банкротства и

введении внешнего управления. Очень часто корни такого конфликта уходят в процесс приватизации предприятия, которая сама может рассматриваться как масштабная управленческая инновация. Внедрение нового не дает гарантии улучшения на производстве – это всегда риск, неопределенность. Опасение неудачи в ряде случаев становится непреодолимым внутренним препятствием для руководства предприятия. Кроме того, осуществление нововведения вызывает большой радиус вторичных, производных изменений, далеко идущих последствий. Объем этих последствий может увеличить реальную трудоемкость и превысить полезную значимость нововведения. Отсюда – возрастание трудности осуществления нововведений, усиление риска и ответственности, что выражается в разных формах уклонения и сопротивления им.

Непонимание железнодорожниками, по крайней мере ее руководящего состава до уровня структурных подразделений, конечных целей и последовательности реформирования может привести к снижению темпов его развития, социальной напряженности и в конце концов (зная нашу нетерпимость) – к ее сворачиванию. Последние события, связанные с активным и эффективным участием высшего звена профсоюзов железнодорожников в отстаивании точки зрения невозможности реформирования через “Державне підприємство” на уровне Кабинета Министров Украины показали силу инерции сложившихся стереотипов.

При реформировании отрасли следует обязательно учитывать особенности ментальности. Под ментальностью в данной работе понимается как образ мыслей, совокупность стереотипов, установок и духовных ценностей, так и национальные ценности, присущих общественной группе. Понимание ментальности имеет не только научное, но и большое практическое значение. Противоречие между социальными ограничениями и проявлениями индивидуальности можно устранить, если перейти к их взаимодополняемости.

Особенности ментальности украинского этноса, которые следует учитывать в данном случае:

- “особиста точка зору” и ее крайне энергичное отстаивание (не слушать, а доказывать свою правоту);
- отсутствие непрекращающегося авторитета, который может повлиять на признание идеи.

Если мы хотим получить надежный положительный результат, а не сиюминутный временный успех на 1-м этапе (выиграть бой, но проиграть войну), необходимы следующие мероприятия социально-психологического сопровождения инновационных процессов:

- формирование благоприятной корпоративной культуры;
- повышение управленческой компетенции руководящего состава;
- переход от традиционной кадровой работы к кадровому менеджменту.

Опишем кратко каждое из мероприятий.

Формирование благоприятной корпоративной культуры

Понятие корпоративной (или организационной) культуры в последнее время часто используется при представлении успешных корпораций. Корпоративная культура – сложная композиция ценностей, правил и норм (причем часто даже не поддающихся формулированию), бездоказательно принимаемых и разделяемых членами организации. Общая цель корпоративной культуры – создание в коллективе здорового психологического климата для сплочения работников, объединения их на основе единых этических, моральных и культурных представлений (о ценностях, правилах и нормах).

Вот как выглядит модель деятельности компании с учетом элементов организационной (или корпоративной) культуры, как одного из мощных системообразующих факторов (рис. 2).

Рис.2

Первые шаги в формировании корпоративной культуры должны быть связаны с прояснением и закреплением высших ценностных установок: миссии, целей и стратегии.

- Миссия – наиболее общая “качественная” цель существования компании. Как инструмент внутреннего управления, миссия компании, доведенная до каждого ее сотрудника, помогает ему почувствовать свою причастность к социально важному делу, а не только быть рабочей лошадкой, постоянно сомневающейся в адекватности оценки своего труда. Для железной дороги кратко миссия выражается через девиз, например “БЕЗОПАСНОСТЬ, ТОЧНОСТЬ, УДОБСТВО”.

- Из миссии компании, через формализованную систему вытекающих из нее целей, формулируется целевое назначение структурных подразделений и должностей персонала, для выполнения которых они существуют. Это позволяет документально отобразить качественные и количественные критерии оценки выполняемой деятельности. Соответствующие разделы вводятся в Положения о подразделениях и Должностные инструкции, а также могут быть положены в основу специального документа – *кодекса* компании. В нем декларируются принципы поведения сотрудников, которые описываются с помощью следующих положений:

- ✓ поощрение инициативности сотрудников и готовность пойти на риск;
- ✓ направленность действий (четко обозначены цели);
- ✓ контроль (перечень правил и регламентов, обязательных к исполнению);
- ✓ идентичность (степень отождествления сотрудника с организацией);
- ✓ вознаграждение (основание выполнения работ и система мотивации);
- ✓ конфликтность (готовность выразить свое мнение);
- ✓ модели взаимодействия (между сотрудниками, управленцами и подчиненными и т.п.).

Миссия и кодекс компании являются формальными документами, обращенными, помимо сотрудников компании, в основном *вовне*, к обществу в целом. Это элементы *public relations*.

• **Стратегия** – средство достижения цели. Это набор правил для принятия решений, которыми организация руководствуется в своей деятельности. Стратегия выражается в наличии на данный период:

- Курса действий (цель, рубежи) - КУДА?
- Принципов действий – КАК?
- Приоритета важнейших областей деятельности – на ЧТО направить усилия?
- При выборе стратегии осуществляется оценка среды (ГДЕ?)
- Тактическое осмысливание действий (КОГДА?)
- выбор пассивной или активной стратегии.

Система мотивации сотрудников преследует несколько целей, одна из которых – *формирование лояльности персонала*. Лояльные работники готовы смириться с временными трудностями, принять необходимые организационные перемены, дорожат своим рабочим местом, готовы творчески подходить к решению возникающих проблем, брать на себя ответственность, прикладывать все усилия для достижения целей компании. Обычно выделяют три составляющие лояльности: *доверие* персонала к руководству компании; *справедливость отношений*, складывающихся у сотрудника с представителями администрации компании; *удовлетворенность работой*. Лояльность персонала – результат непрерывной кропотливой комплексной работы.

Повышение управленческой компетенции руководящего состава

Одно из важных условий преодоления кризисов - высокое развитие личностной и профессиональной рефлексии, проявление которой зависит от коммуникативных возможностей личности. Именно уровень развития коммуникативной компетентности определяет конструктивность или деструктивность действия рефлексии на развитие профессионального взаимодействия, поскольку способности коммуникации опосредствуют проявления рефлексии. Высокая рефлексия в сочетании с высокой коммуникативной компетентностью способствует успешной профессиональной деятельности.

Успехи реформирования будут в значительной степени зависеть от уровня и компетенции руководства. Необходимо в кратчайшие сроки провести обучение прежде всего командного состава (до уровня линейных подразделений) и работников кадровых служб.

Это возможно сделать через существующую на железнодорожном транспорте систему повышения квалификации и переподготовки с изменением концепции проведения этой важной работы. Учебные планы и программы повышения квалификации традиционно нацелены прежде всего на ознакомление с новыми технологиями, техническими средствами, связанными с производственной деятельностью. Теперь на первый план должны выйти вопросы реформирования элементов корпоративной культуры, эффективного управления персоналом, основ психологии коллектива, мотивирования сотрудников, эффективного командного взаимодействия, баланса жизни и профессиональной деятельности и др.

Начинать следует с подготовки “учителей”. В Украине ими будут преподаватели высших учебных заведений III-IV уровней аккредитации, институтов последипломного образования. Быгут мнение, что они и так знают чему учить. Это не так. Поэтому для них следует разработать методическое пособие с указанием основных разделов и тестов.

Далее начнется подготовка руководящего состава, кадрового резерва, введение соответствующих курсов в учебных заведениях. Важно, чтобы стратегия реформирования стала делом всех работников. Это основа успеха.

Механизм реализации во многом уже существует. Это отраслевая пресса, наложенные контакты с другими средствами массовой информации, курсы и факультеты

повышения квалификации в 14-ти железнодорожных техникумах и 4-х ВНЗ III-IV уровней аккредитации.

Переход от традиционной кадровой работы к кадровому менеджменту

Можно выделить следующие разделы данного направления:

- формирование модели современного специалиста и контроль за их подготовкой в учебных заведениях путем проведения входного тестирования;
- помочь молодым работникам в адаптации в коллективе;
- работа с кадровым резервом, включающая тестирование профессиональных психологических характеристик:
  - ◆ формирование индивидуальных психологических портретов;
  - ◆ рекомендации по развитию и корректировке индивидуальных качеств характера;
  - планирование деловой карьеры:
    - ◆ заключение о соответствии занимаемой должности;
    - ◆ рекомендации по выдвижению руководящих кадров;
  - подготовка к перепрофилизации и выходу на пенсию.

Отсутствие объективных критериев, которыми могли бы руководствоваться работники кадровых служб, приводит к тому, что порой подбор кандидатур на ответственную должность проводится недопустимым в наше время методом проб и ошибок.

Для реализации данного направления необходимо формирование социологических и психологических подразделений.

Список литературы: 1. Андреева Г.М. Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс 2000. – 206 с. 2. Организационная культура: классификация, оценка, развитие / Львов В.М., Багрецов С.А., Макарова А.В. и др. – Тверь: ООО „Изд-во „Триада”, 2009. – 220 с. 3. Львов В.М., Багрецов С.А., Шлыкова Н.Л. Управление человеческими ресурсами в эргатических системах – Тверь: ООО „Изд-во „Триада”, 2004. – 228 с.

В.Н. Самсонкін, Г.В. Попова

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ**

У статті розглянуто психологічні причини протидії на кожній стадії введення інноваційних процесів під час реформування залізничного транспорту України. Пропонуються методи управління цими процесами.

V. Samsonkin, G. Popova

**PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTRODUCTION OF INNOVATIONS IN
THE CONDITIONS OF REFORMING RAILWAY TRANSPORT UKRAINE**

In the article psychological reasons of counteraction are considered on every stage of introduction of innovative processes during reformation of railway transport Ukraine. Offered methods of management these processes.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2009

М.Ф. Іосупова

ОСВІТА ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧИННИКІВ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Фактор освіти сьогодні, як ніколи раніше, впливає на соціальний стан працівника, оскільки сьогодні зростання добробуту спостерігається в основному у висококваліфікованих працівників. Діяльність особистості більшою мірою залежить від її інформованості та здатності ефективно використовувати будь-яку інформацію.

Аналіз останніх досліджень. Сучасна освітня ситуація в Україні характеризується розумінням необхідності зміни педагогічної парадигми, тенденцією переходу від традиційного до інноваційного.

Найбільш актуальними є дослідження, що проводяться в галузі комп'ютерних технологій у США. Результати досліджень показали, що від вчителів-початківців чекають навичок роботи з персональними комп'ютерами (ПК) і їх неформального використання для навчання в традиційних класах. Основним висновком більшості дослідників є те, що установи педагогічної освіти не роблять достатніх зусиль на підтримку всебічного використання сучасних технологій для підвищення рівня ефективності процесу навчання.

Причини неефективного використання ПК і комп'ютерних технологій (КТ) викладачами ВНЗ і вчителями середніх шкіл полягають у недостатній кількості сучасного комп'ютерного обладнання, відсутності широкого доступу до мережі Internet, фінансування з боку державних структур повною мірою, на що звертають увагу як українські і російські, так і американські дослідники [3, 4, 11, 13].

Мета статті – показати, що особлива роль у процесі створення і використання інформаційних технологій належить системі освіти, специфіка якої полягає в тому, що вона є, з однієї сторони, споживачем, а з іншої – активним виробником високотехнологічної продукції. При цьому технології, які виникли в системі освіти, використовуються і далеко за її межами, що дозволяє говорити про практичну реалізацію концепції переходу від інформатизації освіти до інформатизації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Тема розвитку і формування інформаційного суспільства є досить актуальною і проблемною. Вона насамперед обумовлюється тими об'єктивними процесами, унаслідок яких відбулись якісні зміни в соціальному середовищі людини та її діяльності. *По-перше*, це стосується наукової революції і розвитку інформаційних технологій; вони цілком змінили світоглядну парадигму сучасної людини. Людина повністю змінює думку про себе, свої можливості, перспективи, місце і роль у суспільному житті. Це створює передумови не тільки для підвищення інтелектуального рівня “середньої людини”, але і виводить людство на зовсім новий етап розвитку, що характеризується новим розподілом праці і виникає відносно інтелектуальної власності. *По-друге*, зростання ролі духовного складника в суспільному житті, акцентування на розвиток якого стає передумовою входження країни до складу розвинених країн світу. *По-третє*, переорієнтація економіки на обслуговуюче виробництво, де створюється 90 % нових робочих місць. Наразі уже ніхто не зможе спростувати те, що світове суспільство вступило на зовсім інший рівень розвитку. При такому різкому інформаційному вибуху, за порівняно невеликий проміжок часу інформація перетворюється в стратегічний ресурс виробництва, все більше і більше створюється робочих місць, де цінується не фізична, а розумова праця. Нові інформаційні технології стрімко перетворилися в повсякденну реальність сучасної людини і настільки ж стрімко стали змінювати цю реальність. На наш погляд, саме стрімкість і масштабність

змін, внесених у наше життя новими інформаційними технологіями, значною мірою і сприяєть тому, що багато людей "другої хвилі" інтелектуалів почують себе як би поза цією системою. Вони втрачають себе, відчужуються від цього стрімкого потоку життя, не встигають іти в ногу з часом. І цей аспект несе якусь психологічну напруженість, чого не можна сказати про нове покоління людей. Вони почують себе досить комфортно в цій ситуації. Для вільної орієнтації в інформаційних потоках сучасний фахівець будь-якого профілю, і навіть простий користувач, повинен вміти одержувати, обробляти і використовувати інформацію за допомогою комп'ютерів, телекомунікацій та інших засобів зв'язку [1]. Про інформацію починають говорити як про стратегічний курс суспільства, як про ресурс, що визначає рівень розвитку держави. Інформатизація забезпечить переход суспільства від індустриального типу розвитку до інформаційного. Виникнення інтересу до духовної сторони громадського життя, що дає можливість відбутися якісні зміни форм зв'язку в соціальному світі, і викликає необхідність соціально-філософського дослідження генезису інформаційної цивілізації й особистості як суб'єкта діяльності.

Революція інтелектуалів розвивається на основі нової якості сучасної освіти і нового ставлення до неї громадян, некомерційних організацій і промислових компаній. У цих умовах навчання розглядається як процес, що продовжується все життя. У різні його періоди і на різних рівнях майстерності людям необхідно буде вивчати різні речі, і суспільство в цілому надає всі можливості для продовження освіти. У результаті, хоча інвестиції в підготовку кваліфікованих кадрів різко виросли, вкладення коштів стало приносити набагато більший, ніж колись, прибуток.

Інвестиції в освіту сьогодні – одні з найбільш вигідних, причому вони приносять не тільки додатковий матеріальний прибуток, але і забезпечують високе суспільне становище і визнання.

Нижче зазначимо тенденції, що розвиваються сьогодні і які свідчать, на наш погляд, про початок революції інтелектуалів.

По-перше, простежується тенденція, що дає можливість говорити про те, що сьогодні цінується вже не формальна освіта, тобто інформованість, а саме знання як здатність до творчості, до самостійної творчої діяльності.

По-друге, збільшення прибутків промислових і сервісних компаній в основному пов'язано з інтелектуальними зусиллями працівників їх вищого ешелону, а також з технологічними нововведеннями, неможливими без використання інтелектуального капіталу. У результаті низькокваліфіковані працівники опинилися сьогодні у більш складному становищі, ніж колись.

По-третє, важливого значення набула тенденція до замикання нової вищої соціальної еліти [4], характеризуючи новий вищий клас суспільства в першу чергу за здатністю його членів до творчого мислення і неординарних рішень.

Фактор освіти сьогодні, як ніколи раніше, впливає на соціальний стан працівника, тому що сьогодні зростання добробуту спостерігається в основному у висококваліфікованих працівників і практично не стосується більшості людей, включення яких у сукупну робочу силу суспільства є нагальною потребою.

Уйти в ХХІ століття освітньою людиною можна, тільки добре володіючи інформаційними технологіями. Адже діяльність людей більшою мірою залежить від їх інформованості, здатності ефективно використовувати інформацію. Для вільної орієнтації в інформаційних потоках сучасний фахівець будь-якого профілю повинен вміти одержувати, обробляти і використовувати інформацію за допомогою комп'ютерів, телекомунікацій та інших засобів зв'язку. Про інформацію починають говорити як про стратегічний курс суспільства, як про ресурс, що визначає рівень розвитку держави.

ПРОБЛЕМИ ПРОФІСІЙНОЇ ОСВІТИ

В історії розвитку цивілізації відбулося кілька інформаційних революцій – перетворень суспільних відносин через кардинальні зміни у сфері обробки інформації. Наслідком подібних перетворень було придбання людським суспільством нової якості.

Перша революція пов'язана з винаходом писемності в стародавні часи, що спричинило гігантське якісне і кількісне зростання, новий рівень розвитку. З'явилася можливість передачі знань від покоління до покоління.

Друга (середина XVI ст.) викликана винаходом друкарства, що радикально змінило індустріальне суспільство, культуру, організацію діяльності.

Третя (кінець XIX ст.) обумовлена винаходом електрики, завдяки якій з'явилися телеграф, телефон, радіо, що дозволяють оперативно передавати і накопичувати інформацію в будь-якому вигляді.

Четверта (70-ті рр. ХХ ст.) пов'язана з винаходом мікропроцесорної технології і появою персонального комп'ютера. На мікропроцесорах і інтегральних схемах створюються комп'ютери, комп'ютерні мережі, системи передачі даних (інформаційні комунікації) [5].

Остання інформаційна революція висуває на перший план нову галузь – інформаційну індустрію, пов'язану з виробництвом технічних засобів, методів, технологій для виробництва нових знань. Найважливішими складниками інформаційної індустрії стають усі види інформаційних технологій, особливо телекомунікації. Сучасна інформаційна технологія спирається на досягнення в галузі комп'ютерної техніки і засобів зв'язку.

Інформаційна технологія – процес, що використовує сукупність засобів і методів збирання, обробки і передачі даних (первинної інформації) для одержання інформації нової якості про стан об'єкта, процесу або явища. Ускладнення індустріального виробництва, соціального, економічного і політичного життя, зміна динаміки процесів у всіх сферах діяльності людини спричинили, з одного боку, зростання потреб у знаннях, а з іншого – до створення нових засобів і способів задоволення цих потреб. Бурхливий розвиток комп'ютерної техніки та інформаційних технологій став поштовхом до розвитку суспільства, що одержало назву інформаційного суспільства, побудованого на використанні різної інформації.

Перейдемо до аналізу інтелектуальної революції як нової щабліни соціального розвитку людини, її основних процесів і центрів, що створюють інтелект як соціальну систему формування нових парадигм і шляхів масової творчої переробки інформації.

Інтелектуалізація мислення – як соціальне явище – це перетворення його не тільки в масову, але й у колективну професійну діяльність, означає формування гіганських сфер, організацій, служб і мереж спільно працюючих колективів. Тією чи іншою мірою цей процес впливає на весь сучасний світ і виступає сьогодні як глобальна інтелектуальна революція. Чотири історичні процеси сформували цей феномен.

По-перше, це перехід більшості зайнятих людей у *сферу розумової праці*. Відбулося створення в ХХ сторіччі систем освіти й охорони здоров'я, що охопили багато сотень мільйонів людей і нагромадження у них величезної маси знань і умінь. Створення більш могутніх персональних технічних і програмних засобів, глобальних мереж інтелектуального виробництва. Це ланки, блоки або сфери розвитку віртуального світу світової культури, що вторгаються у сферу традиційних відносин на всіх континентах, які спонукують перебудову місцевих культур.

По-друге, формується нове, інформаційне суспільство, в якому головною і визначальною фігурою стає *професіонал*, що одержав програмну підготовку, озброєний технікою переробки інформації. Високі технології ввійшли в усі сфери діяльності людини, перебудовуючи їх основи і змінюючи якість життя людей. Головною сферою розвитку інтелектуалізації стала сфера послуг, яка сконцентрувалася до 70 % фахівців,

що забезпечує до 70 % ВНП і величезні капіталовкладення в людину. Очевидну характеристику впливу цих змін на людину дає аналіз перетворень інформації в інтелектуальних процесах. Щоденне прийняття рішень професіоналом вимагає не тільки безперервного подолання давнішніх уявлень, власних сумнівів і побоювань, але й урахування думок оточуючих фахівців. Майже всі інтелектуальні дії (збирання відомостей – вироблення рядів даних – формування блоків інформації – вироблення знань) можуть мати або *творчий* (особливо коли вони відбуваються в нестандартних умовах), або *рутинний* характер, що підпорядковується визначеному, заздалегідь заданому *алгоритмові* (або шаблону). У цьому випадку весь процес або його частини все частіше програмуються і передаються техніці, звільнюючи людину від рутини.

По-третє, розвиваються гіантські "машини" колективної переробки інформації. Так, могутньою "машиною" виробництва інформації є світовий ринок, який щодня і щогодини приносить величезну масу інформації про діяльність і потреби людей у самих далеких частинах світу. Величезні машини збирання, переробки інформації і вироблення знань – сучасна наука. Система освіти, туристські центри і могутні ЗМІ стали, власне кажучи, гіантськими інструментами і сферами поширення знань і інформації.

По-четверте, відбувається розвиток "мобільної" інтелектуальної власності і процес глобалізації економіки. Нагромадження величезної інтелектуальної власності стало результатом масової творчості. Відбулося створення інформаційного капіталу багатьох банків і корпорацій, що перевищив соціальний капітал мегаполісів значно більше, ніж соціальний капітал перевершив промисловий у середині ХХ ст. Загальний обсяг накопиченого нематеріального багатства вже наприкінці минулого століття оцінювався фахівцями в 360 трлн дол. порівняно з 30 трлн сукупного ВНП усіх країн світу [3].

Необхідно усвідомити, що глобалізація – могутній і конфліктний прояв наростиючої глобальної інтелектуальної революції.

Розвиток інтелектуальної сили людини та її економічне втілення у виді ланцюга щоденних рішень як інформаційного товару змінили характер головного багатства планети. Інформаційним товаром стали рішення, одягнені в правову форму, що рухаються на ринках наравні з матеріальними товарами і послугами. Прискорюється глобальний "перерозподіл власності".

Структура світу "перевернулася": раніше матеріальне виробництво ("базис") визначало соціальні відносини і виробництво інтелектуальне. Тепер сфера інтелектуальної діяльності (інфосфера) стала головним джерелом багатства і підкоряє собі і "реальну економіку" (техносферу).

Але, звісно, головним суб'єктом розвитку всього сучасного процесу є інтелектуальна особистість зі своїми уміннями і талантом керувати такою складною сферою виробництва, як інформаційна [2].

З ускладненням усього комплексу соціальних відносин у постіндустріальному суспільстві, що формується в розвинутих країнах, істотно ускладнюється і класова структура: вона здобуває новий вимір, оскільки знання й інформація перетворюються в найважливіший ресурс виробництва, а основою належності людей до панівного класу стають контроль над цим ресурсом і можливість розпоряджатися ним. На наш погляд, сьогодні навряд чи можна заперечувати той факт, що серед численних соціальних груп, протягом останніх десятиліть існуючих у суспільстві раннього постіндустріалізму, особливого значення набуває група, іменована в західній суспільствознавчій теорії як *knowledge-class* [3].

У 60-70-ті роки більшість дослідників відмовилися від гіпотези про бюрократичну природу нового вищого класу; його стали найчастіше визначати як соціальну спільність людей, яка містить у собі знання й інформацію про виробничі процеси і механізм суспільного прогресу в цілому.

При цьому підкреслювалося, що головним об'єктом власності, який дозволяє цьому класові посадіти домінуючі позиції в суспільстві, не є вже "видимі речі", такі, як земля і капітал; у цій якості виступають інформація і знання, якими володіють конкретні люди. На відміну від праці, знання є особливим виробничим чинником, а положення і статус представників нової еліти визначаються відповідно не стільки до їх ієрархічних повноважень, скільки їх наукової компетентності. З цих положень випливало гіпотеза про рухливість меж нового вищого класу, оскільки "інформація є найбільш демократичним джерелом влади".

У західній соціології поняття "клас інтелектуалів" використовують сьогодні для визначення якоїсь суті, що сформувалася в останні десятиліття в результаті цілком об'єктивних процесів, і тому важко знайти чітке визначення цієї соціальної групи. Це пояснюється тим, що становлення даної спільноти ще далеке від завершення, однак уже сьогодні можна, на наш погляд, указати на деякі характерні риси представників цієї соціальної групи і спробувати окреслити її межі.

Найбільш очевидною ознакою "класу інтелектуалів" є високі стандарти освіти, прийняті в цьому середовищі. Здебільшого висококваліфіковані фахівці знаходять собі застосування в новітніх галузях промисловості та сфери послуг. Зростання технологічного рівня сучасної промисловості приводить до того, що від 30 до 60 % валового національного продукту США виробляється сьогодні в тих галузях, де робота безпосередньо пов'язана з використанням знань.

Класова визначеність даної соціальної групи характеризується насамперед тим, що її представники не залежать від традиційного класу буржуза, тому що можуть отримувати необхідні їм засоби виробництва в особисту власність. Тим самим виникає клас, що не потребує експлуатації інших соціальних груп для ствердження тієї унікальної ролі, що він грає в соціальній структурі. Доступність інформаційної техніки і технологій, приклади яких численні, приводить до того, що коло інтелектуальних працівників, яке все більше поширюється, одержує можливість індивідуального виробництва інформаційних продуктів. У результаті вони поставляють на ринок не свою робочу силу, а саме готовий продукт, як правило, винятковий і невідтворний. Масштаб явищ, що перетворяє не тільки структуру ринку робочої сили, але і саму його природу, неможливо переоцінити. Осмислюючи цей процес, західні автори говорять про те, що власність узагалі втрачає яке-небудь значення перед знаннями і інформацією. Відзначаючи, що особиста власність невідчужувана і є більш могутнім спонукальним мотивом, ніж будь-який інший вид власності, сучасні соціологи все частіше розглядають її як основний вид власності в постіндустріальному суспільстві. Це здивував раз підкреслює роль "класу інтелектуалів" і його зростаючу незалежність від інших соціальних прошарків. Зі зниженням ролі традиційних форм приватної власності влада іде від представників капіталістичного класу; "клас інтелектуалів", а не капіталісти, мають основну владу і вплив у сучасному суспільстві.

Наступною важливою ознакою "класу інтелектуалів" є затребуваність його представників у різних структурних елементах соціальної ієрархії, а також їх виняткова мобільність. Знаходячи нову роль у виробничому процесі, інтелектуальні працівники вже не можуть бути керовані традиційними методами. Уяві і творчий потенціал людей перетворюються у справді безмежний ресурс для вирішення нових завдань, що постають перед нами. І в сучасній корпорації жодна зі сторін (ні працівники, ні підприємці) не є ні "залежною", ні "незалежною" – вони взаємозалежні.

У контексті аналізу цієї особливості важливо відзначити, що становище високо-кваліфікованих працівників у постіндустріальному суспільстві фактично виводить їх за межі експлуатації, що традиційно розуміється, і тим самим, що, мабуть, найбільш важливо, робить "клас інтелектуалів" замкнутою спільністю, що самовідтворюється. Працівники інтелектуальної праці не відчувають, що їх експлуатують як клас, і внаслідок цього, навіть змінюючи свою роботу, вони не змінюють своїх економічних і соціальних позицій. Позиції ж ці природним чином містять скоріше прихильність цілям самовдос-

коналення в процесі діяльності, ніж прагнення до максимізації особистого матеріально-го добробуту.

У міру того як "клас інтелектуалів" стає однією з найбільш забезпечених у матеріальному плані соціальних груп сучасного суспільства, він усе більш замикається у власних межах.

Таким чином, сьогодні в розвинутих суспільствах утворився прошарок інтелектуальних працівників, що мають невідчужувану власність на інформацію і знання, є рівними партнерами власників засобів виробництва, неексплуатований як клас; їх діяльність мотивована якісно новим типом, причому всі ці ознаки повною мірою виявляються наслідуваними. Саме тому варто говорити не про інтелігенцію або розмиту сукупність висококваліфікованих працівників, а про особливий клас, що займає домінуючі позиції в постіндустріальному суспільстві, про клас, інтереси якого відрізняються від інтересів інших соціальних груп.

У міру формування основ постіндустріалізму інформація ставала головним виробничим ресурсом, а знання та здібності людини перетворювалися в найважливіше надбання суспільства.

Все більш очевидним стає той факт, що володіння унікальними здібностями і знаннями, належність до кола людей творчих професій (куди, безумовно, варто віднести не тільки вчених і діячів культури, але і висококваліфікованих фахівців у галузі менеджменту і фінансів, юристів, професійних експертів і т.д.) стає запорукою високого соціального і майнового статусу.

Висновки та перспективи. Використання комп'ютерних технологій як альтернативи традиційного навчання дозволяє провести порівняння його результатів. Порівняно з традиційним навчанням застосовується:

- ◆ більш висока мотивація студентів;
- ◆ підйом середнього рівня знань і багатьох показників досягнень студентів;
- ◆ більш високий рівень критичного і проблемного мислення;
- ◆ збільшення дискусій, спілкування між студентами і викладачами.

Інші дослідники виділяють ще підвищення продуктивності й ефективності навчання, можливість розширення обсягу курсів, набору навчальних завдань завдяки включенням нових розділів, методик, дидактичних засобів [7, 8, 9]. Подібні дослідження підтверджують не безпідставність надій та можливість зміни сучасної практики освіти, ефективності її реформування на основі потенціалу КТ.

Деякі дослідники виділяють найбільш істотні обмеження навчання з використанням КТ, такі як:

- необхідність початкових навичок, навчання яким повинно випереджати вивчення предмета;
- технічні складності роботи з апаратурою, програмним забезпеченням, одержання стійкого доступу під час занять;
- відсутність навичок швидкісного набору тексту і комунікабельності в деяких студентів;
- затримки з відповідями або ігнорування письмових відповідей студентів інструкторами;
- відсутність особистого візуального контакту [10, 11];
- необхідність знання англійської мови [12].

У той же час, при наявності мінімальних комп'ютерних навичок використання КТ потребує додаткового навчання для запобігання негативного відношення ставлення до КТ і більш повного використання можливостей КТ і КМ [13, 11].

Сучасний етап інформатизації суспільства і освіти характеризується переходом від ПК до персонального засобу комунікації, тому для високорозвинених країн світу, таких як США, а також для освітнього простору України, що формується та включає

ПРОБЛЕМИ ПРОФІСІЙНОЇ ОСВІТИ

систему багаторівневої освіти, актуального значення набуває вивчення й освоєння глобальних КМ і Internet-технологій;

Порівняльно-зіставлювальні дослідження в галузі освітніх технологій на основі КТ є важливою умовою аналізу ідей застосування КТ, ефективного освоєння інноваційних освітніх технологій, педагогічного пошуку інноваційних форм, моделей і методів багаторівневого навчання студентів ВНЗ, розвитку їх інформаційної культури, міжкультурної комунікації і залучення до цінностей національних педагогічних культур.

Список літератури: 1. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. – М., 2000. 2. Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В.В. Давыдова; Российская Академия образования. – М.: ИНТОР, 1994. – 128 с. 3. Уваров А.Ю. Компьютерная коммуникация и современное образование / А.Ю. Уваров // Эйдос. – 1999. – <http://www.eidos.techno.ru/books/uvarov>. 4. Young K.S. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder / K.S. Young // CyberPsychology and Behavior. – 1998. – № 3 (1). 5. Диозед А. Компьютеры и образование: опыт Франции / А. Диозед // Перспективы. Вопросы образования. – 1988. – № 4. – С. 16-25. 6. Семпци Дж. Псибернетическая психология: обзор литературы по психологическим и социальным аспектам многопользовательских сред (MUD) в киберпространстве / Семпци Дж. [Под ред. А.Е. Войскунского] – М., 2000. – (Гуманитарные исследования в Интернете). 7. Старов М.И., Чванова М.С., Вислобокова М.В. О некоторых психологопедагогических аспектах дистанционного обучения // Вестник Тамбовского ун-та. Серия: Гуманитарные науки. - 1998. - Вып. 3. – С. 96-100. 8. Хуторской А.В. Принципы разработки и применения креативных технологий личностно-ориентированного дистанционного обучения // Тез. док. межд. конф. "Интернет. Общество. Личность-99". – СПб.: ИОО, 1999. – С. 264-266. 9. Mills C.M. Categories of Educational Microcomputer Programms. - London. – 1985. – Р. 55-61. 10. Ахаян А.А., Берлина Т.Р. Технология, организация и содержание дистанционных курсов подготовки педагога // Науч. метод. сб. тез. док. "ИТО-98-99", Напр.Д. – М.: БИТпро, 1998. – С. 30-32. 11. Steuer J. Defining Virtual Reality: Dimensions determining Telepresence//Journal of Communication. 1992. V.42 (4). 12. Чипашвили Ш.Ш. Некоторые проблемы внедрения в сферу образования современных и перспективных информационных технологий // Системы и средства инф-ки. Вып. 8. – М.: Наука. Физматлит, 1996. – С. 45-54. 13. Веряев А.А. Об использовании Internet-класса в качестве средства обучения // Межвуз. сб. "Информ. технологии в процессе подготовки современного специалиста", вып.1 – Липецк: ЛПИ, 1998. – С. 42-46.

М. Ф. Юсупова

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ГЛАВНЫХ ФАКТОРОВ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье изложена тема развития и формирования информационного общества и роль образования как одного из главных факторов в информационном обществе.

M. Yusupova

EDUCATION AS ONE OF MAIN FACTORS IN INFORMATIVE SOCIETY

The theme of development and forming of informative society and role of education is expounded as one of main factors in informative society.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2009

М.А. Чуносов

ПСИХОЛОГІЧСІ Особливості Раннєї Профілактики Правонарушень в Соціуме

Постановка проблеми. Одним из направлений социально-педагогической деятельности являются поиск путей снижения роста преступлений среди молодежи и повышенная эффективность их профилактики. Необходимость скорейшего решения этой задачи обусловлена не только тем, что в стране продолжает сохраняться достаточно сложная криминогенная обстановка, но прежде всего тем, что в сферах организованной преступности втягивается все больше и больше несовершеннолетних; криминальными группировками, созданными подростками, совершаются опасные преступления, и число их неуклонно растет. Преступность молодеет и принимает устойчивый рецидивный характер. А такая криминализация молодежной среды лишает общество перспектив установления в скором будущем социального равновесия и благополучия.

В социально-педагогической науке проблема организации социально-профилактической деятельности рассматривается такими авторами, как М.А. Галагузова, Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова, М.В. Шакурова, Ю.В. Василькова, А.Ш. Рахманова, П.А. Шептенко, Г.А. Воронина, Л.Я. Олифренко и др. В юридической психологии проблема научного обоснования методов профилактики правонарушений рассматривается рядом авторов (Ю.В. Новик, В.Л. Васильев, Ю.В. Чуфаровский и др.).

По нашему мнению, в настоящее время в социально-педагогической практике наиболее активно разрабатывается проблема профилактики и реабилитации аддитивного поведения (А.В. Гоголева, Л.Г. Леонова, Л.Н. Бочкарева, Н.Ю. Максимова, С.В. Березин, К.С. Лисецкий, С. Даулинг и др.). Это обусловлено тем, что масштабы и темпы распространения алкоголизма, наркомании и токсикомании в современном обществе таковы, что ставят под угрозу физическое и моральное здоровье молодежи и будущее значительной ее части [1, 2, 3].

Очевидно, что интеграция усилий общества может осуществиться лишь в рамках научно обоснованной, обеспеченной эффективными технологиями социально-педагогической системы перевоспитания личности несовершеннолетнего посредством последовательных педагогических и воспитательно-профилактических воздействий, обеспечивающих формирование личности с твердыми и правильными жизненными установками.

Мы полагаем, что при внешней очевидности значимости проблемы, можно говорить о недостаточной разработке социально-педагогических методик индивидуально-групповой работы, позволяющей эффективно проводить раннюю профилактику правонарушений. По нашему мнению, эффективному разрешению данной проблемы способствует использование категорий психологической модели формирования "правоприемлемого поведения" и разработки на ее основе эффективных методик социально-педагогической профилактики правонарушений.

Изложение основного материала. Современные стратегии социальной политики в социуме все более ориентируются не на борьбу со следствиями, а прежде всего на преодоление причин, порождающих проблемы, что обуславливает направленность социальной работы на своевременное выявление и эффективное решение проблем, возникающих у конкретного клиента, семьи, социальных проблем в целом.

В психологической науке проблемами профилактики занимается раздел юридической психологии – правовая психология, изучающая особенности отражения человеческого

ком правозначимых явлений. Основными проблемами данного раздела являются психологические аспекты эффективного правотворчества, психология правовой социализации личности, психология правосознания личности и общества, асоциальные стереотипы поведения.

Ю.В. Чуфаровский рассматривает правосознание как одну из форм общественного сознания, которое детерминировано материальными условиями существования общества, является ориентировочной основой правозначимых действий и определяет поведение человека в сфере наиболее существенных социальных отношений [4].

В целом, в юридической психологии (Ю.В. Новик, В.Л. Васильев, Ю.В. Чуфаровский и др.) проблема профилактики правонарушений рассматривается в рамках проблемы регуляции поведения. При этом отмечается, что правосознание регулирует поведение категориями правомерности, а мораль – категориями добра и зла. При этом в большей степени рассматриваются особенности противоправного поведения лиц, совершивших преступления. Выделяя явление "правосознание", Ю.В. Чуфаровский показывает механизм законоисполнительного поведения, тесно связанного, по его мнению, с таким явлением, как "правовая интуиция", которая является функцией интеллектуально развитой личности, как один из аспектов положительного социального стереотипа поведения человека [4].

Одним из направлений социально-педагогической теории и практики является социально-профилактическая деятельность, сущность которой сводится к организации мероприятий по предупреждению социальной проблемы, социального отклонения или удержанию их на социально терпимом уровне посредством устранения или нейтрализации порождающих их причин [2, 5].

Проблема организации социально-профилактической деятельности рассматривается современными авторами (М.А. Галагузова, Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова, М.В. Шакурова, Ю.В. Василькова, А.Ш. Раҳманова, П.А. Шептенко, Г.А. Воронина, Л.Я. Олифренко и др.). В целом, социально-профилактическая ориентация деятельности сводится к организации мероприятий по нескольким направлениям. Первое – профилактика дезадаптивного поведения (школьной и социальной дезадаптации). Работа в данном направлении сводится к раннему выявлению детей группы риска, консультативно-разъяснительной работе с родителями, мобилизации воспитательного потенциала семьи, социально-педагогическому патронажу. Второе направление – профилактика аддитивного поведения (злоупотребление одним или несколькими химическими веществами, протекающее на фоне измененного состояния сознания).

Под профилактикой, таким образом, подразумевается научно обоснованные и своевременно предпринимаемые действия, ориентированные на предотвращение физических или социокультурных коллизий у отдельных индивидов групп риска, сохранение, поддержание и защиту нормального уровня жизни и здоровья людей.

Основой профилактических мер является деятельность, направленная: а) на создание оптимальных психолого-педагогических и социально-психологических условий для нормального осуществления процесса социализации личности; б) осуществление психолого-педагогической и социальной помощи семье и подросткам; в) обеспечение, в случае необходимости, мер социально-правовой защиты ребенка (принудительное изъятие ребенка из семьи, лишение родительских прав и т. п.) [2, 5, 6, 7, 8].

Для более полного раскрытия результативности профилактической деятельности в сочинении нами была обоснована психологическая модель формирования "профилактического эффекта". Основными структурными семантическими единицами психологической модели являются категории, иллюстрирующие начальный и конечный результат деятельности – формирование адекватного, правоприемлемого поведения.

Под "правоприемлемым поведением" понимается внешняя активность человека, не противоречащая принятым в социуме правовым нормам.

Основными структурными компонентами данной модели являются следующие категории: а) "потенциально противоправное состояние внешней среды", которое характеризуется способностью вызывать у субъекта такие мотивационные реакции организма, которые могут служить причиной возникновения у него намерения совершить противоправное деяние; б) "профилактический эффект", под которым понимается измененное в результате оценки ситуации психоэмоциональное состояние субъекта, характеризующееся актуализацией внутриличностного мотивационного конфликта, который будет детерминировать дальнейший процесс формирования паттернов планируемого поведения [9].

Мы полагаем, что методический арсенал профилактической деятельности социального педагога может включать следующие группы методов: 1) словесные методы – источником профилактического воздействия является устное или печатное слово (консультирование, лекция, рассказ, объяснение, беседа, дискуссия, работа с книгой); 2) наглядные методы – источником профилактического воздействия являются наблюдаемые явления, предметы, наглядные пособия; 3) практические – источником профилактического воздействия являются практические действия, выполняемые объектами профилактической работы (ролевые и деловые игры, групповая дискуссия, упражнения, тестирование и анкетирование, тренинги решения социально-педагогических задач на профилактическую тему).

По нашему мнению, применение указанных методов будет наиболее эффективным, если при их разработке будут учитываться рекомендации, основанные на знании условий появления "профилактического эффекта": 1) формирование у объекта социально-педагогической деятельности субъективного представления о противоправных состояниях внешней среды; 2) формирование у объекта социально-педагогической деятельности представлений о неотвратимости наказания за совершение противоправных действий; 3) формирование способности у субъекта предвосхищать появление противоправной ситуации; 4) необходимость при разработке программ учитывать возрастные и психологические особенности человека; 5) формирование негативного эмоционального отношения к любому правонарушению; 6) формирование общеморальных и этических установок по отношению к себе и другим людям.

В качестве примера рассмотрим особенности организации профилактических мероприятий с детьми младшего школьного возраста. Как говорилось ранее, методы профилактического воздействия должны учитывать возрастные особенности лиц, к которым применяется профилактическое воздействие. Относительно детей младшего школьного возраста необходимо отметить, что новая социальная ситуация накладывает отпечаток на условия жизни ребенка младшего возраста и выступает для него стрессогенной. У каждого ребенка, который поступил в школу, повышается психическая напряженность. Это отражается не только на физическом здоровье, но и на поведении ребенка. Изменяются отношения "ребенок – ребенок"; "ребенок – семья", "ребенок - педагог" и "ребенок – общество". Успехи ребенка в освоении норм жизни в новых условиях формируют у него потребность в признании как в прежних формах отношений, так и в учебной деятельности. Характер адаптации к условиям жизни и отношения к ребенку со стороны семьи определяют состояние и развитие ребенка.

Объектом социально-педагогической профилактики выбрано хулиганское поведение. Это обусловлено тем, что сегодня хулиганство является одним из самых распространенных преступлений среди школьников. Хулиганы отправляют жизнь законопослушным гражданам, мешают им нормально трудиться и отдыхать, нарушают жизненно важные права и свободы человека. Опасность хулиганства – в многообразии форм его

проявления и в том, что оно часто является отправным моментом становления людей на путь более тяжких преступлений.

Опираясь на психологическую модель, можно выделить цель профилактической работы с младшими школьниками: 1) формирование у детей представления о хулиганстве как о противоправном деянии; 2) формирование внутренней установки на негативное восприятие хулиганских действий; 3) формирование критичности в восприятии средств массовой информации; 4) развитие памяти, творческого воображения; 5) всестороннее развитие личности детей младшего школьного возраста.

Кратко рассмотрим методические особенности реализации указанных целей. Так, формирование у детей представления о хулиганстве как о противоправном деянии возможно с использованием такого метода, как интерактивная лекция. В качестве способов активизации мышления в ходе лекции сначала задаются вопросы, которые способствуют активизации мышления младших школьников. Например: называли ли вас когда-нибудь хулиганами? Называли? А за что вас так называли? (За какие поступки?).

После краткой беседы с детьми им предлагается рассмотреть, что означает слово "хулиганство", при этом педагогу необходимо использовать сюжетные картинки, которые отражают содержание категории "хулиганство". Например: а) нарушение общественного порядка; б) применение насилия либо его угроза; в) уничтожение или повреждение чужого имущества и др. При рассмотрении сюжетной картинки социальному педагогу необходимо провести разъяснение сущности наблюдаемого правонарушения, после чего детям опять задаются вопросы для активизации мышления.

- ◆ Нарушение общественного порядка – это действия, причиняющие ущерб, беспокойство одному человеку или многим людям.

Вопросы для активизации мышления детей:

Кто может привести пример? Кто-нибудь из вас вел себя так? А вам было бы приятно, если бы кто-то мешал вам заснуть поздней ночью, распевая песни под окном?

- ◆ Насилие – это нанесение побоев, причинение боли, а также угроза возможного насилия.

Вопросы для активизации мышления:

Кто из вас участвовал в драках? Кого из вас били? Было приятно? Угрожали ли вы сами кому-нибудь? Представьте, если вашей маме, младшей сестричке будут угрожать, что побьют – вам это понравится?

- ◆ Уничтожение или повреждение чужого имущества – это полная поломка, которая не подлежит ремонту; частичная поломка – подлежит ремонту.

Вопросы для активизации мышления:

Ломали ли вы сами чужие игрушки? Ломали ли ваши любимые игрушки соседские мальчишки, потому что вы отказались с ними играть?

В дальнейшем целесообразно провести закрепление полученной информации. Для этого можно использовать средства массовой информации, в частности неплохо иллюстрируют хулиганские действия многие мультипликационные фильмы, мультсериалы "Ну, погоди!", "Том и Джерри", "Приключение кота Леопольда" и др. После просмотра видеосюжета необходимо обсудить его содержание, при этом также необходимо использовать вопросы для активизации мышления. Например: как вы считаете, волк ведет себя правильно? Приведите примеры его хулиганского поведения. А заяц всегда правильно себя ведет? Может, вы считаете, что он тоже хулиганит? Приведите примеры его хулиганского поведения.

Процесс закрепления представления о хулиганских действиях может осуществляться и в виде ролевой игры, а также при выполнении творческих работ. Например, социальный педагог условно разделит группу детей на представителей органов внутренних дел, которые просматривают материалы видеонаблюдения, при этом в качестве

материалов видеонаблюдения могут использоваться как сюжетные рисунки, так и мультипликационные фильмы. Каждая группа наблюдает за действиями отдельного героя. В последующем просмотренные сюжеты обсуждаются. Творческое задание может заключаться в изображении рисунка, затрагивающего проблему хулиганства по сюжету одного из ранее просмотренных мультфильмов. По завершении рисунки вывешиваются на стене в классе, обсуждаются (дети пытаются угадать, какое правонарушение изображено).

Формирование у детей негативного эмоционального отношения к правонарушению осуществляется и в процессе проведения интерактивной лекции. При этом собственно формирование негативной эмоциональной реакции начинается с выяснения эмоционально значимых для детей объектов. Как правило, для детей младшего школьного возраста эмоционально значимыми объектами являются их родители, любимые учителья, место проживания, домашние животные и, естественно, сами дети. Целесообразно использовать прием “эмоциональной привязки” объекта к воображаемому акту совершения правонарушения. Например, можно задать детям следующие вопросы: вам было бы приятно, если бы кто-то мешал вам заснуть поздней ночью, распевая песни под окном? Представьте, если вашей маме, младшей сестричке – будут угрожать, что побьют – вам это понравится? Ломали ли ваши любимые игрушки соседские мальчишки, потому что вы отказались с ними играть? Представьте ситуацию, если из-за вас сломался трамвай и пассажиры пострадали, а среди них – ваша мама, вы пожалеете о своем поступке? Представьте, что кто-то написал на вашей стене оскорбительные слова о вас, что вы будете чувствовать? Представьте, если вашей кошке привязали консервные банки и она мучается, будете ли вы делать что-либо подобное с другими животными?

Очевидно, что проведенные процедуры помимо прямых профилактических функций будут формировать и критичность в восприятии средств массовой информации, так как в дальнейшем при просмотре, например, мультфильмов, они будут “узнавать” неправильные действия героев, а возможно, и классифицировать их.

По нашему мнению, рационально организованная профилактическая деятельность с детьми младшего школьного возраста создает условия для всестороннего развития личности детей этого возраста.

Выводы. Сказанное выше показывает, что использование психологической модели формирования профилактического эффекта позволяет разрабатывать эффективные методики профилактического воздействия.

Методический арсенал профилактической деятельности социального педагога может включать такие группы методов: 1) словесные методы – источником профилактического воздействия является устное или печатное слово; 2) наглядные методы – источником профилактического воздействия являются наблюдаемые явления, предметы, наглядные пособия; 3) практические – источником профилактического воздействия являются практические действия, выполняемые объектами профилактической работы.

Основной целью ранней социально-педагогической профилактики правонарушений будет: 1) формирование у детей представления о противоправных действиях; 2) формирование внутренней установки на негативное восприятие противоправных действий; 3) формирование критичности в восприятии средств массовой информации; 4) развитие памяти, творческого воображения; 5) всестороннее развитие личности детей.

Список литературы: 1. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика. – М.: Московс. психол.-социал. ин-т; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЭК”, 2003. – 240 с.
2. Методика и технологии работы социального педагога / Под ред. Галагузовой М.А.,

Мардахаєва Л.В. – М.: “Академія”, 2004. – 192 с. 3. Психология и лечение зависимого поведения / Под ред. Даулінга С.; Пер. с англ. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2000. – 240 с. 4. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. – М.: Новый юрист, 1998. – 488 с. 5. Басов Н.Ф., Басова В.М., Кравченко А.М. История социальной педагогики. – М.: “Академія”, 2005. 6. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общей ред. Галагузовой М.А. – М.: Гуманит. издат. центр “ВЛАДОС”, 2000. – 416 с. 7. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособ. для студ-в высш. учеб. заведений / Под ред. Сластенина В.А. – М.: Изд. центр “Академія”, 2001. – 208 с. 8. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога: Учеб. пособ. для студ-в высш. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. – М.: Издат. центр “Академія”, 2004. – 160 с. 9. Чуносов М.А. Герменевтические особенности обоснования модели формирования “профилактического эффекта” / Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Серія “Педагогіка і психологія”. – Ялта: РВВ КГУ, 2008. – 272 с.

М.О. Чуносов

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РАНЬНОЇ
ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СОЦІУМІ**

Визначено підходи щодо соціально-педагогічної профілактики правопорушень у соціальних системах. Проведено психологічне обґрунтування методів соціально-педагогічної профілактики правопорушень з дітьми молодшого шкільного віку. Надано рекомендацій щодо розробки програм ранньої профілактики правопорушень.

M. Chunusov

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EARLY PRECAUTIONS
OF OFFENCES IN SOCIETY**

Shown approaches is a relative social pedagogical prophylaxis of offenses. Methods are shown socially pedagogical prophylaxis of children. Give, recommendations relatively program of early prophylaxis of offenses.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2009

Ю.І. Панфілов

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ
ЧЛЕНІВ МАЛИХ ГРУП**

Дослідження ефективності спільної діяльності неможливе без усебічного аналізу науково-теоретичних підходів до проблеми психологічної сумісності. Психологів об'єднує визнання того, що взаємозв'язок даних феноменів забезпечує узгодженість і високу ефективність спільних дій у складі малих груп [1; 2; 3; 7; 8; 9; 18; 20; 23; 27; 28]. Дослідники, у своїй більшості, розглядають спільну діяльність і психологічну сумісність у тісному взаємозв'язку і взаємообумовленості. На їх думку, значення кожного компонента психологічної сумісності визначається в першу чергу видом спільної діяльності. Тому в ході дослідження психологічної сумісності необхідно визначити не лише її зміст, процес формування, особливості спільної діяльності, але і їх взаємозв'язки. Це обумовлено тим, що, з одного боку, кожен компонент є відносно самостійним системним утворенням, що характеризується своєю структурою, з іншої – всі вони об'єднані закономірним взаємозв'язком і взаємообумовленістю.

Спроби вивчити психологічну сумісність у зв'язках із різними видами людської діяльності робилися вченими другої половини ХХ століття. Одними з перших дану проблему досліджували Ф.Д. Горбов і М.О. Новіков [4]. Ними була розроблена спеціальна методика дослідження групової сумісності в умовах спільної діяльності людей. Головною особливістю методики було виявлення найбільш прийнятного поєднання індивідуальних характеристик людей, що взаємодіють у процесі спільної діяльності, при якому досягається висока продуктивність діяльності, що виконується.

Аналіз психологічної літератури показує, що більшість дослідників розглядають психологічну сумісність із урахуванням відповідності особистих властивостей, що впливають на результат спільної діяльності. На їх думку, всі види сумісності: психофізіологічна, психологічна і соціально-психологічна – взаємопов'язані, характеризуються комплексом своїх компонентів, але по-різному впливають на ефективність спільної діяльності залежно від конкретного виду цієї діяльності [3; 9; 13; 17; 24].

О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська, М.М. Обозів, В.М. Русалов, Л.Д. Столаренко [2; 17; 18; 24; 26] у своїх дослідженнях підкреслюють, що психофізіологічна сумісність забезпечує успішну взаємодію людей у тих видах діяльності, в яких чутливість у межах тієї або іншої системи аналізатора є вирішальною. До змісту даного виду автори відносять: тип нервової системи, фізичну витривалість, емоційну стійкість, відповідність за віком, сенсомоторну узгодженість. При такій сумісності ефективність спільної діяльності визначається не стільки індивідуальним внеском кожного, скільки якістю спільної взаємодії і взаємного сприяння.

Психологічна сумісність, на думку Б.О. Душкова, В.Ф. Рубахіна, Б.Ф. Ломова, О.В. Петровського, Я.І. Українського [9; 22; 27], визначається близькістю рівня групового інтелектуального розвитку, психічних пізнавальних процесів, мотивації, установок, особистих властивостей. У цьому випадку, наприклад, необов'язковою умовою є подібність характерів, властивостей, але обов'язкова їх гармонія, що визначає тенденцію до об'єднання зусиль для спільної діяльності.

На думку В.О. Бодрова, Е.М. Дубовської, М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибовича, Р.Л. Кричевського, О.В. Петровського [3; 10; 13], соціально-психологічна сумісність характеризується єдністю ціннісних орієнтацій, взаємодією поглядів, переконань, рів-

нем професійної підготовки, єдністю професійних інтересів. Наявність цих елементів об'єднує людей перш за все в тих випадках, коли взаємодія має тривалий характер, особливо за умов спільної діяльності. Дослідники підкреслюють, що психологічна сумісність, яка виникає за таких умов, є вищим інтегральним рівнем сумісності людей і обумовлює ефективність спільної діяльності.

Ряд психологів, аналізуючи спільну діяльність, на додаток до названих, виділяють і інші види психологічної сумісності. Так, С.Д. Максименко [15] крім того виділяє функціональну і фізичну сумісність. Функціональну сумісність вони визначають виходячи із швидкості мислення, сприйняття, а фізичну – з гармонією темпу, сили, витривалості колективних дій. На їх думку, значні відмінності якісних і кількісних показників цих видів сумісності зменшують можливості людей досягти необхідних успіхів у спільній діяльності.

Таким чином, аналіз робіт вищезгаданих авторів свідчить, що більшість із них розглядають основні види сумісності в тісному взаємозв'язку з ефективністю спільної діяльності. Ми згодні, що конкретна діяльність потребує певного виду або поєднання видів психологічної сумісності.

Проведений науково-теоретичний аналіз літератури дозволив виділити концептуальні підходи до вивчення взаємозв'язку ефективності спільної діяльності і психологічної сумісності, до яких віднесені структурний, функціональний і адаптивний.

Г.М. Андреєва, С.Д. Максименко, М.М. Обозов, О.В. Петровський, Ю.Л. Трофімов, Я.І. Український [1; 15; 17; 18; 22; 27] розглядають ефективність спільної діяльності у зв'язку з психологічною сумісністю на основі структурного підходу, який має на меті виявити сукупність компонентів, їх складників і структурні зв'язки між ними, що забезпечують їх цілісність і особливості взаємодії одного компонента з іншим. Найбільш важливим моментом структурного підходу є те, що за різних умов спільної діяльності домінуюче значення може набувати той або інший структурний компонент або декілька компонентів психологічної сумісності, впливаючи на які можна підвищити ефективність спільної діяльності.

На важливість структурного підходу при вивченні спільної діяльності і психологічної сумісності звертають увагу М.М. Обозов і А.М. Обозова [17; 18]. Вони вказують, що сумісність між людьми обумовлена їх діями і вчинками, симпатіями, єдністю думок і оцінок, а однією з основних причин низької ефективності спільної діяльності є відсутність або недостатній розвиток хоч би одного із структурних компонентів психологічної сумісності працівників або відсутність гармонійної взаємодії між ними.

Г.М. Андреєва, Ю.Л. Трофімов, Я.І. Український [1; 27] звертають увагу на залежність ефективності спільної діяльності від сумісності і спрацьованості членів малих груп. Вони вказують на їх тісний взаємозв'язок і значний збіг критеріїв. Спираючись на структурний підхід психологи вважають, що психологічна сумісність дозволяє взаємодіючим особам досягти необхідної узгодженості і характеризує максимальну продуктивність їх спільної діяльності при мінімальних емоційно-енергетичних витратах на діяльність і взаємодію на тлі достатньої суб'єктивної задоволеності. На їх думку, сумісність від спрацьованості відрізняється тим, що в останній відсутні або вельми незначні емоційні переживання, тобто емоційний складник стосунків, що впливає на результат діяльності.

Ясніше стосовно цього висловився Б.І. Фурманець [28]. На його думку, відносно стійка взаємодія в групі, єдність установок, позицій і ціннісних орієнтацій свідчать про взаємозалежність сумісності і згуртованості, які впливають на ефективність спільної діяльності.

Таким чином, психологи, що використовують структурний підхід у вивченні спільної діяльності у взаємозв'язку з психологічною сумісністю, вказують на необхід-

ність такого поєднання значущих компонентів, при якому забезпечується максимальна ефективність спільної діяльності. На наш погляд, структурний підхід дозволяє визначити залежність ефективності спільної діяльності від рівня розвитку компонентів, складників змісту психологічної сумісності.

Функціональний підхід передбачає вивчення взаємозв'язку ефективності спільної діяльності і психологічної сумісності залежно від тих функцій і ролей, які виконують оператори. Психологи, що стоять на цій позиції [2; 9; 16], вважають, що аналіз і облік виконуваних функціональних обов'язків фахівцями, правильний розподіл ролей з урахуванням здібностей, схильностей і їх очікувань дозволяють підвищити задоволеність спільною працею, укріпити психологічну сумісність і на цій основі підвищити її ефективність. Із цього погляду важливим є твердження Л.С. Виготського [5], що будь-яка взаємодія людей під час спільної діяльності починається з розподілу функцій. Без цього неможливе існування групи як единого цілого.

З аналізу роботи Б.О. Душкова, Б.Ф. Ломова, В.Ф. Рубахіна [9] випливає, що сумісність – це здатність членів групи погоджувати свої функціональні ролі в різних сферах спільної діяльності. При цьому автори звертають увагу на багаторівневий взаємозв'язок сумісності і виконуваної спільної діяльності. На першому рівні знаходиться психофізіологічна сумісність темпераментів, в основі якої лежить узгодженість сенсорно-моторних дій. На другому – узгодженість функціонально-рольових чекань і уявлень про те, як, хто і в якій послідовності повинен виконувати ролеві функції при вирішенні поставлених завдань. Третій рівень – це ціннісно-орієнтаційна єдність, що є основою діяльності і психологічної сумісності. Функціональний підхід психологів дозволяє комплексно досліджувати залежність між специфікою спільної діяльності при виконанні даної групи завдань і рівнем психологічної сумісності партнерів.

Своє бачення психологічної сумісності з урахуванням функціонального підходу до професійної діяльності викладає Л.Д. Столяренко [26]. Він виділяє два основних аспекти, які його характеризують: взаємний рольовий вплив; функціонально-рольове очікування результатів діяльності. З аналізу його роботи випливає, що психологічна сумісність як соціально-психологічне явище відображає функціональну спрямованість спільної діяльності, опосередковану такими компонентами: особистими властивостями, задоволеністю партнерів, рольовим впливом і очікуванням.

В.О. Бодров, Н.Ф. Лук'янова [3] підkreślують, що залежно від здібностей, характерів, поглядів, інтересів, звичок, поведінки та інших особистих властивостей члени груп можуть виконувати різні функції, тобто виявлятися в ролі лідера або веденого, інтелектуала або гумориста, авторитету або ізгоя тощо. Залежно від особистих характеристик і тих ролей, які виконують або на які претендують члени груп, може виявлятися психологічна сумісність або несумісність.

Р.С. Немов [16] у своїх дослідженнях дотримується думки про те, що якщо психологічна сумісність заснована на оптимальній єдиності і поєднанні внутрішньогрупових функцій і ролей, то вона впливає на результати спільної діяльності. Він звертає увагу на необхідність вивчення всіх видів сумісності: психофізіологічну, психологічну і соціально-психологічну – з урахуванням функціональної діяльності взаємодіючих осіб. При цьому психологічна сумісність, на його думку, відіграє особливу роль у спільній діяльності членів великих груп, оскільки вона характеризується суб'єктивною задоволеністю партнерів один одним при їх спільній функціональній діяльності.

О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська [2] виділяють одночасно структурний, функціональний і адаптивний підходи. Виходячи з них, при комплектуванні груп операторів необхідно враховувати не лише індивідуально-психологічні особливості особи, але і очікувані рольові функції в їх спільній діяльності, адаптивність членів групи до один до одного, а також умов, в яких вона проходить. Аналіз їх робіт дозволяє

зробити висновок про те, що для підвищення ефективності спільної діяльності потрібно враховувати не лише рівень психологічної сумісності, але і характер завдань, що вирішуються, внутрішньогрупові функції і ролі, що виконуються, відповідність особистих характеристик, а також створювати умови для адаптації партнерів до функцій, що виконуються, і один до одного.

Цікавим є підхід до досліджуваної проблеми О.Д. Головахи [8]. Він підкреслює, що важливою умовою підвищення ефективності спільної діяльності є відповідність особистих характеристик всіх учасників взаємодії функціям, які виконуються. З аналізу його роботи виходить, що психологічна сумісність як засіб підвищення ефективності спільної діяльності включає оптимальне поєднання компонентів: особистих властивостей і якостей учасників взаємодії, функцій, що виконуються, їх ціннісних орієнтацій, максимальну задоволеність процесом праці тощо. Дійсно, практика показує, що компоненти психологічної сумісності не існують самі по собі, вони виявляються у взаємодії і взаємозв'язках в поведінці партнерів, які введені до конкретного виду діяльності.

Таким чином, з точки зору функціонального підходу психологічна сумісність – це результат відповідності внутрішньогрупових функцій і ролей у процесі спільної діяльності індивідів, що відображають максимальну задоволеність не лише одним, але й умовами спільної діяльності.

Аналіз психологічної літератури показав, що частина дослідників при вивченні спільної діяльності і особливостей психологічної сумісності дотримуються адаптивного підходу [25; 27].

В.М. Ахутін, Г.М. Зараковський, Б.О. Корольов [11] називають адаптацію партнерів один до одного і до конкретної спільної діяльності однієї з найважливіших характеристик спільної діяльності і психологічної сумісності. Вони вважають, що повна адаптація партнерів є важливою умовою підвищення ефективності їх спільної діяльності і одночасно компонентом психологічної сумісності. На їх думку, облік і розвиток даного компонента сприяє досягненню швидкого і повного взаєморозуміння, готовності членів групи до спільної праці, своєчасного засвоєння групових норм і традицій, змінення емоційних та інформаційних зв'язків, стійкості спільноти цілей і мотивації.

М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк [12] вказують, що підвищення ефективності спільної діяльності при виконанні відповідальних завдань, особливо в екстремальних ситуаціях, обов'язково потребує своєчасної адаптації, що впливає на самопочуття членів групи, синхронізацію їх дій, прояв волі, забезпечення ритмічної роботи в часі, за єдиним завданням і планом і врешті-решт досягнення високого результату.

М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович [10] вказують на пряму залежність ефективності спільної діяльності операторів, що складають розрахунки, зміни на бойовому чергуванні, від їх адаптації. Вони підкреслюють, що оператори на бойовому чергуванні знають великих труднощів. І чим швидше вони пройдуть адаптацію до нових умов діяльності, сформують професійно необхідні якості, знання і уміння, а також освоїть існуючі норми, правила міжособистісного спілкування, тим успішніше вирішуються поставлені завдання. У своїх роботах психологи вказують, що процес адаптації операторів залежить від психологічних особливостей особи, позитивних внутрішньогрупових стосунків, соціально-психологічного клімату в колективі. Вони роблять висновок, що чим краще підбрані члени малих груп, чим вище рівень розвитку названих компонентів, тим краще вони адаптується в колективі, тим ефективніше їх робота.

О.Д. Глотовкин, К.К. Платонов, В.В. Шеляг [6] визначають психологічну сумісність як здатність особи швидко адаптуватися до умов спільної діяльності, міжособистісних стосунків, що існують в групі, вміння встановлювати ділові і особисті контакти, завойовувати у товаришів довіру і авторитет. Серед основних компонентів психологічної сумісності у військових колективах вони виділяють: міжособистісні переваги, спі-

льність цілей і установок, ставлення до діяльності, взаєморозуміння, увага і довіра один до одного, відчуття колективізму, емоційні прояви (душевна чуйність, міжособистісна привабливість, симпатія і співпереживання).

О.А. Леонов, В.І. Лебедев [14], вивчаючи особливості спільної діяльності в екіпажах, що працюють у космосі, вважають, що успішна життєдіяльність в екстремальних умовах залежить від психологічної сумісності, а остання вимагає завчасної адаптації до них і відповідності індивідуально-психологічних характеристик членів екіпажу.

Адаптивний підхід активно застосовується психологами, що працюють у сфері спорту. Так, В.О. Олефір і В.О. Щербина [19] у своїх дослідженнях підкреслюють, що високі вимоги до результативної групової діяльності потребують швидкої адаптації до змінних умов спільної діяльності і вказують, що без належного її рівня спортивні результати знижуються, особливо в тих видах спорту, де потрібні колективні зусилля.

Деякі психологи вважають, що ефективність спільної діяльності і психологічна сумісність мають прямий взаємозв'язок і взаємообумовленість з адаптацією партнерів до діяльності у складних умовах.

Цікаві підходи до дослідження психологічної сумісності є в роботах зарубіжних психологів. Так, Р. Вінч і М. Шоу [1; 13] виділяють два види міжособистісної сумісності: споживчу і поведінкову. Розглядаючи споживчу сумісність, вони вказують, що в її основі в одних випадках лежить схожість в потребах партнерів і це є об'єднуючим початком, в інших йдеться про їх комплементи, тобто здібності доповнювати один одного при досягненні цілей. Вони вважають, що якщо потреби двох або декількох людей можуть взаємно задовольнятися в процесі міжособистісної взаємодії, то вони будуть сумісними, і навпаки. За даними їх досліджень, наполегливі, напористі люди прагнуть виконувати спільну діяльність з людьми покірливими, слухняними, оскільки потреба лідера в самоствердженні може бути задоволена у взаємодії з людиною, схильною до покірливості.

А. Киркгоф и К. Давіс [1; 13] у своєму дослідженні також зробили висновок, що психологічно сумісними парами можуть бути не лише пари, що демонструють схожість, але і комплемент. На їх думку, все залежить від тривалості стосунків. Так, згода в цінностях сприяє тіснішим стосункам між людьми, що мають нетривалий термін спілкування. Схожість в освіті, професії, походженні, близькість інтересів дозволяють встановлювати тісні зв'язки на тривалий час, оскільки можливість задоволення майбутніх потреб нівелює виникаючі протиріччя.

Дослідження Р. Мосса и Д. Спейсмана [1; 13] показали, що вищому рівню сумісності в групі відповідає велика продуктивність при вирішенні спільних завдань. Аналогічні дані були отримані С. Редді і А. Бірнсон [1; 13] в управлінських групах. Ними встановлено, що пари з високою сумісністю набагато частіше, ніж несумісні пари, показують вищі результати діяльності.

Дослідження поведінкової сумісності, що проведені зарубіжними психологами, в основному зводяться до її розгляду з урахуванням поведінки членів групи залежно від таких рис, як домінантність і авторитарність. Наприклад, А. Зандер и М. Шоу [1; 13] встановили, що члени групи зі схожими показниками авторитарності демонструють більшу сумісність, ніж члени гетерогенних груп. У таких групах, як підкреслюють дослідники, спостерігається менше міжособистісних конфліктів, а їх члени відчувають себе впевненіше, ніж члени гетерогенних груп.

В. Шутц [1; 13] визначає сумісність як характеристику взаємин між особами, між індивідуумом і його роллю або між індивідуумом і робочою ситуацією, що мають за мету взаємне задоволення індивідуальних потреб і гармонійне та комфортне співіснування. Він встановив залежність між психологічною сумісністю і ефективністю роботи групи. Підхід

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ

В. Шутка до психологічної сумісності перекликається з поглядами вітчизняних представників функціонального підходу, але виглядає декілька вужче.

Аналіз робіт зарубіжних дослідників психологічної сумісності показує, що основний акцент ними робиться на такі компоненти: відповідність типологічних і характерологічних особливостей, здатність членів малих груп задоволенням взаємні потреби, відповідність поведінкових реакцій партнерів, задоволеність результатами спільної діяльності, її продуктивність. Результати їх досліджень, безумовно, є істотним вкладом у розробку поставленої проблеми, проте в них не враховується емоційна, етична, інтелектуальна сторони міжособистісних стосунків.

Висновки:

1. Аналіз результатів досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів дозволив встановити, що вони розглядають процеси спільної діяльності і психологічної сумісності членів малих груп у діалектичному взаємозв'язку і взаємообумовленості з позицій структурного, функціонального, адаптивного підходів, які у своїй єдності додають даній проблемі певну узагальненість, конкретність. Підвищення рівня психологічної сумісності партнерів розглядається ними як важливий чинник підвищення ефективності спільної діяльності.

2. Психологічна сумісність – динамічне соціально-психологічне явище, обумовлене структурою значущих компонентів, що містять комплекс індивідуальних і групових показників, які визначають ефект оптимальної взаємодії та ефективність спільної діяльності.

Список літератури: 1. Андреева Г.М. Зарубежная социальная психология XX столетия. Теоретические подходы / Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская. – М.: Аспект – Пресс, 2002. – 288 с. 2. Бандурка А.М. Психология управления / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков: ООО “Фортунा – пресс”, 1998. – 464 с. 3. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 512 с. 4. Вопросы интегративной оценки групповой активности / Ф.Д. Горбов, М.А. Новиков. – М., 1969. – 157 с. 5. Выготский Л.С. Психология. – М.: Изд-во “ЭКСМО - Пресс”, 2000. – 1008 с. 6. Военная психология / Под ред. В.В. Шеляга, А.Д. Глоточкина, К.К. Платонова / Министерство обороны СССР. – М.: Воениздат, 1972. – 400 с. 7. Глоточкин А.Д., Ложкин Г.В., Спасеников В.В. Методика формирования малых групп с учетом межличностных и операциональных аспектов воздействия операторов // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7. – № 1. – С. 22–29. 8. Головаха Е.И. Структура групповой деятельности. Социально-психологический анализ. – К.: “Наукова думка”, 1979. – 212 с. 9. Душков Б.А. Основы инженерной психологии / Б.А. Душков, Б.Ф. Ломов, В.Ф. Рубахин. – М.: Высшая школа, 1986. – 448 с. 10. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, В.А. Пономаренко. – Минск: БГУ, 1985. – 206 с. 11. Инженерная психология в военном деле / В.М. Ахутин, Г.М. Зараковский, Б.А. Королев и др. / Под ред. Б.Ф. Ломова. – М.: Воениздат, 1983. – 224 с. 12. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Социально-психологичне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / Міністерство освіти і науки України. – К.: Ніка-центр, 2006. – 576 с. 13. Кричевский Р.Л. Проблема межличностной совместимости в зарубежной социальной психологии // Вопросы психологии. – 1979. – № 5. – С. 161–170. 14. Леонов А.А., Лебедев В.И. К проблеме психологической совместимости в межпланетном полете // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 14–27. 15. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник / Міністерство освіти і науки України, Нац. мед. ун-т ім. О.О. Богомольця. – К.: “Центр навчальної літератури”, 2004. – 272 с. 16. Немов Р.С. Психология: В 3-х кн. – Кн.1.: Общие основы психологии / Ми-

нистерство образования Российской Федерации. 5-е изд.– М.: "ВЛАДОС", 2006. – 687 с. 17. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Три подхода к психологической совместимости // Вопросы психологи. – 1981. – № 6. – С. 98–101. 18. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. Привлекательность человека для человека. – Л.: ЛГУ, 1979. – 150 с. 19. Олефір В.О. Психологічна сумісність в спортивних групах і командах: Автореф. дис. канд. псих. наук / Харк. держ. пед. університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 1995. – 24 с. 20. Ольшанский В.Б. Межличностные отношения // Социальная психология. – М., 1975. – С. 196–240. 21. Основи загальної психології / За ред. С.Д. Максименка. – К.: НПЦ "ПЕРСПЕКТИВА", 1998. – 256 с. 22. Петровский А.В. Психология: Учебник / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский; Министерство обороны РФ. – 4-е изд. – М.: Академия, 2005. – 560 с. 23. Психология человеческого взаимопонимания / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 190 с. 24. Русалов В.М. О взаимоотношении свойств темперамента и эффективности индивидуальной и совместной деятельности // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3. – № 6. – С. 11–14. 25. Социальная психология малой группы / Р.Л. Кричевский, Е.М. Дубовская. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 301 с. 26. Столяренко Л.Д. Психология: Учебник для вузов. – СПб.: Лидер, 2007. – 592 с. 27. Український Я.І. Совместимость и сработанность // Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либіль, 2001. – 558 с. 28. Фурманець Б.І. Основи військової психології / Міністерство оборони України. – Харків: ХВУ, 2004. – 222 с.

Ю.И. Панфилов

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ВЗАИМОСВЯЗИ СОВМЕСТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ ЧЛЕНОВ МАЛЫХ ГРУПП

В статье проведен научно-теоретический анализ литературы, позволивший выделить концептуальные подходы (структурный, функциональный и адаптивный) к изучению взаимосвязи эффективности совместной деятельности и психологической совместимости членов малых групп.

Y. Panfilov

CONCEPTUAL GOING NEAR THE STUDY OF INTERCOMMUNICATION OF JOINT ACTIVITY AND PSYCHOLOGICAL COMPATIBILITY OF MEMBERS OF SMALL GROUPS

The analysis of literature, allowing to select the conceptual going (structural, functional and adaptive) near the study of intercommunication of efficiency of joint activity and psychological compatibility of members of small groups, is conducted in the article.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2009

М.М. Гуревич

К МЕТОДОЛОГІЇ ІССЛЕДОВАННЯ ЕВОЛЮЦІІ ЕКОНОМІЧСКІХ МЕТОДОВ УПРАВЛЕННЯ

Метод – исходный креатив, дающий результат в науке, практике, жизни. Это обоснованное начало научного поиска, ключ к истине, первый генератор научных идей. Методология, как теория и практика реализации методов, в значительной мере формирует мир науки информационного общества. В статье речь пойдет об экономических методах управления социальной практикой.

Исходный пункт и общая черта экономических методов управления (ЭМУ) состоят в том, что они детерминируются реальным базисом общества и потому в известном смысле универсальны. Они применяются как в управлении экономическими процессами, так и во всех сферах жизнедеятельности человека, и обеспечивают экономию времени, труда, ресурсов, стимулируют работников.

Тема статьи и ее ограниченный объем обязывают рассматривать в ней только ЭМУ в экономике. Тем более что проблема, выдвинутая в названии статьи, актуализируется фундаментальными сдвигами в современном экономическом миропорядке и конкретизируется в следующем вопросе: каковы основные тенденции эволюции ЭМУ во всех социально-экономических системах, от малого бизнеса до глобальной экономики?

В связи с этим, ниже следующее рассмотрение настоящей проблемы предполагает аналитически-системное выяснение нескольких актуальных вопросов:

1. Научные методологические подходы к рассматриваемой проблеме;
2. Природа и определенность ЭМУ;
3. Система, вектор, этапы и результаты их эволюции;
4. Новая архитектура мировой экономики и формирующаяся система ее ЭМУ.

В таком же порядке данные вопросы освещаются ниже.

Методологические подходы

ЭМУ – общественная необходимость навсегда. Они – актуальный предмет научного исследования. Однако нет универсального методологического подхода к данному предмету. Выход, видимо, – в консолидации нескольких научных методологических подходов к исследованию эволюции ЭМУ.

Прежде всего – это всеобщий методологический подход. Как известно, он включает универсальные методологические принципы историзма, эволюционизма, диалектики, системности, синергетики. Последняя, кстати, объясняет постоянство флюктуаций во всех системах, когда прежняя организация не выдерживает и разрушается, наступающий хаос трансформируется в новый порядок, а случайность “лежит в самой основе динамики идеально детерминированных систем с несколькими переменными” [1].

Далее – общий методологический подход к научному анализу социально-экономических явлений. При рассмотрении эволюции ЭМУ ядро такого подхода образует взаимодействие объективного и субъективного [2]. Такое взаимодействие выступает генератором и двигателем настоящей эволюции.

Наконец, это специальный методологический подход, содержащий научные экономические теории, описывающие позитивную практику ЭМУ. Одной из наиболее практических долгое время считалась теория неоинституционализма лауреатов Нобелевской премии Р. Коуза и Д. Нортон. Они доказали, что социально-экономическими про-

цесами не могут единолично управлять ни "невидимая рука" рынка, ни лихорадочно действующие биржи и банки. Правят всем традиции, привычки, ожидания, отношения и правила, которым следует доминирующая масса людей в каждой стране [3]. То есть традиционные институты.

Однако бурное начало XXI столетия с его вызовами, конфликтами и глобальным экономическим кризисом в значительной степени девальвировало практическую ценность данной теории. И потому адаптация к столь форс-мажорным обстоятельствам, управление глобальным экономическим кризисом и дальнейшее социальное развитие землян обусловили трансформацию неоинституционализма, адекватную глобальной ситуации.

Ход настоящей трансформации дали инноваторы из числа выдающихся ученых-экономистов, видных государственных деятелей и топ-менеджеров международных экономических организаций. Эти умные головы, исходя из планетарного единства, универсальных принципов прогресса, приоритета экономического роста и общности антикризисных целей, продолжили и развили неоинституциональную концепцию, освещавшую практику ЕМУ национальной экономикой. Появилась новейшая концепция глоб-неоинституционализма, рекомендующая и описывающая формирующуюся систему экономических институтов и методов управления глобальной социально-экономической системой.

Квинтэссенция этой концепции состоит в единстве объективного характера глобальных социально-экономических процессов и научно-организационного (рукотворного) формирования системы экономических методов их управления. Настоящая концепция, несмотря на первые шаги ее реализации, оказывается весьма практической. Это подтверждается ее основными функциями, которые начинают претворяться в жизнь.

Во-первых, целевая функция: реализация инноваций в процессе формирования глобальной системы ЕМУ глобализированной социально-экономической системой.

Во-вторых, консолидирующая функция: достижение односторонних синхронных и эффективных действий эволюционирующих национальных и глобальных ЕМУ социальными процессами как в отдельных странах, так и в многополярном мире.

В-третьих, балансирующая функция: обеспечение баланса повседневных рациональных ожиданий населения отдельных стран и стратегических социально-экономических интересов человечества.

И, наконец, итоговая аккумулирующая функция: впервые подводится промежуточный итог эволюции ЕМУ, собравшей единый арсенал рыночных и государственных, национальных и глобальных методов управления данного типа.

Таков комплекс научных методологических подходов к рассмотрению эволюции ЕМУ социальными процессами. Их совместно-раздельное применение создает необходимое качество выяснения основных тенденций данной эволюции в теоретическом аспекте и позволяет более эффективно использовать ее результаты на практике.

Природа и определение экономических методов управления

Она является не вдруг и сразу, как Минерва из головы Юпитера. Природа экономических методов управления развивается постепенно, непрерывно и достигает зрелости в наше время. Ее корневая основа - общественное разделение труда и отношения собственности; "стволовая" субстанция - воспроизводство экономических отношений и общественного продукта; "генетические ветви" - институты предпринимательства, финансов, рынка, формы бизнеса; "корона" - система ЕМУ и менеджмент, питающий ее энергией инноваций и решений.

Поэтому, если развитие природы ЕМУ происходит последовательно и в порядке прямой связи (по указанной выше цепочке), то менеджмент (субъект) целенаправленно и систематически влияет на ее движение (объект) в порядке обратной связи. В их взаи-

моединство экономика, конечно, первична, а система ЭМУ и менеджмент – вторичны. Но при этом они имеют единый экономический “генотип”. Стало быть, расширительное толкование природы ЭМУ позволяет понимать под ней происхождение, потенциал и реалии созидания настоящих методов.

Уточнив и уяснив природу ЭМУ, можно описать их определенность, которая тоже развивается. Определение ЭМУ, как их лаконичное научное отображение, также совершенствуется. В связи с этим, приводим ниже два определения ЭМУ, выработанных, публично и официально апробированных. Первое относится к концу минувшего, а второе – к началу нынешнего столетия.

ЭМУ – это “система форм и методов влияния на деятельность субъектов предпринимательской деятельности, интересы отдельного человека и трудовых коллективов для создания условий, вынуждающих их достигать поставленных целей на основе требований экономических законов и экономических интересов” [4]. И второе определение: “ЭМУ – это управление-воздействие на объект, выбранное из множества воздействий на основе имеющейся информации, улучшающее функционирование или развитие данного объекта” [5].

Оба определения подтверждают реальность и определенность ЭМУ, а потому правомерны. В этом их идентичность. Но при этом они заметно отличаются. Так, первое весьма распространенное. В нем несколько “растворилась” определенность ЭМУ. Другое, наоборот, универсально и потому применимо едва ли не во всех сферах общества. Но в нем “нивелируется” специфика ЭМУ.

Вместе с тем, приведенные определения помогают выработать новое, более простое (но не упрощенное) и более точное, специфическое (но не точечное) определение ЭМУ. Например, следующее: ЭМУ – это относительно стабильная и детерминируемая институтами репрезентирующая система подходов, способов, инструментов и моделей стимулирования (дестимулирования) субъектов экономической деятельности в процессе функционирования и развития социально-экономических систем и их элементов. Настоящее определение, как и предыдущие, выражает определенность ЭМУ, но остается ограниченным и не совершенным.

Таковы природа и определенность ЭМУ. Они – объект происходящей многовековой и необратимой их эволюции. В то же время природа, определенность ЭМУ и их эволюция – это искомый предмет данного исследования.

Система, вектор, этапы и результаты эволюции

Эволюция – это всеобщий формат процесса изменений материи и всеобщая закономерность процесса развития всех ее форм. Эволюция ЭМУ органически связана с эволюцией социально-экономических систем. Социально-экономическая система – это пространство и Alma-mater эволюции ЭМУ. Но их функционирование – это генератор эволюции уже самой социально-экономической системы. Эволюция последних обусловила рост числа и качества ЭМУ, их развитие и превращение в систему. Таков вектор эволюции ЭМУ.

Критериями этапов настоящей эволюции могут служить общественные формации, общественный строй, социально-экономические системы. Первая – Архейская формация с первобытно-общинным строем в основе – явилась родиной экономической жизни человечества. В условиях данной формации появились зачатки социально-экономических отношений в виде первобытно-общинных отношений. Из них еще не выделились в качестве самостоятельных социально-экономические отношения. Они только развивались и складывались в социально-экономическую систему. Соответственно не было и ЭМУ. Появились только их зародышевые формы. Институт первобытно-общинной собственности детерминировал первобытно-общинный способ присвоения и распределения, а возникший в условиях военной демократии институт военного

вождя (Базилеса) породил военно-демократический способ присвоения и распределения. Стало быть, отсутствие зрелых социально-экономической системы и экономических институтов в условиях Архейской формации тормозило генезис ЭМУ. Но основы такой системы и соответствующих институтов позволяют утверждать, что данная формация породила зародышевые формы ЭМУ. Таков исходный пункт их генезиса и последующей эволюции.

Экономическая формация, прогрессивно сменившая Архейскую, открыла эру цивилизованного общества. Первым в его истории явился рабовладельческий строй. Сформировалась и первая цивилизованная социально-экономическая система. Ее основные институты – общественное разделение и кооперация труда, право частной собственности рабовладельца, натуральное хозяйство, государственная власть, денежное обращение, торговля, ростовщичество, рынок, колонизация – породили и первые ЭМУ. Государственная власть – экономико-хозяйственное законодательство, госбюджет с налогообложением и госрасходами, денежную эмиссию. Частная собственность рабовладельца – внешнеэкономическое принуждение раба, распоряжение и использование необходимого и прибавочного продукта. Рынок – спрос, предложение, стоимость, цену.

Однако эти отдельные ЭМУ, порожденные перечисленными социально-экономическими институтами рабовладельчества, не сложились в систему. Как в силу неразвитости и стихийного применения его ЭМУ, так и по причинам малоэффективного рабского труда, бесконечных войн, обострения антагонизмов и гибели, рабовладельческого строя.

Феодальная социально-экономическая система функционировала благодаря многочисленным социально-экономическим институтам. Частично они были унаследованы от предшествующего строя, но с феодальным наполнением. В большинстве же они были феодальными. И детерминировали собственные ЭМУ. Так, феодальное разделение и кооперация труда породили натуральное хозяйство, цеха ремесленников, мануфактуру, первые биржи и банки с их ЭМУ; королевская власть – право феодальной собственности, феодальное законодательство, вассалитет, крепостное право, барщину, оброк, ренту; рынок – предложение значительного ассортимента товаров, массовый спрос, всеобщую форму стоимости, цену продавца и цену покупателя, международную торговлю, таможенную службу. Но система ЭМУ не сложилась и здесь в силу господства натурального хозяйства и глубоких социальных антагонизмов.

Закат феодализма ускорился с восхождением капитала. Эволюция капиталистической социально-экономической системы, ее институтов и ЭМУ кратко рассматривается ниже в соответствии с общепринятой периодизацией буржуазного строя. Это первоначальное накопление капитала, капитализм свободной конкуренции, монополии, постиндустриальное общество.

Первоначальное накопление капитала, ускорившее упадок и конец феодализма, происходило в процессе развития нескольких социально-экономических институтов. Это право буржуазной частной собственности, законодательство, отменявшее крепостную зависимость крестьян, но закреплявшее их обезземеливание, предоставившее им юридическую свободу, гражданские права, но превращавшее их в наемных пролетариев; внутренний рынок и мировая торговля; правовые институты, утвердившие политическую гегемонию буржуазии, ренессанс просветительства. В эпоху первоначального накопления капитала феодальные (деспотические) ЭМУ заменились буржуазными (рыночными). Капитал начал завоевание мира.

И его первой победой стала *система капитализма свободной конкуренции* в Европе и Северной Америке. В экономической системе свободной конкуренции доминировали производство товаров на продажу, два полюса рынка – товар и деньги, государственные и рыночные институты. Они и явились “инкубаторами” ЭМУ данной систе-

мой. Как известно, управление есть процесс постановки цели, выработки решений и подготовки персонала для их реализации. Какими ЭМУ оно осуществлялось при капитализме свободной конкуренции?

Во-первых, экономико-правовыми методами. Государство не вмешивалось в святая святых предпринимателя – право частной собственности. Но и не отказывалось от управления общенациональными условиями ее реализации. Так, государство и его ветви власти – законодательная, исполнительная, судебная – осуществляли фабричное законодательство, отражавшее массовое внедрение машинной техники. Государственные ЭМУ, например, процессом производства устанавливали рабочий день определенной продолжительности, границы заработной платы, стимулы объединения мелких капиталистов в крупные предприятия. Эти ЭМУ реализовывали право собственности капиталиста на прибавочную стоимость и прибыль, но оставляли рабочим право на их производство.

Во-вторых, в отличие от экономико-правовых государственных ЭМУ производством, действовавших в прямом порядке, активно действовали и рыночные методы управления: конкуренция и цена, кредит и норма %. Но они воздействовали косвенно на производство и непосредственно на распределение. То есть это рыночные ЭМУ, “управлявшие” частными фирмами в порядке обратной связи. В мировой экономической литературе общепринятой точкой зрения является та, что рыночные ЭМУ консолидировались в так называемую управляющую “невидимую руку” рынка. Она-де и управляет как всей национальной экономикой, так и отдельной фирмой. Представляя на деле равнодействующую частных эгоизмов - “laissez faire, laissez aller” (фр.: *пусть все идет, как идет*), она действительно консолидировала вокруг и на основе свободной конкуренции ЭМУ обменом (посредством прямой связи) и производством (через обратную связь).

Стало быть, уже при капитализме свободной конкуренции начали складываться национальные системы ЭМУ. Они представляли системность и выраставшую целостность, взаимодейственность и капиталистическую эффективность ЭМУ производством, распределением, обменом и потреблением общественного продукта. Но национальные системы ЭМУ капитализмом свободной конкуренции, несмотря на их развитие вглубь и широкое распространение, не смогли ослабить и разрешить противоречия между капиталом и трудом. Они множились и обострялись.

Монополии, как закономерный общественный результат развития свободной конкуренции, концентрации производства и капитала, образовали мировую систему империализма. Быстрый рост его антагонизмов породил варварские попытки их разрешения: мировые кризисы и войны. В такой тупиковой ситуации буржуазное государство, опираясь на монополистический уровень обобществления производства, перешло к политике вмешательства в экономику.

Крупнейший макросубъект экономики – государство – создавало в качестве главных свои – государственные экономические институты, оттесняя на вторые роли рыночные институты. Реализуя свою экономическую роль через экономико-правовые институты, оно сформировало множество ЭМУ кризисирующей монополистической экономикой. Достаточно назвать главные: административные (в госсекторе), монетарные (денежного обращения), стимулирующие (государственный и совокупный спрос). Например, в США только в 1940-1980 гг. появилось более 200 (!) новых государственных методов, указаний и правил деятельности бизнеса [6].

В условиях учащения и углубления монополистической экономики, явного ослабления рыночных инструментов и рыночных ЭМУ государство активизировало свою экономическую роль на основе теории Дж. М. Кейнса. Это проявилось прежде всего и главным образом в широком и постоянном использовании системы методов стимули-

рования экономического роста. Комплексно проводились в жизнь методы бюджетной и налоговой политики, милитаристского стимулирования, антиинфляционного программирования. Периодически происходило оживление и рыночных ЭМУ – монополии, олигополии, дифференциации продукции.

Однако функция кризисирования экономики, имманентная монополии, усиливалась. Темпы роста ВВП снижались, безработица увеличивалась, инфляция росла. Процесс флукутаций стал постоянным. Монополистическая система оказалась в точке бифуркаций. Выход из нее на траекторию позитивной эволюции дали информатизация, соединившая компьютер с телекоммуникационными сетями, и глобализация мировой экономики на рыночной основе. Они обусловили сдвиг к постиндустриальному обществу и явились его первыми признаками.

Постиндустриальная информационная мировая социально-экономическая система отличается информационно-компьютерным технологическим укладом и глобальным рынком. Ее историческая функция знаковая – это эволюционная самотрансформация в глобализированную, а затем инновационную экономику. Завершая развитие Экономической формации и являясь преддверием Гуманистической (духовной) формации, постиндустриальная (уходящая от индустриальности) и информационная (приходящая к инновационности) экономика и ее институты детерминировали новые, весьма эффективные ЭМУ.

Постиндустриальная информационная социально-экономическая система в силу своего переходного характера не только детерминировала новые, но и продолжала использовать прежние ЭМУ. Это происходило посредством социально-экономических институтов. Среди них также появились новые, но и продолжали действовать прежние. Те и другие непосредственно “рождали” ЭМУ.

Бесспорно новейшим и важнейшим следует считать научно-инновационный институт. Он “дал жизнь” многим новым ЭМУ. Прежде всего это методы информационно-инновационные, экономико-математические, статистические, экономического моделирования, деловых игр, факторного анализа, экономического прогнозирования и программирования. Их широкое и постоянное использование субъектами экономики значительно повысило качество менеджмента, управления хозяйственными структурами и экономическим ростом.

Государственные институты быстро освоили эти ЭМУ: использовали их в управлении госсектором, для программирования макроэкономики, в государственно-частных отраслях и предприятиях, особенно в прогнозировании и программировании НТП. Все это способствовало более устойчивой и предсказуемой государственной экономической политике, вносившей меньшую неопределенность в национальную экономическую систему.

Межгосударственные социально-экономические институты постепенно наращивали свои регулирующие-информирующие позиции. При этом расширяли использование рыночных и административных методов самоуправления. На глобальную и национальные экономические ситуации, например, в сферах энергетики (ОПЕК, ВЭО) и финансов (МВФ, ВБ) пытались воздействовать, используя значительный набор ЭМУ. Постоянно применялись методы экономико-математического моделирования динамики использования глобальных ресурсов; информационные, прогнозно-программирующие, monetарные и особенно ценовые методы анализа мировых рынков.

Рыночные институты, постепенно теряя приоритет в настоящей социально-экономической системе, продолжали воспроизводить рыночные ЭМУ. Они совмещались со всеми ЭМУ, детерминированными научно-инновационными, государственными и межгосударственными институтами. И содействовали успешной реализации как первых, так и вторых. Известные рыночные институты: конкуренции, конкурентоспо-

собности; рынков энергоресурсов, инвестиций, товаров, услуг, рабочей силы, финансовых и фондовых рынков, бирж и рейтинговых агентств – детерминировали большой набор рыночных ЭМУ. Они в отдельности, но чаще комбинированным образом применялись субъектами рыночной экономики.

При этом большой бизнес пользовался как новейшими, так и традиционными рыночными ЭМУ. К тому же, постоянно дополнял практику их применения психологическими решениями и рекомендациями, строго рассчитывая варианты снижения собственных рисков и прогнозируя психологию поливариантности потребительских ожиданий. Средний и малый бизнес в условиях постоянно обостряющейся конкуренции, кроме вышеизложенных, был вынужден активно использовать балансовые ЭМУ: затраты – выпуск, продажи – прибыль, расходы – доходы, качество – цена.

Следовательно, постиндустриальная информационная экономика в целях само-реализации и посредством научно-инновационных, государственных, межгосударственных и рыночных институтов детерминирует массовый комплект ЭМУ. Они обеспечивают функционирование данных институтов и развитие настоящей социально-экономической системы. Наряду с рассмотренными ЭМУ, постоянно и позитивно действующими в неравномерно и циклически развивающейся рыночной экономике, существуют и периодически действующие, объективно обусловленные глобальные ЭМУ – кризисы. Это процесс стихийной чистки системы от неэффективных и отживших экономических структур. Время и практика нынешнего глобального экономического кризиса – это период больших перемен.

Новая архитектура мировой экономики и новая система ЭМУ

Исследование эволюции ЭМУ предполагает выяснение ее перспектив. Они рассматриваются ниже на основе новой архитектуры международных экономических отношений, их глобализации и вероятного вектора трансформации постиндустриальной информационной социально-экономической системы.

Глобальный экономический кризис (ГЭК) 2008-2009 годов в одночасье обрушил обветшавшее и устаревшее строение мировой экономики и ее новая складывающаяся архитектура стала очевидной. Она многосложна и противоречива. Но ее "нулевой цикл" и несущие конструкции выстроены. Рассмотрим их кратко.

Фундамент новой архитектуры мировой экономики (НАМЭ) составляет быстро и глобально укрепляющийся новейший компьютерно-наноинновационный технологический уклад. Ее каркас – это все страны как элементы мировой постиндустриальной информационной социально-экономической системы. Однако по степени постиндустриальности их можно разделить на несколько групп. Первая – наиболее развитые страны ОЭСР, в которых формируется и работает информационная экономика. Вторая группа – это страны постиндустриальной экономики. Третья – страны индустриальной экономики. Четвертая – страны доиндустриальной экономики. Но несмотря на все глубокие качественные различия, их национальные экономики консолидированы в реальный сектор и финансы общемировой рыночной экономики. Ее генераторами выступают уже не только страны Запада, но и страны БРИК. Соль НАМЭ – в движении ее творческих противоречий и прежде всего противоречий между реальным сектором и финансовыми механизмами.

Крайне обострившиеся данные противоречия и спровоцировали начало ГЭК. Он уникален. Его уникальность многогранна. Внешне уникальные особенности очевидны. Это первый столб глубокий и масштабный кризис после Великой депрессии 30-40-х годов прошлого столетия и первый глобальный кризис, завершающий начальный эксплуататорский этап глобализации мировой экономики. Он вызвал невиданную доселе оперативную антикризисную реакцию мирового сообщества: два саммита и два после-

довательных обязывающих межгосударственных решения об антикризисных действиях всего за шесть месяцев (ноябрь 2008 и апрель 2009 годов).

Сущностные признаки ГЭК постепенно раскрываются в ходе его развития. Прежде всего он однотипен, хотя и не тождествен предыдущим экономическим кризисам конца прошлого и начала нынешнего столетия. Не они, а он совместил, углубил и завершил процесс вызревания противоречий последнего экономического цикла и первого этапа глобализации мировой экономики по-американски. Потому он, а не они, приобрел глобальный масштаб, опасную глубину и радикальные последствия.

ГЭК обрушил долго поддерживавшийся мировой экономический дисбаланс между реальным сектором и разбухшей обслуживающей сферой (финансы, дистрибуции, реклама, пиар), десятикратно (!) превысившей по рыночной стоимости первый. Это привело к параличу и летальному исходу мировой Бреттон-Вудской финансовой (американской) системы, служившей интересам США последние 65 лет.

К тому же ГЭК обнажил крах неолиберализма как теории и идеологии, субъективной практики и объективной реальности рыночной экономики, которой якобы управляет "невидимая рука" рынка. Крах неолиберализма сопровождается широкомасштабной рецессией постиндустриальной экономики. Спад производства, сокращение обмена происходят под "аккомпанемент" провалов финансовых и фондовых рынков.

Наконец, ГЭК вскрыл духовно-нравственный аморализм американского бизнеса. Эгоизм, ложь, алчность, жажда наживы выражают его подлинные цели и сущность. Они с лихвой проявились в глобальном грабеже мировых ресурсов, за которые США расплачивались безудержно печатавшимися долларами, не имеющими золотого обеспечения [7].

Уникальны и последствия ГЭК, как действительные, так и вероятные. Первые появились уже в ходе его развития. Таковы факты Ренессанса экономической роли государства: системные меры по спасению национальных банковских структур, значительная финансовая помощь структурам реального сектора, крупномасштабные мероприятия по оказанию финансовой поддержки населению в целях стабилизации социальной обстановки, национализация отдельных обанкротившихся структур (от США и до Украины).

Иначе говоря, государства пытаются стабилизировать в масштабе национальной экономики оба полюса рынка: денежное обращение и производство товаров (спрос и предложение). Так, в КНР движение большей доли готовой продукции переключили на внутренний рынок. И одновременно пытаются поднять платежеспособный спрос населения. Все это пока способствует работе промышленности.

Радикальная активизация государственного вмешательства в ходе самого кризиса проявилась и в государственно-управленческом проектировании национальной экономики. Так, в США принят закон Обамы-Байдена "О плане инвестиций, связанных с вхождением американской экономики и общества в XXI век, на новую технологическую платформу конкурентоспособности". Подобные шаги предпринимают РФ и страны Евросоюза. Таким образом, государства пытаются управлять выходом из ГЭК, активно используя финансовые методы дуалистического подхода: сокращение бюджетных расходов, но увеличение инвестиций в модернизацию национальной экономики.

Уникальность действительных и вероятных последствий ГЭК уже просматривается и в масштабе глобальной экономики. Первые консолидируются в формирующейся модели наднационального качественного управления глобализированной экономики (НКУГЭ). Именно качественное управление реально интегрирует институционально-экономические процессы по выходу из ГЭК.

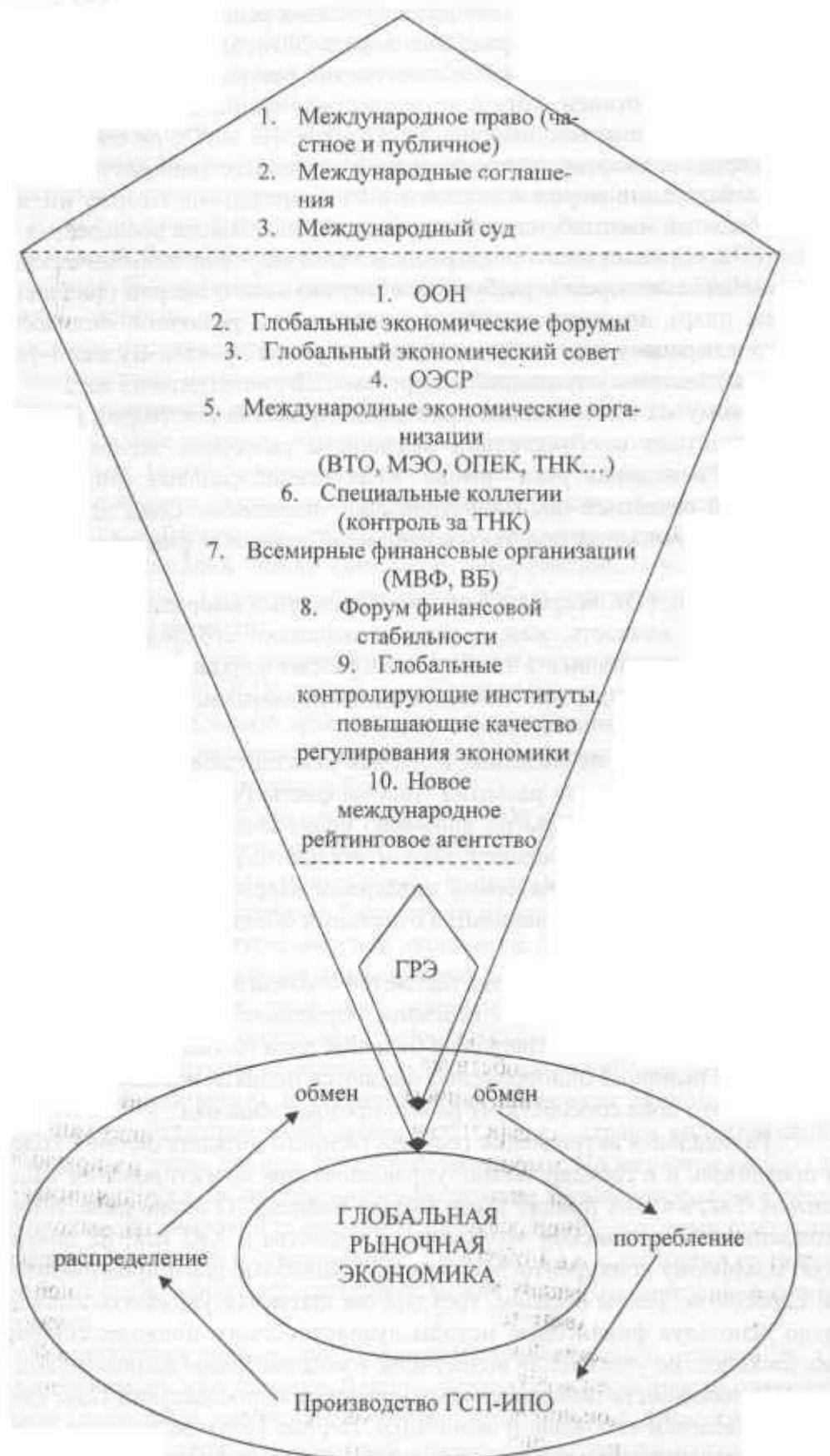

Схема структури і целенаправленості моделі НКУГЭ

Выстраиваемая ныне модель НКУГЭ описывается в виде иерархической структуры взаимодействующих международных институтов, детерминируемых ими методов (прежде всего экономических) и государственных экономических систем. Они вписываются в процесс воспроизведения глобальной системы постиндустриально-информационных производственных отношений (ГСП-ИПО) и интегрируются в два взаимодействующих (в порядке прямой и обратной связи) блока.

Первый блок: субъекты надгосударственного качественного управления (институты права (3) + организационные институты (и методы управления (10). Второй блок: объекты управления – кризисирующая глобальная рыночная экономика и ее элементы (национальные экономики и системы их госрегулирования). Структура модели НКУГЭ и ее цель – выход из ГЭК – схематично представлены на рисунке.

Но в описанной модели НКУГЭ уже в начале ее реализации проявились недостатки структуры. Очевидно отсутствие крайне необходимых для управления ГЭК и выхода из него глобальных институтов по антикризисной социальной стратегии, по снижению национальных порогов протекционизма, научификации и инновационности надгосударственных ЭМУ.

Даже с выявленными недостатками, а тем более при их устранении, уже начальная реализация модели намечает ориентацию на радикальные перемены в экономическом прогрессе, на переход к “новой экономике” XXI столетия. Во-первых, происходит сдвиг от традиционной функции вмешательства государства в экономику к его новейшей функции надгосударственного управления глобальной экономикой. Это проявляется в управлении ГЭК, в “рукотворном” выходе из него, в создании глобальных условий недопущения кризисов в будущем.

Во-вторых, мировая практика нынешних антикризисных действий доказывает, что государственные и рыночные, особенно надгосударственные институты детерминируют ЭМУ. Они научно обосновываются, реально опробируются и используются многоопытным менеджментом, а потому обеспечивают управляемый и постепенный процесс выхода из ГЭК.

И в-третьих: ГЭК, сдвиг к надгосударственному управлению глобальной экономикой посредством комплекса государственных, рыночных, надгосударственных институтов и детерминируемых ими ЭМУ – таковы симптомы генезиса “новой экономики” XXI века. Вероятные последствия ГЭК также уникальны и весьма реалистичны. Это многополярный мир, новая архитектура мировой экономики, новейшая мировая финансовая система, конструктивная роль стран БРИК в трансформации грабительского начала глобализации к ее демократическому и социально ориентированному содержанию. С настоящими последствиями вполне вероятно появление и новых индикаторов мирового экономического развития. Как заметил известный российский экономист Вл. Иноzemцев, могут измениться основные экономические ориентиры, стимулы, показатели. Например, канет в Лету ВВП (применимый с 1940 г.), ибо он не отражает повышения качества продукции, нарастающую неценовую конкуренцию, комплексную конкурентоспособность. Уже приходят другие, новые индикаторы экономического прогресса. Так, 14 % занятых в США и 29 % в некоторых странах ЕС более восприимчивы к увеличению свободного времени, креативному характеру деятельности, чем к ее оплате [8].

Выводы

Комплексный методологический подход содействовал выявлению двух витков эволюции ЭМУ, обусловивших две ее основные тенденции. В мировом институциональном пространстве сформировалась *многокомпонентная система социально-экономических детерминантов ЭМУ*, определяющих их функционирование. Это национальные соцэкономинституты, национальные соцэкономсистемы, глобальные соцэкономинституты, глобальная соцэкономсистема. Завершается форматизация, склады-

вается комплект и многоуровневая подвижная система *всемасштабных* ЭМУ: от частно-административных (малый бизнес) до экономико-надгосударственных (глобоценоэкономическая система). Таков первый виток и первая тенденция эволюции ЭМУ.

Институциональное измерение системы ЭМУ в процессе их воздействия на социально-экономические системы (обеспечивающее их развитие) показывает, что происходит *взаимообогащение и взаимокоординация разноструктурных методов* (от правовых до психологических). Многоуровневая и подвижная система взаимообогащающихся и взаимокоординирующихся ЭМУ опробируется и применяется в процессе управления ГЭК и выхода из него. Таков второй виток и вторая тенденция эволюции ЭМУ.

Список литературы: 1. Николс Г., Пригожин И. Познание сложного: Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – С. 156. 2. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: В двух томах. / АН СССР. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 151-163. 3. Northon D. Structure and Change in Economic History. N.Y.Norton, 1981 – Р. 81. 4. Економічна Енциклопедія. – К.: Вид. центр “Академія”, – 2000. – Т. 1. – С. 478. 5. Клебанова Т.С. и др. Методы и модели оптимального управления в экономике. – Харьков: ХНЭУ, 2005. – С. 4. 6. Public Administration Review. – 1980. – November. – Р. 544. 7. Духовно-нравственные аспекты мирового финансово-экономического кризиса и пути выхода из него. – М., 2009. – С. 75.

М.М. Гуревичов

ДО МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ МЕТОДІВ УПРАВЛІННЯ

У статті обґрунтовано систему методологічних підходів щодо дослідження еволюції економічних методів управління соціально-економічними об'єктами. Систематизовано інститути, що детермінують економічні методи управління. Окреслено основні масштаби застосування та поліваріантний зміст економічних методів управління сьогодні.

M. Gurevichev

TO THE METHODOLOGY OF INVESTIGATION OF THE EVOLUTION OF ECONOMIC METHODS OF MANAGEMENT

The system of methodological approaches to the investigation of the evolution of economic methods of management socio-economic object is based in the article. The institutes that mized. The main scales of usage and polyvariant content of the economic method of management at the present time are outlined by author.

Стаття надійшла до редакції 03.07.2009

М.О. Науменко

**УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ПЕРСОНАЛУ
У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ**

Розвиток економічної науки останнім часом завдає менеджменту організації. Адже саме ця наука створила єдність теорії та практики управління економічними системами. Особливе місце в системі наук про менеджмент посідають адміністративний менеджмент та менеджмент персоналу. Менеджмент персоналу, або кадровий менеджмент, і адміністративний менеджмент належать до функціонально-ресурсного менеджменту, їх еклектична взаємодія формує основу для отримання нових наукових результатів та розробки корисних практичних рекомендацій як для державного управління, в рамках якого найчастіше розглядається адміністративний менеджмент, так і для економіки підприємства, до якої якнайчастіше відносять менеджмент персоналу.

Адміністративний менеджмент як наука лише починає формуватися в нашій країні, базуючись на методологічних засадах теорії адміністративно-державного управління. Дослідженнями в цій сфері займалися такі зарубіжні науковці, як Д. Бодді, Р. Пейтон, С. Ковалевські, А. Герберт, А. Фомічев. В Україні цими питаннями займаються Г. Одінцова, О. Амосов, О. Оболенський, А. Дегтяр, В. Бакуменко, Б. Новіков та ін. Менеджмент персоналу є більш розвинутою галуззю знань: теоретичні засади менеджменту персоналу обґрунтовано в роботах таких зарубіжних науковців, як М. Армстронг, Г. Десслер, Н. Корнеліус, Р. Коул, М. Мескон, Д. Торрінгтон та ін. Серед відомих дослідників України та Росії, в роботах яких розглядаються аспекти менеджменту персоналу, слід відзначити В. Весніна, А. Єгоршина, Н. Гавкалову, А. Кібанова, С. Мордовіна, Ю. Одегова та ін.

Поділ менеджменту на адміністративний, менеджмент персоналу, інноваційний та інші види є умовним, адже ключові функції управління, такі як планування, організація, мотивація та контроль, властиві всім елементам в системі наук про менеджмент. Сфера дослідження адміністративного менеджменту розглядається з двох точок зору: як сфера управління, що займається цілями, функціями і проблемами організаційних компонентів як єдиного цілого, охоплює всі структурні одиниці, та як сфера діяльності підрозділів апарату державного управління [6]. Розглядаючи в даній роботі адміністративний менеджмент відповідно до обох точок зору, зазначимо, що у сфері формування організаційних структур особливості складу та функціонування підсистем менеджменту персоналу розглянуто не достатньо, а особливості менеджменту персоналу в державній службі є нерозробленої темою. Отже, можна стверджувати, що такі дослідження є актуальними та своєчасними.

Метою даного дослідження є вдосконалення системи менеджменту персоналу з урахуванням організаційної структури управління та визначення особливостей системи менеджменту персоналу державної служби.

У рамках поставленої мети було вирішено такі завдання:

- представлено систему менеджменту персоналу відповідно до виконуваних функцій;
- визначено особливості системи менеджменту персоналу в рамках організаційної структури управління;
- надано рекомендації щодо вдосконалення системи менеджменту персоналу;
- розглянуто особливості менеджменту персоналу в апараті державної служби.

У своїх дослідженнях зарубіжні науковці розглядають менеджмент персоналу таким чином. Г. Десслер включає менеджмент персоналу в управління поряд із такими компонентами, як управління персоналом (підбір, підготовка, оцінка, умови праці, питання техніки безпеки); трудові відносини; взаємини адміністрації з працівниками (з кожним окремо); відносини з персоналом (у тому числі внутрішньокорпоративний PR та конфлікт-менеджмент); адміністрування персоналу (відбір, набір, розміщення, підготовка, контроль, використання персоналу), стосунки між адміністрацією та підлеглими; відносини з персоналом (у тому числі внутрішньокорпоративний PR та конфлікт-менеджмент); управління людськими ресурсами, яке базується на теоріях людського, інтелектуального та соціального капіталів [4]. Д. Торрінгтон та Л. Холл під менеджментом персоналу розуміють діяльність із забезпечення управлінських потреб у сфері трудових ресурсів, акцентуючи увагу на плануванні, моніторингу і контролі [13]. Н. Корнеліус розглядає HR-менеджмент як альтернативу традиційному менеджменту персоналу. Останній трактується як допоміжний вид діяльності по відношенню до лінійної і асоціюється із завданнями лінійного керівництва, координації і підтримки зв'язку між вимогами керівництва і потребами робітників. HR-менеджмент розцінюється як явище, що має забезпечити цілісний, сконцентрований на стратегії підхід до кадрового менеджменту, в основу якого покладено м'яку концепцію людських відносин [8]. Російський автор А. Я. Кібанов розглядає менеджмент персоналу як формування та спрямування мотиваційних настанов працівника згідно із завданнями, що стоять перед організацією [5]. Наведені визначення менеджменту персоналу свідчать про актуалізацію досліджень на окремих складниках, які, на думку зазначених авторів, є найважливішими.

Системний підхід в дослідженнях менеджменту персоналу лише останнім часом набув розвитку. Цей методологічний підхід, що народився у осфері природничих наук, зокрема в біології, поширився на інші науки, що дозволило отримати нові наукові результати. В соціальних науках, до яких лежить економіка, системний підхід знаходиться на стадії формування, адже суспільство як об'єкт дослідження є вкрай складною системою, що суттєво ускладнює можливості реєстрації і систематизації явищ, які мають місце в даній сфері, а також розкриття закономірностей і причинних зв'язків між ними для формулування практичних висновків і рекомендацій. У загальному розумінні систему прийнято вважати комплексом взаємопов'язаних елементів, що формують деяку цілісність.

У рамках адміністративного менеджменту систему управління персоналом в організації неможливо відокремити від системи управління в цілому, бо перша містить не тільки функціональні підрозділи, які займаються роботою з персоналом, а й усіх лінійних керівників – від директора до бригадира, а також керівників структурних підрозділів, що виконують функції технічного, виробничого, економічного керівництва, керівництва зовнішніми господарськими зв'язками і т.п. Інакше кажучи, система управління персоналом є “кістяком” системи управління організацією. Системний підхід до формування управління всіх рівнів ієрархії дає можливість комплексно підійти до вирішення даної проблеми. З погляду системного підходу, проектування системи управління підприємством має включати всі функціональні та цільові підсистеми, підсистеми забезпечення управління, всі їх складові елементи: функцій, оргструктуру, технології управління, кадри, інформацію, управлінські рішення тощо. При цьому мають враховуватися взаємозв'язки компонентів цілісної системи між собою та із зовнішнім середовищем. Таким чином, система управління персоналом є підсистемою системи управління підприємством, інтегрованою в ній та спрямованою на вирішення загальних цілей організації [10].

З точки зору циклу роботи працівника на підприємстві систему менеджменту персоналу можна відобразити у вигляді стадій роботи з персоналом на підприємстві (рисунок).

Стадії системи менеджменту персоналу [9]

Таке бачення системи менеджменту персоналу не включає аспекти соціального забезпечення працівників, умови праці, мотивування і стимулювання персоналу та правові сторони взаємин із найманими працівниками. Удосконалений підхід до бачення системи менеджменту персоналу наведено в таблиці [7].

Система управління персоналом організації – система, в якій реалізуються функції управління персоналом. Вона включає підсистему лінійного керівництва, а також різновид функціональних підсистем, що спеціалізуються на виконанні однорідних функцій [10]. Система роботи з персоналом повинна відображатися в документах, що наведені нижче.

Статут підприємства, філософія підприємства – сукупність моральних та адміністративних норм і правил взаємин персоналу, підпорядкованих досягненню глобальних цілей підприємства. Правила внутрішнього трудового розпорядку – документ, який регламентує порядок прийому та звільнення співробітників, час праці та відпочинку, основні обов'язки співробітників і адміністрації, а також засоби стимулювання та стягнення.

Підсистеми менеджменту персоналу

Функціональні підсистеми	Основні функції
1	2
Підсистема планування і маркетингу персоналу	Розробка кадрової політики. Розробка стратегії управління персоналом. Аналіз кадрового потенціалу. Аналіз ринку праці. Організація кадрового планування, кадровий контролінг. Планування і прогнозування потреби в персоналі. Організація реклами. Підтримка взаємозв'язку із зовнішніми джерелами персоналу. Проведення аудиту персоналу. Формування сприятливого іміджу організації

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ

Продовження таблиці

1	2
Підсистема найму й обліку персоналу	Організація найму персоналу. Організація проведення відбіркових процедур. Облік прийому, переміщень, заохочень і звільнення персоналу. Професійна орієнтація персоналу. Організація раціонального використання персоналу. Управління зайнятістю персоналу. Діловодне забезпечення системи управління персоналом
Підсистема трудових відносин	Аналіз і регулювання групових і особових стосунків. Аналіз і регулювання відносин керівництва. Управління організаційними конфліктами і стресами, соціально-психологічна діагностика. Забезпечення дотримання етичних норм взаємин. Управління партнерською взаємодією з профспілками. Управління культурою організації. Забезпечення дисципліни праці
Підсистема умов праці	Дотримання вимог психофізіології праці. Дотримання вимог ергономіки праці. Дотримання вимог технічної естетики. Охорона праці і техніка безпеки. Охорона довкілля. Воснізоване охорона організації і окремих посадовців. Організація праці і робочого місця, забезпечення оптимального розпорядку роботи.
Підсистема розвитку персоналу	Навчання персоналу. Перепідготовка і підвищення кваліфікації персоналу. Призначення на посаду і адаптація персоналу. Оцінка кандидатів на вакантну посаду, поточна періодична оцінка результатів праці і трудового потенціалу персоналу, атестація. Організація раціоналізації і винахідництва. Реалізація ділової кар'єри і службово-професійного просування. Організація роботи з кадровим резервом
Підсистема мотивації і стимулювання персоналу	Управління мотивацією і стимулуванням трудової поведінки. Нормування і тарифікація трудового процесу. Розробка системи оплати праці. Розробка форм участі в прибутках і капіталі. Розробка форм морального заохочення персоналу. Організація нормативно-методичного забезпечення системи управління персоналом
Підсистема соціального розвитку	Організація громадського харчування. Управління житлово-побутовим обслуговуванням. Розвиток фізичної культури і спорту. Забезпечення охорони здоров'я і відпочинку. Забезпечення дитячими установами. Управління соціальними конфліктами і стресами. Організація соціального страхування. Організація продажу продуктів харчування і товарів народного споживання
Підсистема розвитку організаційних структур управління	Аналіз оргструктури, що склалася в управлінні. Проектування нової оргструктури управління. Розробка штатного розкладу. Формування нової оргструктури управління. Розробка і реалізація рекомендацій щодо розвитку стилю і методів керівництва. Розробка і реалізація регламентуючої документації
Підсистема правового забезпечення управління персоналом	Рішення правових питань трудових відносин на базі використання трудового законодавства. Узгодження розпорядчих документів по управлінню персоналом. Рішення правових питань господарської діяльності. Проведення консультацій з юридичних питань. Розробка документів, що регламентують виконання функцій управління персоналом
Підсистема інформаційного забезпечення управління персоналом	Ведення обліку статистики персоналу. Інформаційне і технічне забезпечення управління персоналом. Забезпечення персоналу науково-технічною інформацією. Організація патентно-ліцензійної діяльності. Організація роботи засобів масової інформації організації

Колективний договір – правовий акт, що регулює соціально-правові відносини між представниками працівників та роботодавців, адміністрації та профспілок. Штатний розпис підприємства – документ, що містить склад підрозділів і перелік посад,

розміри посадових окладів та фонд заробітної плати. Положення про оплату та преміювання праці – документ, що визначає порядок, форми та розміри оплати працівників певних категорій і засоби матеріального стимулювання. Положення про підрозділи – документ, що визначає призначення та місце підрозділу на підприємстві, функції та завдання управління, права, відповідальність і форми стимулювання працівників підрозділу. Контракт співробітника – форма трудової угоди між адміністрацією та працівником, що містить порядок прийому на роботу, організацію праці і часу, ділові та моральні якості, оплату, соціальні блага та гарантії. Посадові інструкції – основний документ, що регламентує призначення та місце працівника в системі управління, його функціональні обов'язки, права, відповідальність і форми заохочення. Моделі робочих місць – всебічне комплексне визначення різних аспектів особистості, об'єктивних кадрових даних, ділових і моральних якостей, життєвого досвіду, професійних знань та умінь, здоров'я, працездатності та інших вимог до людини, яка буде працювати на даному робочому місці. Регламенти управління – сукупність правил, що визначають порядок роботи органу підприємства, установи й організації [10].

Особливістю включення даної підсистеми у загальну організаційну структуру є її ієрархічний принцип побудови. Більшість організаційних структур управління, що існують як на підприємствах, так і в державних установах, мають лінійно-функціональний характер. Поділ функцій управління закріплюється за відповідними підрозділами чи робітниками в рамках одного підрозділу. Такий поділ має ряд недоліків. По-перше, обмеженість функцій не дозволяє працівникам реалізовувати свої творчі здібності; по-друге, якщо формувати систему менеджменту персоналу у складі підсистем, наведених у таблиці, у рамках організаційної структури управління за зазначеним ієрархічним принципом, то утримання такого апарату управління є складним та дорого коштуватиме. Саме тому перспективним різновидом організаційної структури, який можна запровадити як для всієї системи управління підприємства, так і для її окремих підсистем, є мережева структура, особливістю якої є мережева взаємодія, характерною ознакою якої є потенційна можливість кожного з учасників організаційної структури виступати в ролі центру або активного елементу, або одночасно і в ролі центру і ролі активного елементу при взаємодії з різними учасниками [11]. Мережеві структури представляють принцип гетерархії, запропонований Д. Старком. Цей принцип є новим способом формування організаційної структури управління, який передбачає відносини взаємозалежності, на відміну від ієрархій, що характеризуються відносинами залежності. Гетерархії характеризуються мінімальним ступенем ієрархічності та організаційною гетерогенністю [12].

Формування мережевих структур організаційного управління дозволяє забезпечити виконання всіх зазначених функцій менеджменту персоналу в рамках організації без створення складних ієрархічних структур.

Розгляд менеджменту персоналу в рамках другого підходу до розуміння адміністративного менеджмент потребує розгляду особливостей системи менеджменту персоналу в державній службі. Адміністративний менеджмент розуміється як управління, що спирається не стільки на особисті якості індивіда, скільки на інститути і встановлений порядок [2] або напрям сучасного менеджменту, який вивчає адміністративно-розворотні форми управління [14]. Менеджмент персоналу в рамках адміністративного менеджменту визначається як використання комунікацій і особистого впливу, щоб орієнтувати дії підлеглих на реалізацію планів організації [3]. Отже, менеджмент персоналу в державній установі можна ототожнювати з адмініструванням персоналу в розумінні Г. Десслера. Але такий підхід є обмеженим, оскільки державній службі властиві всі функції менеджменту персоналу, що зазвичай розглядаються в рамках організації. Згідно із Законом України "Про державну службу" державна служба в Україні – це

професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів і є державними службовцями. Цей закон визначає головні вимоги до державного службовця: сумлінно виконувати свої службові обов'язки; шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування; не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця [1]. Особливістю реалізації менеджменту персоналу в державній службі є сувора регламентація основних функцій нормативними актами, зокрема зазначенням вище законом. Правові аспекти менеджменту персоналу організацій регламентуються правовим законодавством, яке відносно працівників недержавних установ є більш лояльним. Крім того, цілі, які встановлює організація самостійно, для державної служби формулюються вищими органами виконавчої влади. Головною особливістю є обмеженість коштів бюджетними ресурсами країни. Наприклад, організації можуть дозволити собі витрачати будь-яку суму коштів на підвищення кваліфікації співробітників, проведення ділових та рольових ігор, коучинг, модерацію тощо. Відповідно до стратегічних цілей, у той час як органи держаної служби повинні звітувати про використання грошових коштів на навчання та підвищення кваліфікації державних службовців. Враховуючи сучасний стан економіки України та світову фінансову та економічну кризу, державний бюджет України не спроможний забезпечити достатньо високий рівень фінансового забезпечення реалізації цілей менеджменту персоналу державної служби. Це потребує формування особливої моделі менеджменту персоналу в рамках становлення науки адміністративного менеджменту на державній службі, що є подальшим напрямом дослідження.

Підводячи підсумки, зазначимо, що становлення системного підходу в менеджменті персоналу дозволяє визначити особливості виділення підсистем менеджменту персоналу і відокремлення функцій, які під час виконуються, в рамках організаційної структури управління, що виступає предметом дослідження адміністративного менеджменту. Це дозволяє вдосконалити існуючу організаційну структуру управління в напрямі формування мережевих структур, в рамках яких кожний учасник може виконувати різні функції залежно від ситуації, що склалася, для досягнення поставленої мети більш ефективним шляхом та одночасно вдосконалити свої компетенції та формувати нові. Другий напрямок адміністративного менеджменту – менеджмент державної служби – потребує розробки особливої моделі менеджменту персоналу, адаптованої до вимог державної служби.

Список літератури: 1. Закон України “Про державну службу” <http://zakon.rada.gov.ua/>.
2. Бодди Д. Основы менеджмента: Пер. с англ. / Д. Бодди, Р. Пэйтон; [Под ред. Ю.Н. Каптуревского]. – СПб.: Питер, 1999. – 816 с. 3. Гордієнко Л.Ю. Адміністративний менеджмент. Навчальний посібник / Л.Ю. Гордієнко, Л.Г. Шемаєва. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2006. – 212 с. 4. Десслер Г. Управление персоналом. – Пер. с англ. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2004. – 800 с. 5. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: отбор и оценка при найме, аттестация: Учебное пособие для студентов вузов / А.Я. Кибанов, И.Б. Дуракова – М.: Изд-во “Экзамен”, 2003. – 336 с. 6. Ковалевски С. Научные основы административного управления / Пер. с польск.; [Под ред. Л. Н. Качалиной]. – М.: Экономика, 1979. – 232 с. 7. Коновалова В.Г., Митрофанова Е.Ю. Управление персоналом (Маркетинг. Спец. выпуск № 38). – М.: Центр маркетинговых исследований и менеджмента, 2007. – 144 с. 8. Корнелиус Н. HR-менеджмент: поиск, подбор, тренинг, адаптация, мотивация, дисциплина, этика: Пер. с англ. – Днепропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2005. – 520 с. 9. Мордовин С.К. Управление человеческими ресурсами: 17-модульная программа для менеджеров “Управлением развития органи-

зации". Модуль 16. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 288 с. 10. Недашківський М.М., Євтушенко Г.І. Менеджмент персоналу: Навч.-метод. посібник. – Ірпінь: Знання, 2001. – 284 с. 11. Новиков Д.А. Сетевые структуры и организационные системы. М.: ИПУ РАН (научное издание), 2003. – 102 с. 12. Старк Девид. Гетерархия: неоднозначность активов и организация разнообразия в постсоциалистических странах // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу. – М.: РОССПЭН, 2002. – 376 с. 13. Торрингтон Дерек. Управление человеческими ресурсами: Учебник: Пер. 5-го англ. издания / Дерек Торрингтон, Лаура Холл, Стивен Тэйлор; науч. ред. перевода Хачатуров А.Е. – М.: Изд-во "Дело и сервис", 2004. – 752 с. 14. Фомичев А.Н. Административный менеджмент: Учеб. пособие. – М.: Издат.-торг. корпорация "Дашков и К°", 2003. – 228 с.

М.А. Науменко

СОВЕРШЕНСТВОВАННЯ СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА ПЕРСОНАЛА В СФЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТА

В статье рассмотрены особенности формирование системы менеджмента персонала организаций в сфере административного менеджмента. Предложено направление по совершенствованию организационной структуры управления с учетом системы менеджмента персонала как функциональной подсистемы управления - сетевая структура. Проанализированы особенности менеджмента персонала государственной службы.

M. Naumenko

PERFECTION OF HR-MANAGEMENT SYSTEM IN THE ADMINISTRATION MANAGEMENT FIELD

The article deals with features of management staff system of the organizations in the field of administrative management. Directions to improve the organizational management structure in the field of the personnel management system as a functional subsystem management - networking were proposed. Analyzed management staff features of public service.

Стаття надійшла до редакції 9.07.2009

О.А. Ігнатюк, І.А. Сладких

**СТУДЕНТСЬКА МОБІЛЬНІСТЬ:
СВІТОВІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Постановка проблеми. На сучасному етапі трансформації української економіки та становлення суспільства виникає об'єктивна необхідність змін і в системі освіти. Активізація творчого потенціалу людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання. З іншого боку, сьогодні в Україні гострої значущості набула демографічна проблема. За останні 10 років кількість молоді знизилася з 22 до 20 %. Демографічна ситуація ще більше загострилася від того, що багато наших співвітчизників виїхало за межі країни. Соціологічні опитування виявили, що кожен третій громадянин України бажає її покинути, емігрувати. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі. В 2008 році кількість емігрантів перевищила кількість іммігрантів на 44,3 тис. осіб. Зрозуміло, що еміграція є частково студентською. Отже, виникає занепокоєння стосовно наповненості українськими студентами вітчизняних навчальних закладів протягом наступних 10-15 років, але роль міграційного чинника у вирішенні цієї проблеми ще не визначена. Тому гостро постає питання спроможності збільшення кількості іноземних студентів у вітчизняних ВНЗ на тлі радикальних змін системи вищої освіти України.

Вищезазначені проблеми знайшли своє відображення у вітчизняних та іноземних дослідженнях (Н.Г. Ничкало, С.О. Сисоєва, Н.В. Абашкіна, С.М. Квятковський, А.Н. Ременцов, М.А. Слепцов, В.Г. Базелюк, Н.О. Постригач, Т.Чинаєва та ін. [1, 4 - 12]). Аналіз актуальних публікацій з проблеми сучасних міграційних процесів свідчить, що "комплекс проблем соціально-педагогічного супроводу іммігрантів та емігрантів різного віку потребує цілеспрямованої й послідовної державної політики на основі міжнаціональної допомоги з урахуванням соціокультурних, соціально-економічних та освітньо-виховних особливостей кожної держави" [6, с. 107]. В умовах експорту освітніх послуг традиційні факультети підготовки іноземних громадян змушені переходити до багатопрофільного навчання, до створення нових освітніх програм та нової сучасної організації змісту довузівської підготовки іноземних громадян [7, с. 215].

Актуальність даного дослідження обумовлена тим, що нині у сфері освіти Україна співпрацює більше ніж з 100 країнами. Міністерство освіти і науки (МОН) має не тільки міжурядові, а й міжвідомчі угоди з відповідними установами інших країн. Діють також 15 міжурядових угод про визнання та еквівалентність документів про освіту, вчені звання і наукові ступені, що дозволяє нашим студентам, науково-педагогічним працівникам продовжувати навчання, отримувати дипломи, проводити наукові дослідження, працевлаштовуватися за кордоном. Є також доцільність розгляду проблеми якості підготовки висококваліфікованих кадрів, тому що останнім часом значно зросли й масштаби співпраці з міжнародними організаціями, фондами, програмами і проектами. Серед них багато американських, які надають нашим старшокласникам, студентам, аспірантам, науковцям можливість навчатися за рахунок державних стипендій США. Дуже потужною є також німецька служба академічних обмінів (ДА-АД), яка щорічно виділяє 730 стипендій для наших громадян. Відповідно Україна за постановою уряду, починаючи з 1993 року, має право виділяти щорічно 1000 державних стипендій для іноземців. Ними, звісно, найбільше користуються представники української діаспори за кордоном. Показником популярності України серед іноземців є

і кількість ВНЗ III—IV рівнів акредитації, котрі налагоджують прямі зв'язки із зарубіжними університетами. Практично всі 347 українських ВНЗ використовують цю можливість. Такі зв'язки налагоджують також технікуми і коледжі, училища і школи.

Мета статті полягає у дослідженні проблеми студентської мобільності у світовому співтоваристві та аналізі тенденцій вітчизняного розвитку. Відповідно до поставленої теми висунуто такі завдання дослідження: проаналізувати освітні тенденції США, ЄС та Російської Федерації; розглянути досвід країн Азії в розвитку міжнародного освітнього ринку; визначити загальні сучасні тенденції та перспективи розвитку міжнародного співробітництва України в галузі освіти.

Виклад основного матеріалу. Зміни в організації навчання та виховання в Україні зумовлені розвитком демократії, ринкових відносин, становленням громадянського суспільства, входженням нашої держави у світове освітнє та наукове співтовариство. Людство усвідомило, що від якості освіти та виховання залежить майбутнє нашої планети. ХХІ століття ЮНЕСКО оголосило “століттям освіти”.

Провідні держави світу завжди надавали освіті пріоритетного значення. Кожен розуміє, що майбутнє України значною мірою залежатиме від того, наскільки освіченою стане наша нація. За останні роки було демократизовано освітнє законодавство; Україна приєдналась до європейського освітнього простору. Розвиваються процеси глобалізації в галузі вищої освіти (і, як наслідок цього, зростає проникнення іноземних провайдерів вищої освіти в країну, відтік студентів для навчання за кордон тощо), що сприяє виникненню перешкод для діяльності іноземних університетів, а також захисту існуючих державних університетів від закордонних конкурентів за освітній ринок у країні.

Вища освіта стає все більш прибутковою галуззю економіки, і національні уряди стають на шлях конкурсій, що підсилюється, за одержання цих грошових потоків. З огляду політики країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у сфері вищої освіти визначено суть проблеми: “Оскільки існує експорт освіти, виходить, існує й міжнародна конкуренція в даній галузі. І усе більше й більше освіта сприймається як ключовий фактор економічного розвитку” [14]. Наслідком цього можна вважати Болонську декларацію (Італія, 19 червня 1999 р.), підписану міністрами освіти 29 європейських країн, метою якої є встановлення європейського освітнього простору.

Період спонтанного розвитку вищої освіти залишився в минулому і почався період твердої конкуренції за ринки освітніх послуг. Всесвітня конкуренція за іноземних студентів, які сплачують своє навчання, впливає на розвиток програм міжнародної освіти США та інших країн світу. У цей час саме від залучення іноземних студентів залежить не тільки фінансове становище навчальних закладів, але і їх престиж та популярність.

Згідно з останніми даними організації “Відкриті двері” в американських коледжах і університетах в 2007/2008 н.р. налічувалося 623 805 закордонних студентів. Це на 7 % більше показників попереднього року. Основними постачальниками студентів у США стали Індія (94 563 студ.), Китай (81 127 студ.), Південна Корея (69 124 студ.) і Японія (33 974 студ.). Першість серед континентів займають: Європа (57,4 %), Латинська Америка (15 %), Азія (10,3 %) і Океанія (5,7 %). Серед американських університетів за кількістю студентів-іноземців лідирують: університет Південної Каліфорнії (University of Southern California) – 7 189, університет Нью-Йорка (New York University) – 6 404 і Колумбійський університет (Columbia University) – 6 297 студентів. Найбільш популярними дисциплінами серед іноземців є бізнес і менеджмент (20 % від загальної кількості студентів) та інженерія (17 %). Експорт освіти приніс економіці США 15,5 млрд доларів США. Цікаво, що прибуток від навчання іноземних студентів склав

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

\$10 639 000 000; прибуток від витрат на проживання - \$10 979 000 000; прибуток від проживання утриманців (чоловік, жінка, діти) іноземців склав \$413 000 000. Американський уряд забезпечує 30 % підтримки іноземним студентам і їх родинам, що становить \$6 488 000 000. Основна частина іноземців (62,3 %) сплачує навчання з особистих коштів або коштів родини. Фонди коледжів і університетів США фінансують 25,9 % іноземних студентів. Засобами тимчасової зайнятості фінансуються 4,7 % студентів. Державні фонди їх країн допомагають 3,4 % іноземців. Але 2008 року в 157 опитаних Радою післядипломних навчальних закладів США зафіковано лише 3 % збільшення кількості іноземних студентів, тоді як 2007 року показники становили 9 %, а в 2006 – 12 %. Деякі університети (38 %) заявили про зниження кількості студентів-іноземців у межах 2007 і 2008 років і 65 % відзначили, що після подій 2001 року вони дотепер не в змозі відновити ситуацію щодо залучення студентів з-за кордону. На думку укладачів звіту, це пов'язано з труднощами одержання студентської візи, а також конкуренцією з боку інших країн, насамперед Великобританії, Австралії, Франції та Німеччини. Протягом 1998/99 навчального року 114 тис. громадян США навчалися за кордоном, з них 55,1 % – в Західній Європі. Але все ж таки перше місце за кількістю іноземних студентів посідає США. Із загального контингенту половина навчається на послявузівському рівні, працюючи над дисертацією (Doctor Degree-Ph). При цьому, за даними Національного наукового фонду, 1995 року близько 17 тис. європейців залишилися в США (з них понад 11 тис. стали натуралізованими громадянами й близько 3 900 – постійними резидентами) після завершення роботи над дисертацією Ph.D. Наприклад, після одержання вченого ступеня повертається на батьківщину близько 75 % німців. У британців значення цього показника становить близько 30 %. У самому Об'єднаному Королівстві навчається 318 400 іноземців. Кількість європейських вчених, що залишаються у Сполучених Штатах після завершення роботи над дисертацією, значно вище, ніж вчених з Японії (тільки 8 % японців залишаються в США) і Кореї [14].

Сьогодні зростає переконаність у тім, що один з найбільш ефективних способів підготовки майбутніх фахівців для інтернаціональної професійної життєдіяльності, що розширяється, у глобальній економіці - це тільки вчитися й жити за кордоном. Очевидна освітня й соціальна користь від цих процесів: придбання нових і міжкультурних знань і вмінь, зростання цінності вільного володіння іноземними мовами, зміцнення особистих і професійних міжнародних контактів, гарне знання іншої країни, її культури. Крім загальнокультурної значущості інтернаціоналізму, міжкультурного освітнього і наукового обміну, залучення до інших культур вітчизняних студентів і громадськості, існують і більш прагматичні міркування, такі, як розширення освітнього маркетингу та створення передумов для отримання доходів.

Країни-члени Європейського Союзу не збирають дані про чисельність своїх студентів, які навчаються за кордоном. У цих країн офіційна статистика представлена країнами, що прийняли студентів-іноземців. Кількість іноземних студентів, що переміщаються між країнами Євросоюзу, становить 2,1 % від усієї сукупності студентів. З третіх країн приїжджає на навчання 3 %. Це головним чином представники європейських країн, що не входять у ЄС, а також студенти з Азії й Африки. Найбільша кількість студентів-іноземців із країн ЄС навчається в Бельгії (5,2 %), Австрії (5,8 %) і Великобританії (4,8 %). У них також навчається найбільше число студентів із третіх країн. Частка іноземних студентів у цих країнах становить у середньому 10 % від усієї сукупності студентів даної країни. Іноземних студентів із країн-не членів ЄС також приймають Німеччина (5,3 %), Франція (5,2 %), Норвегія (4,4 %). У 2007 році в Німеччині навчалося 246 000 іноземців. Третина з них (32 %) приїхали з Китаю і 31 % - із країн Східної Європи (в основному це Польща і Болгарія). Як зауважує начальник департаменту міжнародного співробітництва МОН України О.С. Сухолиткий, "...Німеччина,...яка поста-

вила собі за мету в найближчі два роки цю цифру подвоїти і де свої та іноземні студенти навчаються безкоштовно, не тільки дозволяє останнім працювати, а й всіляко цьому сприяє. Більше того, випускники можуть залишатися ще мінімум на 2–3 роки і працювати. Німеччина дивиться на це, як на залучення у свою країну висококваліфікованих кадрів, а, простіше кажучи, як на “крадіжку голів” для своєї економіки...” [2].

Народження концепції Європейського освітнього простору, або європейської зони вищої освіти, наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. стало наслідком прагнення ідеологів Західної Європи гідно відповісти на виклики сучасності та створити ефективніші механізми державної підтримки освіти й науки. Саме європейська зона вищої освіти перш за все ставить за мету подолати відставання в економічному змаганні зі США. Болонський процес має забезпечити реальну мобільність громадян різних країн на освітньому просторі та європейському ринку праці, конкурентоспроможність освіти, визнання дипломів і кваліфікацій, привабливість європейської освіти для громадян інших країн. У вересні 2003 року Російська Федерація підписала Болонську декларацію (для інтеграції Росії в загальноєвропейський освітній простір), а у травні 2004 – протокол про співробітництво з Європейською комісією з основних напрямів розвитку, у тому числі у сфері права, науки й освіти. Концепцією російської освіти на період до 2010 року в контексті приєднання Росії до Болонського процесу визначені основні завдання: підготовка кваліфікованого, компетентного, конкурентоспроможного на ринку праці фахівця, готового до постійного професійного зростання та самоосвіти, особисто відповіального за рівень своїх компетенцій. Для рішення поставлених завдань необхідні: розробка системи організації ритмічної й продуктивної навчальної діяльності студентів, що формує досвід самостійної роботи й самоосвіти; створення ефективної системи контролю й оцінки успішності просування студентів в освітньому просторі, що могла б легко адаптуватися до міжнародних вимог; формування єдиної методичної й інформаційної бази ВНЗ Росії, яка забезпечує мобільність усіх учасників освітнього процесу вищої школи.

Традиційно так склалось, що іноземні студенти прибувають до Росії з країн, що розвиваються. Простір СНД – близьке зарубіжжя – також сфера російських інтересів. Російська освіта сьогодні значно дешевше за західну: середня вартість року навчання в США становить 25-30 тисяч доларів, а в Росії приблизно 2 тисячі доларів. Найактивніше працюють із закордонними учнями МГУ ім. М.В. Ломоносова, Російський університет дружби народів, Санкт-Петербурзький державний університет, Санкт-Петербурзька академія економіки й фінансів, Воронізький і Казанський державні університети. Активізують свою діяльність у цьому напрямі й багато інших ВНЗ Росії. Найбільше приваблює іноземців традиційно високий рівень російської інженерної та природничо-наукової освіти [12, с. 97]. З 1996 року відновлено навчання іноземних громадян за рахунок федерального бюджету, по державній лінії. У цілому, “міжнародне співробітництво російських і закордонних ВНЗ реалізується за такими напрямами: програма подвійного диплома; філії іноземних ВНЗ; самостійна освітня діяльність; спільні наукові центри, освітні програми; програми MBA. Основні партнери іноземних ВНЗ – великі регіональні державні ВНЗ; в основному співробітництво здійснюється за такими напрямами: економіка, юриспруденція, лінгвістика, інженерно-технічні спеціальності (аерокосмічна, високі технології), MBA” [12, с. 99]. Незважаючи на це, існує загальна тенденція зниження кількості іноземців у навчальних закладах країн СНД. На це є багато причин: погіршення соціально-економічної ситуації, зниження рівня життя, орієнтація на підвищення значимості освіти з національним ухилом, конкуренція з країнами Західної Європи, США тощо.

Відповідно до аналізу розвитку міжнародного освітнього ринку країн Азії зазначимо, що потік іноземних студентів у цей час став за головну особливість глобальної

системи вищої освіти. За статистикою ЮНЕСКО, в 1994-1995 роках в 50-ти провідних країнах, що приймають, чисельність студентів-іноземців склала приблизно 1,5 млн осіб. Більшість експертів очікують, що це зростання буде тривати ще якийсь час, навіть якщо щорічні його темпи росту поступово знижуватися. За деякими прогнозами чисельність студентів, що навчаються за кордоном, зросте у світі до 2,8 млн до 2010 року і до 4,9 млн до 2025 року. Найбільш високий темп зростання чисельності студентів – з Азії, що за прогнозами досягатиме 2,5 млн до 2025 року.

Слід також вказати, що останнім часом країни Азії перетворюються на міжнародні центри, що надають освітні послуги. Так, наприклад, на сьогодні КНР вже підписала угоду про взаємне визнання документів про освіту й вчені ступені з 34 країнами. Згідно з даними, опублікованими міністерством освіти Китаю, в 2007 році у цій країні навчалося 195 503 студенти з 180 країн світу, що на 20 % більше, ніж в 2006 році. Це свідчить про успіхи в реалізації плану, прийнятого керівництвом країни, щодо збільшення кількості іноземних студентів. У 2008 році китайський уряд надав 13 516 іноземним студентам стипендії, що більше на 3 365 осіб рівня 2007 року. Майже через кожні 4-5 років кількість іноземних студентів, що прибули до Китаю на навчання, подвоюється. У 1978 році в Китаї було зареєстровано 1 236 іноземних студентів, у 2008 році їх чисельність досягла 223,5 тисяч осіб. Китайський уряд готовий платити більше стипендій іноземцям, щоб подвоїти їх кількість до 2013 року. Відомо, що серед тих, хто вчився в Китаї, багато відомих людей, наприклад прем'єр-міністр Казахстану Карім Масімов, принцеса Таїланду Маху Чакри Сириндори та ін.

Системний аналіз сучасних тенденцій та перспектив розвитку свідчить, що у світовій практиці навчання іноземних студентів розглядається кожною державою як питання престижу не тільки окремого ВНЗ, а й країни в цілому. Така освітня діяльність (підготовка іноземних громадян) приносить реальні прибутки та удосконалює імідж будь-якого навчального закладу України. Зараз наша країна посідає гідне місце серед таких розвинутих країн, як Німеччина, Франція, Англія. Україна чітко визначила свій вектор зовнішньоекономічної політики та освітянської діяльності, який направлений на європейську інтеграцію, на входження в освітній простір Європи та практичне приєднання до Болонського процесу. Міністерство освіти і науки України здійснило низку масштабних заходів зі створення нової національно-правової нормативної бази вищої освіти. Так, було прийнято Державну національну програму "Освіта. Україна ХХІ століття", Закони України "Про освіту", "Про навчання іноземних громадян в Україні", видано Укази Президента України "Основні напрямки реформування вищої освіти", "Про заходи реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів освіти". В основних законодавчих документах визначено такі стратегічні пріоритети реформування освіти: відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки забезпечення пріоритетності розвитку людини, виведення освіти України на рівень розвинених країн світу завдяки докорінному реформуванню її концептуальних, організаційних зasad, по-доланню монополії держави в освітній сфері; глибокій демократизації традиційних навчально-виховних закладів; формуванню багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти [13]. Передбачалося вдосконалення системи вищої освіти, підвищення якості професійної підготовки фахівців, як вітчизняних, так і закордонних. І щоб майбутнє нашої країни – високоосвічена молодь, молоді спеціалісти – змінили на краще політичну, економічну, соціальну ситуацію у країні, треба багато працювати над модернізацією освіти, переведенням її в розряд державних пріоритетів. На нашу думку, необхідно забезпечити належний рівень наукових досліджень та інноваційної діяльності в університетах України та реструктуризувати нинішню мережу вищих нав-

чальних закладів. Так, сьогодні в Україні працює 347 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, у Великобританії – 96, у Франції – 78, в Італії – 65, у Польщі – 11.

Незважаючи на об'єктивні труднощі, пов'язані з політичними та соціально-економічними обставинами, що склалися, українська вища освіта не втратила авторитету, залишається привабливою для іноземців і продовжує зберігати стабільне становище у світовій освітній системі. Сьогодні в нашій країні навчаються представники різних континентів: Африки, Латинської Америки, Близького Сходу, Азії, Європи. Загальна кількість іноземців, які навчалися в Україні в 2008/2009 навчальному році, складає 43 000 осіб. Вперше прибули на навчання до підготовчих факультетів ВНЗ 3 468 іноземних громадян. Перше місце за кількістю іноземних студентів посідає Харків – 8 841, далі йдуть Київ – 6 862, Одеса – 3 603, Луганськ – 3 178, Донецьк – 2 096, Сімферополь – 1 979, Львів – 1 044. Дотепер ВНЗ медичного профілю мають нагоду навчати більшу кількість іноземців за технічні: Луганський державний медичний університет – 1 946 осіб; Харківський національний медичний університет – 1 679 осіб; Кримський державний медичний університет ім. С.І.Георгіївського – 1 658 осіб; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна – 1 373 особи; Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця – 1 260 осіб; Національний авіаційний університет – 1 235 осіб; Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут” – 1 124 особи; Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут” – 810 осіб.

Сьогодні Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут” (НТУ “ХПІ”) діє і розвивається, втілюючи у життя Концепцію розвитку університету як національного вищого навчального закладу до 2010 року, головні засади якої повністю відповідають принципам Болонської декларації 1999 року. Як зазначає ректор проф. Л.Л. Товажнянський, концепція, зокрема, передбачає в освітній діяльності реалізацію розробленої в університеті моделі фахівця ХХІ століття. Ця модель прогнозує органічне поєднання безумовної професійної компетенції фахівця з формуванням і розвитком його особистісних рис і якостей, насамперед високої духовності, загальної і професійної культури, системи життєвих цінностей, морально-етичних принципів і переконань [11, с. 13]. Отже, підготовку іноземних громадян в НТУ “ХПІ” здійснюють за всіма базовими спеціальностями і освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра, а також в аспірантурі та докторантурі на рівні з українськими студентами. Концепція підготовки іноземних громадян у НТУ “ХПІ” формулює основні загальнометодичні та освітні принципи організації підготовки іноземних громадян. Концепція виходить з того, що головною метою підготовки іноземних громадян в НТУ “ХПІ” є зростання престижу української інженерно-технічної освіти взагалі та навчання в університеті зокрема.

Концепція базується на сучасних освітніх технологіях та враховує особистий 60-річний досвід підготовки фахівців в НТУ “ХПІ” для країн Європи, Азії, Африки та Латинської Америки та досвід, накопичений іншими ВНЗ України, у першу чергу Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна, НТУ “Київський політехнічний інститут”, Київським національним університетом ім. Т. Шевченка, Одеським національним політехнічним університетом, Донецьким державним університетом. Концепція регламентує організацію і зміст навчально-виховного процесу, методичної роботи викладачів профільних та допоміжних дисциплін, передбачає комплекс заходів із забезпечення побуту, дозвілля, безпеки іноземних студентів, спрямована на їх подальше вдосконалення.

Уряд України розробив комплексний план з розвитку освіти на 2008-2011 роки, який має забезпечити модернізацію вищої освіти відповідно до вимог Болонського процесу, що є невід'ємною частиною поширення на Україну єдиного освітнього поля Європи. Вища школа в умовах Болонського процесу робить все для виховання майбутніх спеціалістів авторитетними, високоосвіченими людьми, носіями політичної, професійної, правової, інтелектуальної, соціально-психологічної, естетичної, фізичної культури, тобто сучасної інтелігенції, яка в майбутньому буде представляти Україну не тільки в єдиному європейському освітньому просторі, але і у світовому.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сьогодні підкреслюється роль освіти у підвищенні добробуту нашії, посиленні інтеграції освіти й науки, відповідальності вищих закладів освіти за соціальну згуртованість суспільства, відкритість Європи для іншого світу, важливість навчання протягом усього життя. Аналіз освітніх тенденцій зарубіжних країн показав, що США залишаються лідером на ринку освітніх послуг. Тим часом країни Азії поступово перетворюються на міжнародні освітні центри. Саме тому визначений країнами ЄС стратегічний напрям підвищення конкурентоспроможності як системи вищої освіти, так і всієї економіки в цілому, потребує пошуку нових шляхів відповідності вимогам світового освітнього ринку. Таким чином, модернізація міжнародного співробітництва України в галузі освіти має стати важливою частиною подальших досліджень науковців.

Список літератури: 1. Абащіна Н.В. Принципи розвитку професійної освіти в Німеччині / Н.В. Абащіна. – К.: Вища школа, 1998. – 207 с. 2. Гергель О. Сьогодні імпортний студент, а завтра ворог агент? / “Дзеркало тижня”, № 17 (392). – 11-17 травня 2002, <http://www.dt.ua/>. 3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. 4. Ігнаток О.А. Особливості функціонування системи інженерної освіти в країнах Європейського Союзу // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2009. – № 1. – С. 82-86. 5. Квятковський С.М. Тенденції змін в управлінні освітою в країнах Європейського Союзу / С.М. Квятковський // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т. 28. – Вип. 15. Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2003. – С. 8-12. 6. Ничкало Н.Г. Міграційні процеси у контексті неперервної освіти // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2008, – № 2. – 128 с. 7. Ременцов А.Н. Многоуровневая организация управления дополнительной подготовкой иностранных граждан // Научный Вестник МГТУ ГА. – 2006. – № 100. – С. 214-220. 8. Сисоєва С.О. Реалізація стандартів професійних кваліфікацій: досвід Республіки Польща / С.О. Сисоєва // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т.75. – Вип. 62. Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – С. 22-26. 9. Слепухин А. Инженерное образование в свете Болонского процесса / А.Слепухин, Л.Костюченко // Высшее образование в России. – 2006. – № 6. – С. 56-64. 10. Слєпцов М.А. Структурный анализ потребностей зарубежных стран в специалистах инженерного профиля и возможности высшей технической школы России по их удовлетворению // Научный Вестник МГТУ ГА, серия “Общество, экономика, образование”. – № 26. – 2000. – С. 5-12. 11. Товажнянський Л.Л. Болонський процес і підготовка гуманітарно-технічної еліти // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2004. – № 2. – С. 11-18. 12. Чинаєва Т. Студенческая мобильность: мировые тенденции / Т.Чинаєва // Вищее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 93-99. 13. Закон України “Про освіту”. – К.: Генеза. – 1996. – 36 с. 14. OECD. Globalization and Linkages to 2020: Challenges and Op-

portunities for OECD countries. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1996. 15. Сайт Европейской организации инженерного образования SEFI: <http://www.sefi.be/>.

О.А. Игнатюк, И.А. Сладких

**СТУДЕНЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ:
МИРОВЫЕ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ**

Проанализированы тенденции высшего международного образования США. Рассмотрена проблема студенческой мобильности в ЕС и Российской Федерации с учетом концепции Болонского процесса. Рассмотрен опыт стран Азии в развитии международного образовательного рынка. Определены общие современные тенденции и перспективы развития международного сотрудничества Украины, Харькова, НТУ "ХПИ" в области высшего образования.

O. Ignatyuk, I. Sladkikh

**STUDENT'S MOBILITY:
THE WORLD AND NATIVE TENDENCIES OF DEVELOPMENT**

The tendencies of international education of USA are analyzed. The problem of student's mobility in EU and Russian Federation is considered in view of the concept of the declaration in Bologna. The experience of the countries of Asia in development of the international educational market is considered. The general modern lines and prospects of development of the international cooperation of Ukraine, Kharkov, NTU "KPI" are determined in the field of education.

Стаття надійшла до редакції 07.07.2009

О.Г. Романовський, Т.О. Бутенко

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні умови розвитку нашого суспільства потребують від вищої освіти фахівців такого рівня підготовки і кваліфікації, які б були у змозі вирішувати не тільки суперечності професійної проблеми й завдання, а були б здатні налагоджувати контакти та встановлювати ділові стосунки, що вимагає високого рівня володіння комунікативною компетентністю.

Зв'язок проблеми з науковими і практичними завданнями випливає з необхідності підвищення професійної підготовки фахівців технічного профілю та вдосконалення складників професійної компетентності, зокрема комунікативної компетентності майбутніх інженерів.

Аналіз стану досліджень і публікацій. Проблемі підготовки фахівців у науковій літературі присвячено чимало досліджень, зокрема роботи М.З. Згурівського, О.Е. Коваленко, Г.Г. Півняка, О.Г. Романовського, Л.Л. Товажнянського. Удосконаленню професійного спілкування приділяють увагу такі вчені, як Л.В. Бараповська, С.І. Гончаренко, Л.С. Нечепоренко, Н.Г. Ничкало та інші. Проте недостатньо дослідженим залишається вдосконалення комунікативної компетентності майбутніх інженерів, зокрема педагогічні умови її формування.

Викладення основного матеріалу. Формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів вимагає необхідності обґрунтування педагогічних умов, за яких формування буде відбуватися найефективнішим способом.

У науковій та педагогічній літературі немає чіткого тлумачення поняття “педагогічні умови” або “психологопедагогічні умови”, педагогічні та психологічні словники та енциклопедії взагалі не дають тлумачень цих понять.

Інша довідкова література пропонує такі пояснення понять “умова”. Наприклад, Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення слова “умови”: “необхідна обставина, яка уможливлює здіслення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь” [1, с. 1506].

Філософський енциклопедичний словник за редакцією Л.Ф. Ільчова тлумачить умови, як “те, від чого залежить дещо інше (обумовлене); суттєвий компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), із наявності якого з необхідністю походить існування цього явища” [2, с. 707].

Філософський енциклопедичний словник трактує умову як те, “від чого залежить дещо інше (обумовлене), що робить можливим наявність речі, стану, процесу, на відміну від причини, яка з необхідністю, неминучістю породжує будь-що (дію, результат дії), і від підстави, яка є логічною умовою наслідку дії” [3, с. 469].

Отже, ми можемо зробити висновок, що умовою є ті обставини або чинники, які сприяють і роблять можливим якийсь стан чи процес.

Н.М. Костриця в дисертаційному дослідженні для формування професійного мовлення пропонує під психолого-педагогічними умовами розуміти “суттєві компоненти у процесі навчання мови, внутрішні і зовнішні обставини, які обумовлюють, впливають і сприяють активному процесу засвоєння професійного мовлення” [4, с. 40], де під зовнішніми обставинами маються на увазі педагогічні умови, а під внутрішніми – психологічні.

Таким чином, аналіз наведених вище понять дає можливість запропонувати своє тлумачення поняття “педагогічні умови”, під яким ми вважаємо сукупність взаємопов’язаних і взаємообумовлених чинників, які сприяють забезпеченням бажаної ефективності навчання, процесу та успішного досягнення його визначених цілей. Тому одним із завдань організації процесу навчання є створення сприятливих педагогічних умов.

Однією з важливих педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів є застосування особистісно орієнтованого підходу у навчанні, спрямованого на розвиток діалогічної взаємодії у навчанні між викладачами і студентами.

Спрямованість викладача на розкриття студента як самостійної, самодостатньої особистості, яка нарівні з викладачем може брати участь у навчальному процесі. Такий підхід обумовлений гуманним ставленням до студента, який є неповторною, багатогранною особистістю, найважливішою цінністю нашого суспільства. Ця спрямованість на студента здійснюється за допомогою особистісно орієнтованого навчання.

Особистісно орієнтований підхід у навчанні допомагає не тільки сформувати знання, вміння й навички, а й виховати студента як особистість з власним життєвим досвідом і світоглядом. Особистість у психології розглядається як “людина з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення і саморегуляції в діяльності та поведінці” [5, с. 97].

Отже, якщо розглядати студента як особистість, яка має бути здатною до саморозвитку, самовизначення і самовдосконалення, то їй необхідно надати можливості й створити умови, за яких цей процес буде відбуватися найефективніше.

Саме гуманістична спрямованість особистісно орієнтованого навчання допомагає виховати культурну, духовну особистість, здатну до саморозвитку, пізнання навколошнього світу і самопізнання. Цьому підходу в педагогіці присвячені праці І.Д. Беха, В.С. Ледньова, І.Я. Лернера, М.М. Скаткіна, Г.К. Селевка, С.У. Гончаренка та багатьох інших дослідників. Під особистісно орієнтованим навчанням ми розуміємо “освіту, що забезпечує розвиток і саморозвиток особистості учня, виходячи з його індивідуальних особливостей як суб’єкта пізнання та предметної діяльності” [6, с. 292-293].

На відміну від доктринального навчання, традиційної передачі знань, де студентам у навчальному процесі відводиться пасивна роль, не відбувається усвідомлення необхідності навчання, особистісно орієнтований підхід допомагає розкрити прихованій потенціал студентів, спонукати до пізнання, викликати жагу до знань, до самостійної діяльності й саморозвитку. Одним із головних завдань особистісно орієнтованого підходу у навчанні є створення таких умов, за яких відбувається формування як професійних знань, так і духовної багатої особистості, яка усвідомлює власну значущість.

Важливим компонентом особистісно орієнтованого навчання є педагогічне спілкування викладача, спрямоване на партнерство, діалог зі студентами, надання їм можливості діяти самостійно, творчо, висловлюючи власні міркування і пропонуючи свої рішення навчальних завдань. Спрямованість на гуманізацію, відкритість, демократичний стиль відносин дозволяє студентам спілкуватися нарівні з викладачем і розвивати комунікативну компетентність, допомагає повірити в себе, власні можливості, розкрити творчий потенціал і винахідливість, вдосконалювати комунікативні уміння.

Педагогічне спілкування викладача повинно базуватися на особистісно орієнтованому підході, який є суб’єкт-суб’єктою взаємодією між викладачем і студентом. Викладач повинен володіти педагогічним спілкуванням на високому професійному рівні, допомагати студентові стати рівноправним, активним, ініціативним учасником педагогічного процесу. Також педагогічне спілкування спрямоване на мотивацію, розвиток, навчання, виховання особистості студента. На важливості педагогічного спілку-

вання у навчально-виховному процесі наголошують І.А. Зязюн, І.О. Зимняя, І.Ф. Ісаєв, В.А. Кан-Калік, О.О. Леонтьєв, В.О. Сухомлинський, В.О. Сластьонін, С.М. Шиянов. І.А. Зязюн підкреслює на суб'єкт-суб'єктному характері педагогічного спілкування, ефективність якого полягає у рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній установці, активності педагога й учнів, взаємопроникненні їх у світ почуттів і переживань, готовності прийняти співрозмовника, взаємодіти з ним [7, с. 93].

За визначенням І.А. Зязюна, основними ознаками педагогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному ґрунті є:

1. Особистісна орієнтація співрозмовників – готовність бачити і розуміти співрозмовника; самоцінне ставлення до іншого.
2. Рівність психологічних позицій співрозмовників.
3. Проникнення у світ почуттів і переживань, готовність стати на позицію співрозмовника.
4. Нестандартні прийоми спілкування, що є наслідком відходу від суттєвої ролевої позиції вчителя.

Використання педагогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному ґрунті забезпечує співробітництво у навчальному колективі і сприяє розвитку творчої активності та спрямованості на успішне та продуктивне виконання навчальних завдань, що формують комунікативну компетентність.

Особистісно орієнтоване навчання передбачає діалогічну взаємодію між викладачем і студентом, яка здійснюється за допомогою таких методів навчання, як проблемні лекції, на яких студенти ставлять запитання; навчальні дискусії, на яких відбувається обговорення різноманітних питань, відстоювання власних думок, аргументація, відповіді опонентам у дискусії тощо; ділові та рольові ігри, в яких відкривається потенціал студентів, активізуються пізнавальні та комунікативні здібності, знаходяться колективні рішення проблемних і навчальних ситуацій.

Отже, можна зробити висновок, що особистісно орієнтоване навчання забезпечує найбільш сприятливі та ефективні умови для формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів, створюючи атмосферу рівноправності, щирості, відвертості, поваги один до одного у процесі педагогічної взаємодії під час лекційних та практичних занять з основ психології та педагогіки й управління розвитком соціально-економічних систем.

Не менш важливою умовою формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів є моделювання реальних професійних і виробничих умов спілкування з метою заличення кожного студента до практичної комунікативної діяльності.

Під моделюванням професійних і виробничих умов спілкування ми будемо вважати реальне відтворення комунікативних ситуацій, за якими студенти будуть вчитися ефективно спілкуватися й оволодівати комунікативними уміннями й навичками, використовуючи власний досвід.

А. Вербицький виокремлює 3 навчальні моделі, за якими будуються завдання для студентів, що відтворюють власне навчальну діяльність, квазіпрофесійну й навчально-професійну діяльність [8, с. 68-70]:

- *семіотичні навчальні моделі* містять систему завдань, що передбачають роботу з текстом. Такі завдання орієнтовані на індивідуальне здобуття знань;
- *в імітаційних навчальних моделях* навчальні завдання передбачають вихід студента за межі власне текстів шляхом співвіднесення "вичерпуваної" з них інформації з ситуаціями майбутньої професійної діяльності, де ця інформація виступає функцією засобу її регуляції;
- *в соціальних навчальних моделях* завдання отримують динамічне розгортання у спільніх колективних формах роботи. При цьому включається механізм спілкування і

взаємодії, в результаті чого у студентів (а також викладачів) з'являється новий досвід – плід спільних зусиль.

Моделюючи завдання, що містять реальні виробничі і професійні умови спілкування, ми будемо використовувати із запропонованих А. Вербицьким навчальних моделей останню – соціальну навчальну модель. Ця модель найбільше підходить для формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів, найкраще відображає ситуації ділового спілкування у професійних колективах і допомагає переживати студентам різноманітні реальні виробничі ситуації на власному досвіді.

Моделювання реальних професійних ситуацій допоможе студентам зрозуміти і відчути на власному досвіді відповідальність за свої слова, вчинки, навчити взаємодіяти з колегами, розуміти їх, правильно відбирати мовні засоби для формулювання та висловлювання думок, відчувати необхідність встановлювати і підтримувати контакти з людьми для подальшого розвитку професійних стосунків, співробітництва, взаєморозуміння та сприятливої атмосфери у колективі.

Знайомство зі своєю професією у реальному житті допомагає активному входженню студентів до самостійного, дорослого життя, більш серйозному та відповідальному ставленню до навчання, розумінню необхідності тих знань, що здобуваються в університеті, – слушно зазначає А.О. Вербицький, говорячи, що “моделювання у формах навчальної діяльності студентів реальних виробничих зв'язків і стосунків дозволяє подолати розрив між навчанням й вихованням, досягти цілей не тільки професійного, але й загального, загальнокультурного розвитку особистості майбутнього спеціаліста” [8, с. 67]. Також професійна діяльність допомагає збагачувати власний життєвий та професійний досвід, вчитися у старших колег по роботі та примножувати власні знання.

Професійна діяльність під час навчання у вищому навчальному закладі допомагає застосовувати теоретичні знання, щойно здобути, на практиці. Це сприяє підвищенню творчої активності, самостійності, розвитку професійного мислення майбутніх фахівців, тому застосування моделювання реальних професійних і виробничих умов спілкування – як одна з педагогічних умов – сприятиме вдосконаленню комунікативних умінь і навичок студентів, розвитку рефлексії та самоаналізу, розумінню важливості спілкування у виробничих відносинах і збагаченню власного життєвого досвіду.

Урахування суб'єктивного досвіду студента та використання його при формуванні комунікативних знань, умінь й навичок допомагає з'ясовувати, що студентам відомо, і примножувати цей досвід. Важливо використовувати попередній досвід студентів при підбиранні методів навчання, щоб розвивати ті уміння й навички, якими студенти ще не володіють, і не зупинятися на тому матеріалі, який вже добре відомий і зачехонений. Цьому сприяє використання проблемних ситуацій, ділових та рольових ігор, під час яких студенти користуються вже набутим життєвим досвідом і водночас намагаються застосувати на практиці нові теоретичні знання.

Досліджуючи навчання людини, Д. Колб запропонував узагальнену модель навчання, заснованого на власному досвіді учня, і виокремив такі 4 фази [9, с. 27]:

- конкретного досвіду – здатність високого сприйняття нового досвіду;
- рефлексивного спостереження – здатність до рефлексії над досвідом, його інтерпретації з різних точок зору, підходів;
- абстрактної концептуалізації – здатність до цілісного розуміння-оягання, вироблення понять і уявлень, що вибудовують дані спостережень в послідовну, логічну теорію;
- активного експериментування – здатність використовувати свої теоретичні уявлення для прийняття рішень, розв'язання проблем, що у свою чергу приводить до набуття нового досвіду.

Отже, Д. Колб виділяє стадії, за якими нові знання людини переходят до її власного досвіду, на базі якого знову здобуваються нові знання і таким чином збагачується професійний і життєвий досвід особистості. Переход знань до власного досвіду і сприйняття їх як своє надбання допомагає переживати їх як щось важливе й необхідне для збагачення себе як особистості і професіонала.

Ставлення викладача до студента як до самодостатньої особистості наповнює студента впевненістю у власних силах, важливістю того, що він знає і вміє, повагою до його думок і, у свою чергу, підвищує мотивацію до навчання взагалі і до оволодіння комунікативною компетентністю у спілкуванні зокрема.

Також суб'єктивний досвід дозволяє студентам самостійно навчатися. Особливо важливою самостійна робота стає сьогодні, коли Україна входить до Болонської системи навчання і велика кількість годин виділяється саме на самостійну роботу студента. Власний суб'єктивний досвід забезпечує ефективність самостійної роботи студентів, тому що навчатися самому також треба вміти. Самостійна робота студентів, по-перше, дозволяє обирати для навчання найбільш зручний час, а по-друге, діставати знання власними зусиллями, що сприяє найбільш ефективному їх засвоєнню: "...виявлено, що в пам'яті людини залишається 10 % від того, що вона почула, 50 % – від того, що побачила, і 90 % від того, що виконала сама" [10, с. 54].

Таким чином, можна зробити висновок, що моделювання виробничих і професійних умов спілкування з використанням власного досвіду студентів не тільки підвищує мотивацію до навчання, пізнавальну активність і збагачення власного досвіду, а також найефективніше сприяє формуванню комунікативної компетентності майбутніх інженерів, що спрямовано на головне завдання вищої освіти – формування й виховання висококваліфікованого спеціаліста і високорозвинutoї особистості.

Підвищенню мотивації та зацікавленості студентів, бажанню навчатися, здобувати нові знання й оволодівати комунікативною компетентністю на високому рівні сприяють не тільки реальні комунікативні умови спілкування та рівноправна позиція з викладачем. Велике значення мають навчальні завдання і вправи, що допомагають активності комунікативної діяльності майбутніх фахівців інженерного профілю.

Отже, наступною педагогічною умовою, яка забезпечить формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів, є підбір навчальних завдань і вправ, спрямованих на підвищення комунікативної активності студентів.

Активність у навчанні є психолого-педагогічною проблемою, якою цікавляться багато науковців, зокрема Н.А. Бернштейн, Ю.Б. Гіппенрейтер, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський та інші. У психології під активністю розуміють "діяльнісний стан людини як цілісність, що пов'язує воєдино процеси, які проходять у внутрішньому плані (становлення мотивів, цілей, схем дій) та в плані поведінки (діяльність, дії, операції)" [11, с. 220]. Отже, можна сказати, що активністю людини є формування внутрішніх процесів, зокрема, постановка цілей чи досягнення поставленої мети та спрямованість особистості на виконання певних дій, що наближають людину до здійснення цієї мети.

Існує поняття комунікативної активності, або активності у спілкуванні, що визначається багатоаспектністю у трактуванні [12] і має кілька різних визначень:

- як стан взаємодіючих людей, що характеризується прагненням до встановлення міжособистісних контактів, вольовими зусиллями при їх налагодженні, цілеспрямованістю та ініціативою в пізнанні один одного, настроєм на встановлення й підтримання контактів;

- якість комунікативної діяльності, в якій виявляється особистість людини з її ставленням до цілей, змісту, форми й результатів спілкування та прагненням мобілізувати свої пізнавально-вольові зусилля на вирішення різноманітних завдань;

- прояв творчого ставлення індивіда до партнерів по спілкуванню;
- особистісне утворення, що виявляє пізнавальний, емоційний та поведінковий відгук на звертання іншої людини.

Таким чином, з наведених вище понять комунікативної активності людини можна дійти висновку, що це явище багатогранне, яке охоплює всю комунікативну діяльність людини, спрямоване на встановлення контактів та взаємодію з іншими людьми, активну позицію особистості у спілкуванні як специфічному виді діяльності.

Вправи і завдання, спрямовані на підвищення комунікативної активності, мають допомогти студентам розкрити свої комунікативні можливості, відчути важливість грамотно і чітко будувати комунікативний процес як одну з умов ефективної діяльності, навчальної чи професійної.

Комуникативна активність людини характеризується за такими ознаками, як ініціативність, інтенсивність, позитивне ставлення до спілкування, мотивація до встановлення контакту, зацікавленість у предметі розмови, регуляція своєї поведінки, спрямованість на досягнення результату в розмові.

У навчальній діяльності студентів під активністю розуміється спрямованість особистості на оволодіння знаннями, вміннями й навичками, що в результаті дасть змогу отримати престижну роботу та здійснювати професійну діяльність на високому рівні. Активність студентів виявляється в навчальній, розумовій, комунікативній, соціальній, майбутній професійній діяльності.

Найбільшому розкриттю можливостей студентів, їх активності в навчальній діяльності сприяє активне навчання, що допомагає вирішувати низку завдань, які не в змозі вирішити традиційне навчання, зокрема [8, с. 3]:

- ◆ формувати не тільки пізнавальні, але й професійні мотиви й інтереси;
- ◆ виховувати системне мислення спеціаліста, що містить цілісне розуміння не тільки природи й суспільства, але й себе, свого місця у світі;
- ◆ давати цілісне уявлення про професійну діяльність та її великі фрагменти;
- ◆ вчити колективній мисленнєвій і практичній роботі, формувати соціальні уміння й навички взаємодії та спілкування, індивідуального і суспільного прийняття рішень, виховувати відповідальне ставлення до справи, соціальних цінностей та установок професійного колективу, суспільства в цілому;
- ◆ оволодівати методами моделювання, у тому числі математичного, інженерного й соціального проектування.

На нашу думку, активності студентів буде сприяти зміст вправ і завдань. Завдання й вправи повинні бути цікавими, містити актуальну або цікаву для студентів інформацію, порушувати проблеми суспільного життя країни та світу, майбутньої професії, різноманітні ситуації, що мають декілька рішень.

Відбір завдань і вправ, спрямованих на головне завдання вищої освіти – підготовку покоління гуманітарно-технічної еліти взагалі й формування комунікативної компетентності зокрема – повинен відбуватися за певними вимогами.

Першою вимогою до підбору вправ і завдань є мета й завдання навчання. Метою й завданням нашого дослідження є формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів для здійснення ефективного спілкування у процесі спільної професійної діяльності. Вправи і завдання повинні формувати у студентів уміння й навички вербального та невербального спілкування, навички ефективного слухання, перцепцію у спілкуванні, уміння оцінювати свою комунікативну діяльність та інших учасників спілкування.

Наступною вимогою є виховання особистості завдяки розвитку комунікативної компетентності майбутніх інженерів у спілкуванні. Рівень та якість спілкування відіграє не останню роль у формуванні особистості, оскільки те, як людина спілкується,

який словниковий запас вона має, як володіє мовним етикетом, визначає рівень її вихованості і загальної культури. Вправи й завдання повинні як формувати комунікативні уміння та навички студентів, так і містити повчальний матеріал, який допомагає розбиратися в складних життєвих ситуаціях, вміти йти на компроміси, поважати думки інших людей, бути відповідальним, чесним, порядним. Зміст вправ і завдань повинен допомагати виховувати людину й підвищувати її загальний культурний рівень, тому що головне завдання освіти – виховання особистості і громадянина своєї батьківщини.

При підборі вправ і завдань необхідно враховувати навчальні можливості студентів та рівень їх загальної підготовки. Рівень загальної підготовки студентів у навчальній групі завжди досить різний, це визначається родиною, в якій людина виховується, колом друзів, з яким студент спілкується, рівнем загальної культури, бажанням підвищити свій соціальний статус та інтелектуальний рівень. Завдання і вправи повинні підбиратися спочатку прості, а надалі поступово ускладнюватися, щоб одразу складні і незрозумілі завдання не відбивали бажання навчатися. Треба, навпаки, підвищувати мотивацію до навчання й зацікавленість в оволодінні комунікативною компетентністю на високому рівні.

Також важливою вимогою до підбору вправ і завдань з формування комунікативної компетентності є зміст навчального матеріалу. Вправи і завдання, що сприяють формуванню комунікативної компетентності майбутніх інженерів, повинні бути двох напрямів: перший напрям – розвивальні вправи і завдання, які викликають інтерес у студентів і сприяють активній участі у їх виконанні, другий напрям – вправи і завдання, що містять інформацію, яка стосується виробничих, професійних, ділових проблем і питань.

Таким чином, можна зробити висновок, що для підбору вправ і завдань, спрямованих на підвищення комунікативної активності для формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів, необхідно дотримуватися певних вимог, а саме: мета й завдання навчання, виховання особистості, навчальні можливості студентів і рівень їх загальної підготовки, зміст навчального матеріалу.

Отже, формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів найефективніше буде відбуватися за таких **педагогічних умов**:

- при застосуванні особистісно орієнтованого підходу у навчанні, спрямованого на розвиток діалогічної взаємодії у навчанні між викладачами і студентами;
- моделювання реальних професійних і виробничих умов спілкування з метою залучення кожного студента до практичної комунікативної діяльності;
- підбиранні навчальних завдань і вправ, спрямованих на підвищення комунікативної активності студентів.

Висновки. Таким чином, виділені нами педагогічні умови було покладено в основу запропонованої технології формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін, яка містить сукупність методів, що дозволяють розвивати й корегувати структурні компоненти цієї компетентності.

Список літератури: 1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. на CD) / Уклад. і голов. ред. В.Г. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с. 2. Философский энциклопедический словарь / Главная редакция: Л.Ф. Ильин, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с. 3. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА – М, 2006. – 576 с. 4. Костриця Н.М. Формування українського професійного мовлення у студентів вищих навчальних закладів економічної освіти України: дис...канд. пед. наук: 13.00.02 / Костриця Наталя Миколаївна, – К., 2002. – 200 с. 5. Загальна психологія / За заг. ред. акад.

С.Д. Максименка. Підручник. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с. 6. Товажнянский Л.Л. Основы педагогики высшей школы: Учебное пособие/ Л.Л. Товажнянский, А.Г. Романовский, В.В. Бондаренко, А.С. Пономарев, З.А. Черванева. – Харьков: НТУ „ХПІ”, 2005. – 600 с. 7. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – 3 те вид., допов. і переробл. – К.: СПД Богданова А.М., 2008. – 376 с. 8. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. пособие / А.А. Вербицкий. – М.: Выш. шк., 1991. – 207 с. 9. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры, дискуссии (Анализ зарубежного опыта) – Рига, НПЦ “Эксперимент”, 1998. – 180 с. 10. Прокопенко І.Ф. Педагогічні технології: Навч. посібник / І.Ф. Прокопенко, В.І. Євдокимов. – Харків: Колегіум, 2005. – 224 с. 11. Петровский А.В. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издат. центр “Академия”; Выш. Шк., 2001. – 512 с. 12. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 256 с.

А.Г. Романовский, Т.А. Бутенко

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ**

В статье рассматриваются различные подходы к понятию “педагогические условия”, выделяются условия, способствующие формированию коммуникативной компетентности будущих инженеров, а именно: личностно ориентированный подход в обучении, моделирование реальных профессиональных и производственных условий общения и подбор учебных заданий и упражнений, направленных на повышение коммуникативной активности студентов.

A. Romanovskiy, T. Butenko

**PEDAGOGICAL TERMS OF FORMING OF COMMUNICATIVE
COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS**

In the article authors examine the different approaches to a concept “Pedagogical terms” and select terms that promote forming of communicative competence of future engineers, such as: personality oriented approach in teaching, design of the real professional and production terms of communication and selection of educational tasks and exercises, directed on the increase of communicative activity of students.

Стаття надійшла до редакції 2.07.2009

С.М. Резнік

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ МАГІСТРІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Сучасне українське суспільство має потребу в талановитих керівниках, тому на особливу увагу заслуговує *проблема* вдосконалення управлінської підготовки фахівців. Економічне й політичне лідерство на світовій арені зараз обумовлюється перш за все якістю управління, а отже, професіоналізмом та індивідуальними якостями керівників.

Теоретичними та практичними проблемами організації управлінської підготовки займаються Л.Л. Товажнянський, О.Г. Романовський, О.С. Пономарьов, Р.С. Турманідзе, М.З. Згурівський, Г.Г. Півняк, Є.Є. Александров та інші. У сучасному інформаційному суспільстві успішність виконання управлінських функцій пов'язана значною мірою з відповідною компетентністю, професійною підготовкою керівників. Тому певна кількість сучасних українських керівників відчуває потребу в удосконаленні своєї управлінської компетентності, здобутті нових знань та умінь і для цього, зокрема, використовує можливість отримати другу вищу освіту за спеціальністю "Адміністративний менеджмент".

Аналіз досліджень з проблеми управлінської підготовки дозволяє дійти висновку, що актуальним, але недостатньо розробленим є питання визначення педагогічних умов, що є найбільш значущими для забезпечення високого рівня управлінської підготовки магістрів.

Тому **метою** татті є обґрунтування педагогічних умов удосконалення управлінської підготовки магістрів адміністративного менеджменту.

Однією з важливих умов є особистісна зацікавленість студентів, їх активна включеність у процес управлінської підготовки. Навчання значною мірою є процесом самонавчання, коли студент міркує, ставить собі нові запитання, прагне розібратися, зрозуміти, опанувати нове знання. Викладач у сучасних умовах суб'єкт-суб'єктної організації процесу навчання виступає в ролі координатора, помічника, що надає можливості для навчання, організує роботу студентів, спрямовану на найбільш якісне засвоєння матеріалу.

Якщо людина дійсно хоче опанувати нове знання, вважає його корисним, потрібним і важливим, то навчання впливає на її поведінку, виявляється в конкретних діях. Людина не просто стає більш грамотною, може аналізувати та дискутувати на ту або іншу наукову тему. Найважливіше, що при цьому формується її переконаність у необхідності реалізації теорії в практичній діяльності. Зацікавленість у навчанні виявляється в активності студентів на заняттях та в опануванні новими знаннями, уміннями, навичками.

Усвідомлення студентами значущості теоретичного матеріалу, що вивчається, для успішного виконання управлінських функцій у процесі професійної діяльності є значним мотиваційним стимулом для глибокого і якісного засвоєння цього матеріалу.

Мотивація магістрів значно впливає на те, як буде протікати навчальний процес і якими результатами завершиться навчання. Рівень мотивації обумовлює, на що будуть спрямовані зусилля студентів, яку ступінь активності вони виявлять у процесі навчання. Отже, цьому питанню необхідно приділяти значну увагу. Одним із мотиваційних стимулів може бути також використання вправ, у яких імітуються елементи професійної діяльності. Наочність таких вправ не тільки дозволяє краще зrozуміти суть нового

навчального матеріалу, але й усвідомити значення управлінських знань, умінь і навичок у вирішенні практичних завдань.

Ще одним чинником, що може підвищити зацікавленість і активність магістрів у навчанні, є створення умов для реалізації особистісного потенціалу студентів.

Сучасні тенденції індивідуалізації вищої освіти сприяють прояву особистісного, "свого" бачення світу студента, його роботі над проникненням у сутність навчального матеріалу, його розумінню, виникненню бажання мати та захищати власну точку зору. Вважаємо за необхідне підкреслити, що тільки у тому випадку, коли знання стають особистісними, власне "моїми", вони можуть успішно реалізовуватися в конкретній діяльності. Це природно: я можу реалізувати, я можу оперувати тільки тим, що дійсно сам розумію.

Взагалі проблема особистісних знань (М. Полані) широко обговорюється в сучасних педагогічних і психологічних дослідженнях. У них наголошується на тому, що засвоєння знань, глибоке засвоєння, передбачає трансформацію об'єктивного змісту інформації у сферу особистісних змістів, інакше кажучи, у сферу особистісного знання. Зміст, що є результатом моїх пошуків, є особистісний зміст, значущий для мене, зрозумілий, і тому навчальний матеріал перестає бути просто "мертвим вантажем знань", накопиченням непотрібних понять, правил, іншої інформації, і, отже, створюються умови для його реалізації у житті щоденною практикою діяльності.

Якщо студент є зацікавленим у новій інформації, у новому знанні, якщо він ставить собі певне пізнавальне запитання, на яке прагне одержати відповідь, – тільки в цьому випадку напружена тривала розумова діяльність дозволяє "дозріти" ідеї і потім усвідомлюватись як результат власних пошуків, як своя власна думка.

Формування професіоналізму має відбуватися в умовах максимальної залученості студента у процес професійної освіти. Залученість, зацікавленість студента можуть забезпечити навіть не стільки індивідуальний, скільки особистісний підхід до навчання.

Індивідуальний підхід передбачає вивчення й розуміння індивідуальних особливостей студента й використання відповідно до них найбільш доцільних прийомів, способів, методів навчально-виховної роботи. Так, В. Володько визначає індивідуальний підхід, як "педагогічний принцип, що враховує індивідуальні особливості учнів у навчанні і вихованні. У ньому враховуються індивідуальні особливості всіх учасників педагогічного процесу: учня-вчителя, студента-викладача, вихованця-вихователя" [1, с. 73].

Проте, як відзначає С.У. Гончаренко, індивідуальний підхід може використовуватися не тільки виховними системами гуманістичної орієнтації, але й "системами авторитарного типу, які прагнуть усіх дітей зробити одинаковими. У зв'язку з цим у сучасній педагогічній науці виникла необхідність запровадження нового поняття – особистісного підходу, який має багато спільного з І.п. (індивідуальним підходом – С.Р.), однак на відміну від нього головну мету вбачає в розвиткові особистості, а не її пригнічені" [2, с. 143].

Таким чином, особистісний підхід стверджує, що особистість студента є основною цінністю навчального процесу. Основою особистісно орієнтованого підходу є гуманістичний напрям психологічної науки (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.). Саме з розвитком особистісного підходу пов'язано тлумачення навчально-виховного процесу як системи суб'єкт-суб'єктних відносин. В.О. Мижериков відзначає, що особистісний підхід "передбачає допомогу вихованцеві в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятних самовизначення, самореалізації й самоврядження" [3, с. 231].

Професійні знання, які пропонується засвоїти магістру, повинні бути самостійно ним осмислені, пропущені через внутрішнє-Я, систематизовані, співвіднесені з уже наявними знаннями, тільки в цьому випадку особистісний підхід може бути реалізованим у навчанні. Людина має право на особистісне самовизначення у всіх питаннях, що вивчаються, тому навчальний процес повинен бути організований таким чином, щоб кожен студент мав можливість розкрити й реалізувати свій потенціал, свої здібності, свої творчі задатки.

Важливим методологічним принципом, який використовується у вітчизняних педагогічних дослідженнях, є також діяльнісний підхід, відповідно до якого особистість може розвиватися й формуватися тільки у процесі діяльності. Внаслідок цього ви-сuvauся певні вимоги до організації навчально-виховного процесу, розробляються прийоми активізації суб'єкта навчання, щоб створити умови, максимально сприятливі для розвитку його здібностей і особистісних якостей. Діяльнісний підхід є особливо важливим для вирішення проблеми ефективної організації формування умінь і навичок. Основою діяльнісного підходу виступає теорія діяльності, найбільш яскравими представниками якої є О.М. Леонтьєв, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.О. Бодальов, Б.Г. Ананьев, О.В. Брушлінський.

Професійна компетентність педагогів, їх готовність до реалізації особистісного і діяльнісного підходів у навчанні є важливою умовою управлінської підготовки магістрів. Тільки у процесі діяльності особистість може реалізувати себе повною мірою, тим паче якщо йдеться про виконання управлінських функцій. Необхідно підкреслити, що тільки активна особистісна позиція суб'єкта навчання може сприяти розвитку відповідних управлінських здібностей, навичок і умінь.

Особистісний та діяльнісний підходи повинні знайти своє відображення на всіх етапах навчання магістрів: початкового сприйняття нового навчального матеріалу, його осмислення та практичного застосування.

Формою початкового знайомства студентів із навчальним матеріалом часто виступає лекція. Лекційна форма його викладання потребує особливих професійних умінь викладача, адже мова йде не стільки про способи подачі матеріалу, а перш за все про організацію певного роду взаємодії між викладачем і студентами. Взаємодії, спрямованої на спільний пошук нового знання.

У зв'язку з діяльністю викладача В.А. Кан-Калік відзначає: "вважається, що досить знати науку, матеріал, методи навчання, опанувати їх для того, щоб діяльність стала ефективною. Але в процесі навчання комунікативна підсистема (спілкування) не просто виступає як загальнолюдська категорія, а несе професійно значуще навантаження" [4, с. 34].

Спілкування викладача і студентів під час лекції має свої специфічні особливості, оскільки за своєю суттю це публічний виступ перед великою аудиторією слухачів. Тому від викладача потрібна така майстерність – і професійна, і комунікативна, – которая б дозволила задіяти кожного студента аудиторії в активну роботу над навчальним матеріалом.

Пасивна, споглядальна позиція студентів на лекції стає перешкодою для глибокого розуміння й засвоєння ними нових знань, для формування умінь і навичок. Тому одним із головних є найбільш складних завдань організації лекцій є активізація розумової діяльності студента. Для цього лекторові необхідно володіти творчим, професійним, комунікативним, організаторським талантом, уміти відчувати аудиторію, використовувати найбільш доцільні в цьому випадку методи й прийоми роботи.

На думку А.М. Алексюка, "під час лекції у досвідченого викладача його власна свідомість помітно роздвоюється на "своє" і "не своє". Такий лектор постійно стає на точку зору аудиторії, враховуючи її настрій, рівень поінформованості. Взагалі лекція

досягає своєї мети лише тоді, якщо викладач враховує специфіку аудиторії, у тому числі особливості майбутньої спеціальності студентів” [5, с. 465].

Робота педагога іноді потребує від нього такого рівня творчості, що про педагогіку говорять як про мистецтво, про особливий рівень майстерності. Викладач має забезпечувати активізацію студентів, розкриття їх особистісних можливостей, цілеспрямоване формування управлінських умінь і навичок у процесі навчання.

Наступні етапи роботи з навчальним матеріалом, що пов’язані з глибоким осмисленням суті матеріалу та його застосуванням, також потребують від викладача сил, великого терпіння та майстерності. Це етап здобуття міцних, глибоких і дієвих знань, знань, які можуть реалізуватися в практичних діях, стати основою формування вмінь і навичок.

Яким чином необхідно організувати роботу студентів, щоб вони *захочили* зрозуміти новий навчальний матеріал, зрозуміли його суть і осмислили, як *застосувати* нові знання в професійній діяльності? Завдання цілеспрямованої роботи студентів з навчальним матеріалом повинно вирішуватися в контексті особистісного і діяльнісного підходів.

Однією з важливих психолого-педагогічних умов формування управлінських умінь і навичок є осмислення, розуміння студентами навчального матеріалу, що забезпечує проникнення в суть теорії, формує глибокі та дієві знання. Для забезпечення реалізації цієї умови звернімося до проблем розуміння та критичного осмислення й навчального матеріалу. Ми вважаємо, що використання у навчальному процесі закономірностей процесу розуміння та критичного осмислення дозволить підвищити рівень знань студентів та буде сприяти ефективному формуванню управлінських умінь і навичок.

У філософських, гносеологічних, психологічних дослідженнях, здійснюючи аналіз категорії розуміння, вчені вважають, що досягнення людиною *розуміння* вказує на якість засвоєння нового знання, на особливі, особистісне ставлення до предмета пізнання, на глибоке проникнення в суть питання, що вивчається.

Так, С.С. Гусєв та Г.Л. Тульчинський відзначають, що “розуміння не може бути просто зведене до знання, тому що воно з’являється в результаті певних дій над знанням” [6, с. 19].

Е.М. Гусинський та Ю.І. Турчанінова, здійснюючи філософський аналіз сучасних проблем освіти, розглядають розуміння як більш високий рівень осягнення навколошнього світу. Вони підкреслюють, що “*знати* й *розуміти* – різні речі. *Знати*, перш за все, означає пам’ятати; знання, якими людина володіє, – це сума відомостей, які вона може відтворити й у справедливості яких вона впевнена. Можна знати тисячі речей, які ніяк одна з одною не пов’язані, таке знання забезпечує, наприклад, успішність у розгадуванні кросвордів. Але *розуміти* – означає осягнути зміст і значення об’єкта, розмістити об’єкт у контексті світосприймання, що склалися у людини до даного моменту” [7, с. 81].

Розуміння – це таке осягнення, розкриття змісту, сутнісних характеристик предмета пізнання, яке дозволяє людині побачити щоразу в новій, особливій, індивідуальній ситуації певний загальний принцип. Виходячи з розуміння узагальнених, універсальних принципів, закономірностей, способів і методів вирішення різних завдань, цю конкретну практичну ситуацію вона може інтерпретувати, виділити найбільш оптимальні засоби її вирішення, передбачити можливі варіанти розвитку цієї ситуації тощо. Під розумінням і мається на увазі підведення окремого під загальне.

У будь-якій діяльності, у будь-якій професії людина стикається з проблемами, що потребують осмислення й творчого підходу, оскільки вони виходять за межі типових завдань. Тим паче це справедливо для управління, оскільки практичне виконання управлінських функцій ситуативне, неповторне, має динамічний, мінливий характер.

Розглянути, змоделювати всі ситуації, з якими може зіткнутись керівник у процесі управління, просто неможливо. Тому наголос у процесі управлінської підготовки і має робитися на глибоке, ясне розуміння навчального матеріалу.

У той же час, розглядаючи процес розуміння як "залучення до загального досвіду", необхідно відзначити, що кожна людина привносить щось особистісне, своє, особливє й індивідуальне в процес розуміння й інтерпретації даного конкретного явища або даної конкретної ситуації. Л.О. Мікешина підкреслює, що "розуміння – це інтерпретація, що становить індивідуальне смыслополагання й смысловородження, тобто певного роду суб'єктивізацію, надання унікально-одиничного характеру загальному знанню та досвіду, до якого звертаються в освіті" [8, с. 45].

Таким чином, у процесі розуміння можна виділити як універсалні, так й індивідуальні, особистісні чинники. У процесі залучення до загального досвіду кожен проходить свій власний, індивідуальний шлях пізнання.

Л.А. Зязюн особливо підкреслює, що одним з основних завдань освіти є герменевтичне, оскільки розуміння є важливим способом оволодіння істиною. Він відзначає, що нова парадигма освіти повинна сприяти розвитку в людині здатності *розуміти сенс* того, що відбувається навколо, і вмінню *виробляти свою власну думку*, своє власне судження щодо того, що відбувається [9, с. 18].

Освітнє середовище університету ХХІ століття, за Ю.М. Афанасьевим, має бути принципово гуманітарним, тільки таке середовище може "сформувати здатність людини самостійно осмислювати всі прояви сущого", розвивати у майбутніх професіоналів внутрішню потребу *розуміти*. Розвиток людини *розумієт*, за Ю.М. Афанасьевим, повинен стати метою освіти в ХХІ столітті, така людина буде все життя прагнути до розуміння навколишнього світу і буде здатною "конструювати доброчинні інструменти суспільного й державного будівництва" [10].

Таким чином, організація роботи студентів над розумінням передбачає реалізацію гуманістичних цінностей в освіті, орієнтацію на людину, що займає активну особистісну позицію в житті, що прагне до самореалізації та самовизначення.

Розуміння не можна досягти без спеціальних цілеспрямованих зусиль як з боку педагога, так і з боку студента. І просто доступність викладання в цьому випадку є недостатньою. Г.С. Костюк, один із відомих українських дослідників розуміння у процесі навчання, вважає, що в тому, як педагог керує процесом розуміння навчального матеріалу, розкривається його *дидактична майстерність*.

Розуміння є показником глибини засвоєння знань, тому його необхідно розглядати як *найбільшу доцільну форму засвоєння навчального матеріалу*. Запам'ятовування нового матеріалу має здійснюватися саме на основі розуміння.

Таким чином, саме розуміння є умовою ефективної управлінської підготовки, але, з іншого боку, в процесі практичного застосування навчального матеріалу та відпрацьовування умінь і навичок відбувається поглиблення розуміння, оскільки аналіз різноманітних ситуацій, розгляд навчального матеріалу з різних боків, осмислення умов досягнення позитивних результатів буде сприяти цьому.

Цей підхід особливо важливий *саме для управлінської підготовки*, оскільки у цьому випадку професійне навчання має бути спрямовано не на спогляdalну позицію пасивного виконавця, який не розуміє змісту того, що він робить, а на здатність до самостійного прийняття рішень та активного перетворення дійсності.

Для активізації розумової діяльності студентів, крім організації їх роботи над розумінням матеріалу, розвивалися також навички критичного аналізу наукових теорій, що вивчаються ними.

Критична оцінка передбачає, що людина не сприймає навчальний матеріал "на віру", а самостійно досліджує питання та знаходить істину. Критичне мислення означає

відкритість для плюралізму думок, множинності інтерпретацій одного й того ж питання, аналізу питання з різних боків, визначення обґрунтованості тих або інших тверджень. І в реальному, оточуючому нас світі, і в науці, що відображає цей реальний світ, насправді не так часто можна зустріти щось, що не допускає множинності інтерпретацій. Протиріччя, сумніви, спростування, руйнування існуючих точок зору – природні явища в науковому світі.

Пропозиція студентам для аналізу декількох альтернативних точок зору в процесі навчання сприяє більш глибокому осмисленню навчального матеріалу. Для гуманітарних наук цілком природно, наприклад, існування кількох десятків визначень одного й того ж поняття. І ця множинність не стільки збіднює та ускладнює, скільки збагачує й робить більш ясним наше розуміння того або іншого феномену.

Більшість проблем та феноменів реального життя, над якими рефлексує наукове знання, є багатоаспектними, багатосторонніми, і їх однозначне трактування у процесі навчання призводить до спрощеного, однобокого, а отже, неповного знання про навколоїшній світ і в кінцевому результаті – до відсутності дійсного розуміння у студентів.

Відповідно до тенденцій зміни парадигми сучасної системи освіти незадовільним стає домінування будь-якої однієї точки зору, жорстка алгоритмізація навчального матеріалу. Замість повідомлення студентам абсолютної істини пропонується демонструвати багатогранність проблем, множинність інтерпретацій, суперечливість різних точок зору, нескінченну незавершеність шляху пошуку істини та досконалості.

В. Кушнір, розглядаючи модерністські ідеї педагогіки, що зникають у минулому, й усе більш актуальні – постмодерністські, відзначає, що модерністська парадигма педагогічного процесу «орієнтується на досягнення повної, всеосяжної концепції, систематичності, несуперечності, тотальності, стабільності, постмодерністська – аномалії, плюралізму, незавершеності, хаотичності, індегермінованості. У першому випадку вчитель – це “раціократ”, “функціонер порядку”, “слуга Розуму й Істини”; в другому – “художник”, “архітектор”, “творець”» [11, с. 9].

О.В. Тягло і Т.С. Воропай підkreślують значення здібності до критичного мислення в інформаційному суспільстві, вони вважають, що критичне мислення є не тільки наслідком демократичного способу життя, але й чинником його формування [12, с. 8].

Педагог у процесі навчання допомагає студенту аналізувати будь-яку теорію, будь-який навчальний матеріал з різних точок зору, виходячи з безлічі його інтерпретацій, і виробляти свою власну думку з того або іншого питання. Завдяки критичному осмисленню, майбутній фахівець вчиться розуміти складність навколоїшнього світу, відкритість й плюралізм існуючих уявлень про цей світ, враховувати різноплановість й багатозначність інформації, з якою буде мати справу надалі, у процесі своєї професійної діяльності.

Такий підхід передбачає індивідуальне самовизначення людини щодо предмета пізнання, внаслідок цього нове знання набуває особистісної значущості. Організація навчального процесу, який розвиває критичність мислення, протистоїть догматичності викладання, сприяє розвитку самостійності, гнучкості, суб'єкт-суб'єктного підходу у навчанні.

Таким чином, одними з найбільш значущих педагогічних умов удосконалення управлінської підготовки магістрів адміністративного менеджменту є рівень їх мотивації до навчання, реалізація особистісного й діяльнісного підходів під час управлінської підготовки, забезпечення розуміння та критичного осмислення магістрами навчального матеріалу, що вивчається.

Список літератури: 1. Володько В. Педагогічна система навчання: теорія, практика, перспективи / Володько В. – К.: Пед. преса, 2000. – 148 с. 2. Гончаренко С. Український

педагогічний словник / Гончаренко С. – К.: Либідь, 1997. – 376 с. 3. Психолого-педагогіческий словник для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / [авт.-сост. В.А. Мижериков]. – Ростов н/Д.: Изд-во “Феникс”, 1998. – 544 с. 4. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении / Кан-Калик В.А. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с. 5. Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи України / Алексюк А.М. – К.: Либідь, 1998. – 560 с. 6. Гусев С.С. Проблема понимания в философии: Философско-гносеологический анализ / С.С. Гусев, Г.Л. Тульчинский. – М.: Политиздат, 1985. – 192 с. 7. Гусинский Э.Н. Введение в философию образования / Э.Н. Гусинский, Ю.И. Турчанинова. – М.: Логос, 2001. – 224 с. 8. Микешина Л.А. Герменевтические смыслы образования / Микешина Л.А. // Философия образования. – М.: Фонд “Новое тысячелетие”, 1996. – С. 37-53. 9. Зязюн І.А. Освітня парадигма – тип культурно-історичного мислення і творчої дії суб'єктів освіти / Зязюн І.А. // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи. – К., 2003. – С. 15-30. 10. Афанасьев Ю.Н. Может ли образование быть негуманитарным? / Афанасьев Ю.Н. // Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С. 30-36. 11. Кушиц В. Ідеї постмодерну в педагогічному процесі / Кушиц В. // Шлях освіти. – 2001. – № 1 (19). – С. 7-10. 12. Тягло А.В. Критическое мышление: проблема мирового образования XX века / А.В. Тягло, Т.С. Воропай – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. – 285 с.

С.Н. Резник

ПЕДАГОГІЧЕСКІ УСЛОВІЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЇ ПОДГОТОВКИ МАГІСТРОВ АДМІНІСТРАТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Целью статьи является обоснование педагогических условий совершенствования управлеченческой подготовки магистров административного менеджмента. Определено, что наиболее значимыми педагогическими условиями являются уровень мотивации студентов к учебе, реализация личностного и деятельностного подходов во время управлеченческой подготовки, обеспечение понимания и критического осмысления магистрами изучаемого учебного материала.

S. Reznik

PEDAGOGICAL TERMS OF ADMINISTRATIVE PREPARATION OF MASTER'S DEGREES OF ADMINISTRATIVE MANAGEMENT

The purpose of the article is a ground of pedagogical terms of perfection of administrative preparation of master's degrees of administrative management. Certainly, that the most meaningful pedagogical terms is a level of motivation of students to the studies, realization personality and diyal'nisnogo approaches during administrative preparation, providing of understanding and critical comprehension, by the master's degrees of educational material which is studied.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2009

М.Г. Коляда

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В КОНЦЕПЦІЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІЗ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОЮ БЕЗПЕКОЮ**

Для ефективної підготовки майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою треба передусім розробити власну національну концепцію освіти, яка містила б чітку стратегію й тактику її реалізації.

Питання моделювання фахівця і його підготовки у вищих навчальних закладах стали предметом дослідження в наукових роботах В.Є. Анісімова, Г.О. Балла, О.І. Гури, Л.С. Гур'єва, Д.І. Зюзіна, П.А. Козляковської, П.Ф. Кравчука, В.О. Кудіна, В.М. Мадзігана, М.М. Мойсеєва, Г.О. Нагорної, Л.С. Нечепоренка, Н.С. Пантіна, С.О. Сисоєвої, Т.І. Сущенко, Г.І. Хмари, В.С. Шило, Є.В. Яковлеви та інших учених, в яких вони окреслили загальні підходи до моделювання майбутнього фахівця, його компетентність та творчу спрямованість, розглянули рефлексивний складник формування професійного мислення, комунікативні якості та ін. Однак концептуальні підходи до побудови моделі професійної підготовки майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою зовсім не висвітлено, тому **метою** даної статті є спроба окреслити основні методологічні підходи в концепції такої підготовки й охарактеризувати їх сутність. Грунтуючись на гуманістичній та діяльнісній парадигмі та виховуючи здобутки сучасної педагогічної теорії й методики професійної освіти, ми визначили концептуальні методологічні підходи в професійній підготовці майбутніх фахівців у галузі інформаційної безпеки, що забезпечують оптимізацію даного процесу, а саме: *особистісно орієнтований, онтологічний, акмеологічний, синергетичний, техніко-технологічний*. Завданням статті є розкриття сутності цих підходів у підготовці таких фахівців.

Під педагогічною системою розуміється полісистемне утворення (шіліність), що складається з багатьох взаємодіючих і взаємодоповнюючих частин. Педагогічна система об'єднує учасників педагогічного процесу, в якому висувається педагогічна мета і розв'язуються педагогічні завдання, а також відбувається їх діяльність, яка є джерелом цієї мети і засобом її досягнення [1, с. 649]. Синонімом цього словосполучення є такі поняття, як навчально-виховна система, дидактична система, освітня система.

І.П. Підласій, з'ясовуючи зміст цього поняття, укажує, що "педагогічна система дуже стійке і міцне об'єднання елементів", які структурно і функціонально мають такі складники: цілі, навчальну інформацію, засоби педагогічних комунікацій, процеси виховання і навчання, організаційні форми, студентів, викладачів (або технічні засоби навчання) та їх результати [2, с. 181-182].

Охарактеризуємо докладніше обґрунтованість даних підходів при проектуванні системи підготовки майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою.

Особистісно орієнтований підхід в навчанні. Саме особистісно орієнтований підхід у професійному навчанні та вихованні віднесено у Концепції розвитку професійно-технічної освіти України до пріоритетних напрямів професійної освіти: "...особистісно-діяльнісна парадигма у процесі професійного навчання і виховання сприяє духовному розвитку особистості майбутнього фахівця, формуванню національ-

ної свідомості, патріотизму, почуття професійної честі і гідності, уміння працювати у виробничому колективі, утвердженню партнерського стилю взаємовідносин між педагогами та учнями, впровадженню інноваційних педагогічних технологій, різних форм, методів і засобів навчання” [1, с. 424].

О.Я. Савченко так характеризує особистісно орієнтоване навчання: “Організація навчання на засадах всебічного врахування індивідуальних потреб і можливостей студента, глибокої поваги до його особистості, ставлення до нього як до свідомого і відповідального суб’єкта навчально-виховної взаємодії з викладачем і ровесниками. Метою цього типу навчання є створення умов (змісту, методів, середовища) для індивідуальної самореалізації студента, розвитку і саморозвитку його особистісних якостей” [1, с. 626]. Сутністю ознаками такого навчання є діяльнісно-комунікативна активність студентів, проектування викладачем, а згодом і студентами досягнень в усіх видах пізнавальної діяльності, якомога повнішого врахування у доборі змісту, в методах, стимулах навчання та системі оцінювання діапазону особистісних потреб.

Професійна діяльність задає і зміст навчання. Якщо цілі і зміст навчання визначити, а потім відповідно до теорії діяльності спроектувати і навчальний процес, то навчання буде об'єктивно-орієнтованим на особистість, оскільки теорія діяльності – це загальнолюдська теорія, вона базується на об'єктивних властивостях особистості.

Г.О. Атанов розглядає цей вид навчання саме з точки зору діяльності: “Говорити про особистісно-орієнтоване навчання має сенс тільки лише у суб’єктивному значенні, маючи на увазі під цим урахування особистісних якостей кожного конкретного того, кого навчають. Іншими словами, насправді мову треба вести не про особистісно-орієнтоване навчання, а про особистісне орієнтування у практиці навчання, але навчання, звичайно, повинне бути діяльнісним. Особистісне орієнтування – це додаткова вимога до навчання, вона вторинна, але, звичайно ж, бажано, щоб вона була врахована при проведенні реального процесу навчання. І, напевно, правильно було б говорити не про особистісно-орієнтоване навчання, а про особистісно-орієнтовані навчальні заняття” [3, с. 63].

Іншими словами, навчання може мати додаткову особистісно орієнтовану компоненту, і для визначення цієї компоненти необхідно застосовувати смисловий аналіз діяльності. Але спочатку треба організувати цю саму навчальну діяльність, а потім вже придавати їй певні акценти. Ці акценти повинні визначатися у першу чергу психологічними особливостями кожного студента.

В особистісно орієнтованому навчанні особливу роль відіграє стиль навчального спілкування, який змінює взаємостосунки викладача і студентів з авторитарного на гуманний, стимулюючий стиль, персоніфікованість, діалог, дискусію, поєднання розумової вимогливості з утвердженням людської гідності студентів, уміння викладача володіти різними засобами мотивації індивідуальної діяльності [1, с. 627].

Особистісно орієнтований підхід у професійному навчанні потребує визнання унікальності особистості, її інтелектуальної і моральної волі, права на повагу. У рамках даного підходу передбачається опора в навчанні та вихованні на природний процес саморозвитку задатків і творчого потенціалу особистості, створення для цього відповідних умов, тобто передбачає рух від студента до змісту й методики, а не навпаки. Тому особистісно орієнтований підхід у професійному навчанні тісно і напряму пов’язаний з першими трьома пунктами Положень нашої концепції.

Онтологічний (сутнісний) підхід передбачає діалектичну єдність цілого і частини, сутності і явища, загальний зв’язок явищ і матеріальну єдність світу; спрямований на виявлення внутрішніх, глибинних стійких сторін досліджуваного процесу професійної підготовки фахівців з інформаційної безпеки, його механізмів і рушійних сил.

При використанні онтологічного методу доводиться необхідність існування чого-небудь шляхом висновку із думки про нього. У педагогіці такий онтологічний підхід виступає методом зв'язку категорій буття і мислення. Наприклад, ми висували ідею (тобто обґрутували, доводили) про необхідність формування у майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою дивергентного мислення. Його необхідно застосувати в поєднанні з особистісно орієнтованим підходом при розробленні інформаційно-змістової частини дидактичної системи з метою формування сутнісних системних знань із установленням міжпредметних зв'язків і цілісних уявлень про процес професійної підготовки таких фахівців [4].

Акмеологічний підхід припускає вивчення механізмів, факторів, критеріїв професіоналізму. Акмеологія – це інтегральна наука, що вивчає закономірності, механізми розвитку особистості в період її найвищої професіональної зрілості. Давньогрецьке *akte* означає вищу точку, зрілість, найкращу пору, вершину чогось. Це психічний стан людини, який означає вищий для неї рівень професійного розвитку, що приходиться на даний відрізок часу. При оцінці наявності і характеру професійного *акме* у конкретного студента важливо враховувати психологічні показники професіоналізму і компетентності, що склалися в даній професії і в професійному співтоваристві, а також психологічні знання про цей професіоналізм.

Для нашого дослідження об'єктом акмеології є професіоналізм діяльності майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою, а предметом акмеології – об'єктивні закономірності в організації навчання таких спеціалістів, що впливають на якість їх освіти, і суб'єктивні чинники (талант, здібності особистості), що сприяють досягненню вершин професіоналізму. Тому акмеологічне моделювання процесу розвитку професійної спрямованості особистості припускає виділення в об'єкті найбільш повно його існуючих ознак, визначення механізмів і умов розвитку процесу, а також створення моделі, алгоритму і технології наміченої мети.

Синергетичний підхід в навчанні. Синергетика – це напрям міждисциплінарних досліджень, об'єктом яких є процеси самоорганізації у відкритих педагогічних системах (*sinergos* – від грецького спільна дія, співробітництво). Концепція самоорганізації є природничо-науковим уточненням принципу саморуху і розвитку матерії. На відміну від рівноважної термодинаміки (у фізиці), що визнавала еволюцію тільки убік збільшення ентропії системи (тобто безладя, хаосу і дезорганізації), синергетика розкрила механізм виникнення порядку через флюктуації. Флюктуації підсилюються за рахунок неравновісності, розхитують колишню структуру і приводять до нового: з *бездаддя виникає порядок*. Тобто усе нове народжується через хаос, при своєму прагненні до порядку якась частка хаосу необхідна. Тут синергетика розкриває, відновлює цю позитивну роль хаосу.

Важливим положенням цього наукового напряму дослідження є те, що динамічний хаос (неперіодичний рух) обумовлений тим, що сусідні траєкторії у фазовому просторі віддаляються одна від одної, тому малі причини можуть мати великі наслідки.

Педагогічні системи відносять до детермінованих систем, де майбутнє визначається минулим, прогнозування має скінчений горизонт прогнозу. Як указує В.Ф. Прісняков, "нелінійна динаміка позбавила іллюзії глобальної передбачуваності, бо це, починаючи з деякого горизонту прогнозу, неможливо робити для багатьох досить простих систем, класичний опис яких вимагає нескінченно багато чисел. Створений системний синтез дозволяє з величезної маси змінних взяти необхідні для прийняття рішення. Для педагогіки це має величезне значення, бо синергетика дозволяє визначити

чутливість до наданих знань (до початкових даних), необхідну кількість змінних для прогнозування якості освіти” [1, с. 812].

Бельгійські вчені, лауреати Нобелівської премії І. Пригожин і С. Стенгерс у своїй монографії, показуючи значення синергетичної парадигми, указують, що вона розкрила суттєво нові діалектичні принципи взаємодії таких протилежних начал, як упорядкування і хаос, сталість і змінність, передбачуваність і непередбачуваність майбутнього, добро і зло тощо. Вони вважають, що, згідно з “принципом телевогії”, існує загальна тенденція розвитку всіх явищ світу, відповідно до якої нові структурні форми їх організації є настільки складними, що краще розв’язують гострі суперечності, які виникли на попередньому етапі [5]. Це може послужити розв’язанню педагогічних проблем суперечностей між частково-індивідуалістичними і колективістичними тенденціями у використанні форм і методів у професійному навчанні. Ідеї основоположників цієї науки перекликаються з розглянутими нами ідеями формування дивергентного мислення фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою і другим Положенням нашої концепції: “вибір однієї з багатьох можливих траекторій” розвитку відповідних систем (у нас це – множина професійно-освітніх траекторій навчання студента).

Саме на засадах синергетичної парадигми можна оптимізувати і діалог різних професійних культур, різних навчально-професійних систем, вирішити головне завдання сучасної освіти – формування особистості, яка могла б краще поєднувати індивідуальні інтереси із загальними суспільними інтересами. Наведемо приклад, де завдяки елементам синергетичного підходу реалізується позитивний складник професійного навчання.

У ряді випадків той, кого навчають, ототожнює себе з іншим суб’єктом, групою, зразком. Цей механізм в педагогічній психології отримав назву механізму ідентифікації і є одним з головних механізмів соціалізації, тобто такого процесу, коли індивідуальне в навчанні стає суспільно значущим. У процесі ідентифікації студент здійснює, в основному підсвідомо, психічне уподоблення себе іншої людині. Ідентифікація приводить до наслідування діям і переживанням інших людей, присвоєнню їх цінностей і установок. Її об’єктами можуть стати значущі для того, кого навчають, люди, наприклад шановані студентами (авторитетні) викладачі, батьки, і навіть вигадані особистості (герої фільмів, літературних творів тощо). Ідентифікація може бути повною чи частковою, свідомою чи неусвідомленою. Її іноді ототожнюють з наукенням (рос. *научение*) як імітацією (наслідуванням), але це не завжди так, адже при ідентифікації той, кого навчають, не тільки наслідує дії іншого (у тому числі і професійні прийоми і навички), але і стає схожим на нього в поведінці, поступках, манерах, системі думок і та ін.

Техніко-технологічний підхід припускає автоматизацію і розумну формалізацію процесу навчання з метою інтенсифікації, оптимізації педагогічного процесу, підвищення якості освіти. Підхід орієнтує на впровадження в навчальний процес прогресивних педагогічних технологій, а також інформаційних технологій, що використовують сучасні комп’ютерно-комунікаційні засоби.

У сучасній психолого-педагогічній літературі зустрічаються такі словосполучення, як “педагогічні технології”, “освітні технології”, “дидактичні технології”, всі вони зводяться до поняття “технології навчання”. Нижче наведемо кілька визначень цього поняття.

Технологія навчання – продумана в усіх деталях модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації і проведення навчального процесу з обов’язковим забезпеченням комфортних умов для студентів і викладача (В.М. Монахов [6, с. 13-17]).

Технологія навчання – інтегративна модель навчально-виховного процесу з чітко визначеними цілями, діагностикою поточних і кінцевих результатів, розподілом на-

вчально-виховного процесу на окремі компоненти. Вона передбачає чітке та неухильне виконання певних навчальних дій в умовах оперативного зворотного зв'язку (С.П. Бондар [7]).

Існує багато інших визначень педагогічних технологій. Майже всі вони побудовані за принципом переліку ознак, які, на думку авторів, є визначальними. Але всі ці ознаки є вторинними у навчанні і наведені визначення не передають методологічної суті.

У контексті теми, яку ми розглядаємо, методологічно обґрунтованим, на нашу думку, є таке визначення: технологія навчання є способом організації навчальної діяльності. Технологія навчання є вторинною відносно навчальної діяльності, яка є системоутворюючим чинником навчання і тому первинна. І зрозуміло, що для того, щоб побудувати науково обґрунтовану технологію навчання, треба глибоко розумітись у навчальній діяльності, саме її властивості і визначають вимоги до технології навчання та її ознаки [3, с. 46]. Істотною ознакою технології навчання є досить детальний опис кожного етапу на шляху до мети та обов'язковість відтворення способу дій. Педагогічна технологія повинна мати чіткі процедурні характеристики, тобто настільки зрозумілі, щоб кожен викладач, застосувавши їх, гарантувано досягнув результатів.

На думку О.М. Пехоти, “потрібно виділити у “педагогічній технології” спеціальну галузь, яка б досліджувала весь навчальний процес у цілому, розглядаючи його як систему. “Педагогічна технологія” об’єднує і нові концепції процесу навчання, і проблему взаємопливу нових засобів та методів навчання, і використання системного підходу до організації навчання” [8, с. 14].

Проаналізувавши систематизацію щодо визначення технології навчання з різних точок зору, ми дійшли висновку, що можна виділити три основних підходи. При першому підході під технологією часто мають на увазі особисту методику для досягнення окремо поставленої мети. Прихильники другого підходу під технологією розуміють педагогічну систему в цілому. У руслі третього підходу технологію розглядають не просто як методику чи дидактичну систему, а як оптимальну для досягнення заданої мети методику чи систему, тобто – як деякий алгоритм.

Крім представлених трьох підходів, ми виділяємо ще один підхід, який ще не цілком сформувався. Ми виділяємо технологію навчання як спосіб формування навчальної програми окремих курсів з набору модулів (блоків). Відповідно до другого Положення нашої концепції (індивідуальна траєкторія навчання), цей технологічний підхід стає його підґрунттям. По суті, кожний з таких обраних студентом модулів (чи запропонованих викладачем-консультантом або тьютором) – це зміст і методичні розробки якогось одного розділу навчальної дисципліни. Вважаємо, що, варіюючи такими готовими модулями (блоками), переставляючи їх місцями (за згодою студента), викладач може добиватися найкращого результату. Таким же модульним способом можна варіювати і пропонувати студентам для вибору чи використання (упровадження у свою індивідуальну траєкторію учіння) різні форми організації системи навчання (індивідуальні, індивідуально-групові, групові), прогресивні методологічні підходи і методики, сучасні засоби навчання (включаючи комп’ютерно-комунікаційні, проекційні тощо). Наприклад, для індивідуалізованого навчання пропонується так звана система Дальтон-плану (система предметних творчих майстерень або лабораторій), для групового навчання – Белл-ланкастерська система, Батовська система, Мангеймська система та ін. Може пропонуватися дуже широкий спектр сучасних методів організації навчально-пізнавальної діяльності (лабораторні і практичні роботи, методи взаємної перевірки, прийоми взаємних завдань, робота в тимчасових групах, створення ситуацій спільніх переживань тощо), методів стимулювання (створення ситуацій успіху в навчанні, ігрозві форми організації навчальної діяльності – ділові ігри, постановка системи перспектив, методи

створення ситуації творчого пошуку, розуміння особистісної значущості навчання, створення проблемної ситуації, створення креативного поля, дискусій та ін.), методи контролю і діагностики ефективності підготовки студентів (система набору балів та кредитів, багаторівневі контрольні роботи, різni види тестування і т.п.).

Треба зазначити, що технології (на відміну від методик) відрізняються своєю відтворюваністю результатів, відсутністю багатьох "якщо": якщо талановитий викладач, якщо здібні студенти, якщо добра матеріальна база та ін. Як відомо, методика виникає в результаті узагальнення передового педагогічного досвіду чи винаходу нового способу подання знань, технологія ж проектується, виходячи з конкретних умов і орієнтуєчись на заданий, а не на передбачуваний результат [9].

Ефективність освітнього процесу значною мірою визначається адекватним вибором і професійною реалізацією конкретних педагогічних технологій. Орієнтація на технологічний підхід у навчанні припускає певну технологічність як самих форм і методів навчання, з погляду їх структури, конструювання і практичного застосування, так і етапу проектування навчального процесу. Техніко-технологічний підхід при проектуванні навчання майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою необхідний для розроблення її процесуальної частини у вигляді автоматизованої технології навчання, яка оптимізує процес розвитку виявлених спеціальних здібностей студентів.

Дидактичний процес за своєю природою є цілісним – його не можна аналізувати, розірвавши на частини. Розгляд цілісності забезпечується тільки в тому випадку, якщо побудовано адекватну процесу модель дослідження – модель дидактичної системи, що відбиває всі істотні характеристики досліджуваної цілісності без її руйнування, але в той же час яка абстрагує їх до рівня, доступного системному, морфологічному, функціональному та іншим видам аналізу. Результати такого аналізу не можуть бути кінцевим продуктом дослідження, оскільки кожен з них не має властивості цілісності. Такою властивістю володіє лише концептуальна модель, яку отримано на основі синтезу результатів усіх видів аналізу. Концептуальна модель відновлює повноту описів елементів системи і зв'язків між ними [10, с. 79].

Висновок. У процесі професійної підготовки майбутніх фахівців із захисту інформації та управління інформаційною безпекою важливим елементом є визначення особистісно орієнтованого, онтологічного, акмеологічного, синергетичного, техніко-технологічного підходів, які можуть оптимізувати цей процес, зробити його більш ефективним і відповідним до потреб суспільства.

Список літератури: 1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. 2. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с. 3. Атанов Г.О. Теорія діяльнісного навчання: навчальний посібник. – К.: Кондор, 2007. – 186 с. 4. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шлянов Е.Н. Общая педагогика. Учеб. пособие. – Ч. 2. М.: Владос, 2002. – 320 с. 5. Пригожин И., Стенгерс С. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 312 с. 6. Монахов В.М. Аксиоматический подход к проектированию педагогической технологии // Педагогика. – 1997. – № 6. – С. 13-17. 7. Бондар С.П. Педагогічна технологія: становлення, термінологія, сутність, структура // Школа першого ступеня: теорія і практика: Зб. наук. праць Переяслав-Хмельницького ДПЗ ім. Г.С.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький: СМП «Астон», 2002. – Вип. 6. – С. 157-163. 8. Освітні технології:

Навч.-метод. посіб. / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Лабарська та ін.; За заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2002. – 255 с. 9. Кушнір А.М. Новая Россия подрастает // Нар. образование. – 1997. – № 8. – С. 22-27. 10. Яковлев И.П. Интеграция высшей школы с наукой и производством. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 109 с.

М.Г. Коляда

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В КОНЦЕПЦИИ ПОДГОТОВКИ
БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ЗАЩИТЕ ИНФОРМАЦИИ
И УПРАВЛЕНИЮ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ**

В статье рассматриваются методологические подходы в концепции подготовки будущих специалистов по защите информации и управлению информационной безопасностью. Автор раскрывает сущность личностно ориентированного, онтологического, акмеологического, синергетического и технико-технологического подходов в подготовке таких специалистов.

M. KoIyada

**IN THE CONCEPT OF PREPARATION OF THE FUTURE EXPERTS ON
PROTECTION OF THE INFORMATION AND MANAGEMENT
OF INFORMATION SAFETY**

In articles methodological approaches in the concept of preparation of the future experts on protection of the information and management of information safety are considered. The author opens essence person-focused, ontological, akmeological, sinergosological and technological approaches in preparation of such experts.

Стаття надійшла до редакції 1.06.2009

К.І. Кузьмина, Т.М. Семик, И.О. Погорелая, Н.В. Селезнева

**ИНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕННЯ СТУДЕНТА-МЕДИКА
НА ОСНОВЕ ЗНАНИЙ О СТРУКТУРІ ЕГО ЛІЧНОСТІ
І ФУНКЦІОНАЛЬНОМ СОСТОЯННІ**

В XXI столітті – в експресії усиливаючоїся глобалізації, нарастаючої геофізичної та соціальної напруженості, інтенсифікації виробництва – ще більше приоритетною становиться многопланована проблема адаптації людини до інформаційними навантаженнями.

Многочисленні знання про реалізацію цієї проблеми сучасні фрагментарні, недостатньо розглянуті психофізіологічні механізми адаптації, домінує статистичний підхід. Поэтому задачею всіх наук про людину, в частності педагогики та медицини, є уніфікація, систематизація, обобщення та углублення знань про структуру процесу, його компонентах на новому еволюційному етапі наукового пошуку – на основі междисциплінарного розв'язання, концепції єдності біосоціальних механізмів адаптації, розгляду проблеми становлення професіонала – медика, збереження його здоров'я в контексті “типологія лічності – континуум функціональних станів”, що може стати тією єдиною сучасної методологічної базою, науковою технологією навчання та виховання людини, як многоаспектного, поліфункціонального, многопараметричного об'єкта [1].

Существующие проблемы типологии личности и функциональных состояний в настоящее время решаются раздельно, хотя их тесный симбиоз – это путь к целенаправленному научному поиску в плане изучения динамической структуры личности, ее индивидуального междисциплинарного адаптационного портрета, уменьшения ее психофизиологической “стоимости” за счет знаний о биосоциальной культуре человека [2].

С учеом сказанного целью настоящего исследования является изучение целостного индивидуально-типологического “образа” студента-медика I курса и его функционального состояния для формирования научно обоснованных режимов труда и отдыха. Для этого было обследовано 79 человек (6 групп) с использованием теста Айзенка [3] с 36 типами темперамента (по 8 на каждый тип: флегматик, холерик, сангвиник, меланхолик и 4 - малый круг Айзенка). Функциональное состояние оценивали с помощью восьмицветного теста Люшера [4].

Реализация эксперимента осуществлялась с помощью автоматизированной системы многостороннего исследования личности АСМИЛ [5], компьютерная программа которой позволяет получить исчерпывающий социопсихофизиологический динамический портрет личности студента (в компьютерной интерпретации), уровень стресса и коэффициент вегетативного баланса (Квб), определяющий соотношение эрго- и трофотропного тонуса вегетативной нервной системы. Рассматривались различные уровни стресса: I (0 – 3 балла) – отсутствие стресса, II (4 – 6 баллов) – легкий стресс, III (7 – 9 баллов) – средний стресс, IV (10 – 12 баллов) – дистресс. Были выделены 3 группы вегетативного реагирования: симпатикотоники – Квб > 1.4 у.е., нормотоники – Квб > 0.8 < 1.4 у.е., парасимпатикотоники – Квб < 0.8 у.е.

При оценке индивидуального здоров'я студента та групи в цілому розглядалася структура личності в плані соціальної, психічної та фізичної адаптації. Так, було уделено увагу индивидуально-типологічним (сила, подвижність та уравноваженість нервної системи) та личностним властивостям студентів (уровень мотивації, притязань, емпатії, контактності, особливостям мислення, способам био-

логической защиты, стрессоустойчивости, профессиональному тропизму), индивидуализации режимов обучения и отдыха, специфике воспитательного процесса. Подробно рассматривались особенности функционального состояния: актуальная проблема личности студента, вызывающая тревогу, страх, стресс, депрессию; степень сбалансированности симпатико-парасимпатических взаимоотношений вегетативной нервной системы.

Краткие психофизиологические индивидуальные и групповые портреты представителей малого круга Айзенка (эмоциональная устойчивость – 8-16 баллов, интроверсия – экстраверсия – 8-16 баллов), флегматиков, холериков, сангвиников и меланхоликов отражены в тексте и на рис. 1 - 3, 1' - 3', 1'' - 3''.

Представитель №11 (рис.1) малого круга Айзенка: в структуре личности – поведенческие реакции, характерные для 4-х типов, но доминируют черты сангвиника: очень устойчивая нервная система, высокая стабильность, средневыраженная экстраверсия, активная жизненная позиция. К роли лидера стремится, хотя целесообразнее выполнять частые разовые поручения организаторского типа. Возможны непредсказуемость, неосмотрительность в дружбе, незавершенность начатого дела.

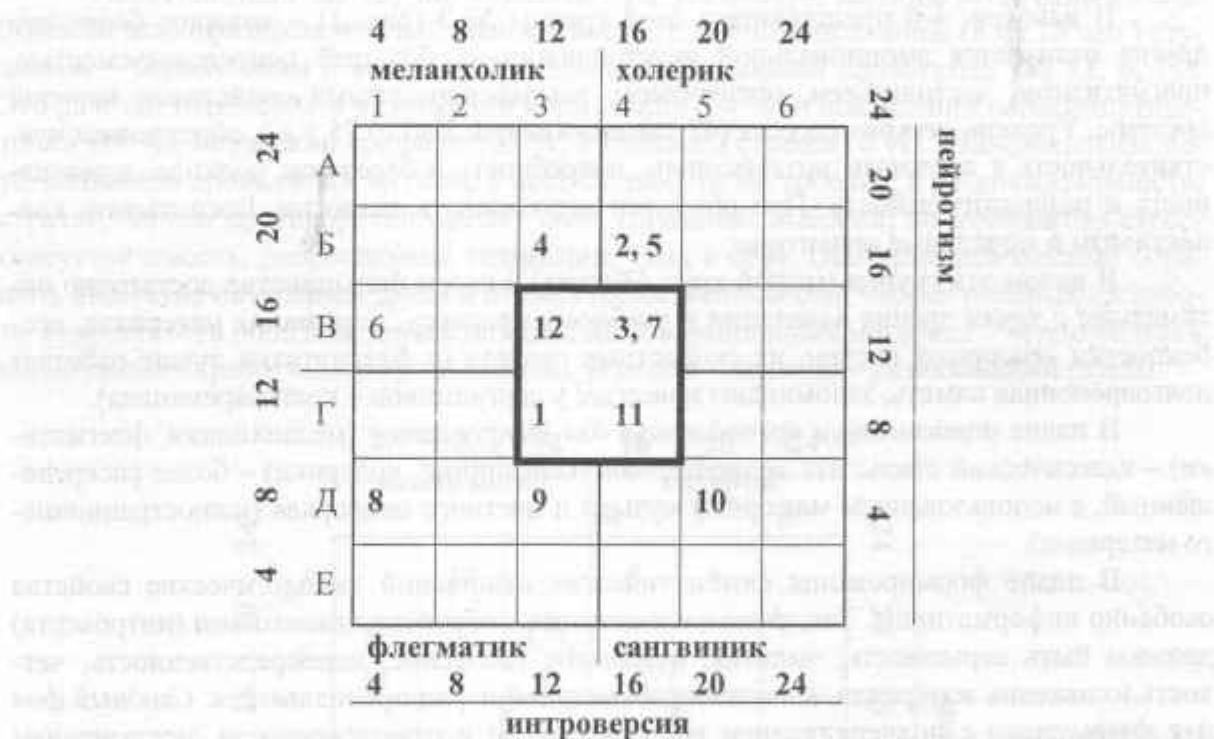

Рис. 1. Распределение типов личности на схеме Айзенка (М1 группа 2)

Рис. 1'. Уровни стресса у студентов (М1 группа 2)

Рис. 1''. Уровни вегетативного баланса у студентов (М1 группа 2)

Отмечается состояние легкого стресса (33 %), несколько повышен Квб (1,4 у.е.). Внешне уравновешенное поведение дается ценой некоторого напряжения, повышенной чувствительности к экзогенным факторам, стенического отстаивания самостоятельности в принятии решений. Пути коррекции: классическая форма индивидуально-воспитательной работы с исключением полярных форм критики. Разовые частые поручения организационного типа со строгим контролем их завершения, повышение уровня социального интеллекта (надежность, ответственность, терпимость).

У рядом стоящего с ним флегматика (№ 1, рис. 1) черты во многом сходны, но отмечается большая устойчивость к монотонной работе, не любит диалогов, отмечается состояние среднего стресса (67 %) с выраженной потребностью в отдыхе.

Большая эмоциональность и нестабильность у представителя этой группы №12 (рис. 1) – меланхолического типа. Высокий самоконтроль, доброжелательность, неустойчивость настроения. В случаях, когда ясна работа, может проявить себя как умный, грамотный человек с идеальным темпом деятельности. В обучении хороший эффект дают сравнения, серьезность и понимание, адекватная оценка деятельности. Состояние среднего стресса (58 %). Характерны протестные реакции, реальные требования к жизни, внешнеобвиняющие реакции – результат перенапряжения.

И наконец, 4-й представитель этой группы № 3 (рис. 1) – холерик, более чем другие отличается эмоциональной неустойчивостью, большей непредсказуемостью, прагматизмом, честолюбием, оптимизмом, высокоскоростными свойствами нервной системы. Уровень легкого стресса (42 %), сниженный Квб (0,75 у.е.), обостренная чувствительность к средовым воздействиям, потребность в бережном подходе, агрессивность и раздражительность. При обучении использовать аналогии. Воспитывать коллективизм и моральные ориентиры.

В целом эта группа (малый круг Айзенка) в своем большинстве достаточно оптимальны с точки зрения адаптации к учебному процессу, понимания материала, особенностям сенсорных систем, их скоростных свойств (у флегматиков лучше работает долговременная память, запоминают навсегда; у сангвиников – кратковременная).

В плане оптимизации преподавания для интровертов (меланхолики, флегматики) – классический стиль; для экстравертов (сангвиники, холерики) – более раскрепощенный, с использованием мажорной музыки и цветного видеоряда (иллюстрационного материала).

В плане формирования симбиотических отношений типологические свойства особенно информативны. Так, фоном воспитания и обучения меланхолика (интроверта) должны быть серьезность, эмпатия, негромкое говорение, непосредственность, четкость изложения материала, классический, неяркий наряд преподавателя. Сходный фон для флегматика с подчеркиванием его серьезности и ответственности, исключением быстроговорения (из-за низкой лабильности нервных процессов). Сангвиников, напротив, “убедит” яркий фон, немонотонная беседа, частые кратковременные поручения для реализации их лидерских мотиваций, искренность взаимодействия, иногда – легкий анекдот (вольная шутка), поощрение (ни в коем случае не наказание, они к нему не чувствительны).

Есть физиологические данные [6] о том, что у интровертов кора больших полушарий головного мозга всегда перегружена, поэтому они уходят от окружающей среды, предпочитают учиться и работать в одиночку. И все наоборот у экстравертов – сангвиников и холериков. У последнего “воспитуемость” – самая трудоемкая задача, причем чем дальше от малого круга Айзенка, ближе к ее углам – тем труднее. Повышается эмоциональная неустойчивость, беспечность, конфликтность, неискренность. Чуточку “растопить” его сердце, сформировать необходимый фон для обучения, воспитания и понимания можно с учетом особенностей его личности. Нехитрый, но современный

подарок, активный режим взаимодействия (исключить медленноговорение и длительные монологи), очень внимательное выслушивание его советов (при этом обязательно быть эмоциональным в мимике) приоткроет стену успешных симбиотических взаимоотношений. В такой достаточно оптимальной группе (М1 группа 2) особое внимание необходимо уделять ярко выраженным интровертам, имеющим типичный меланхолический темперамент (№ 6) и типичный флегматический темперамент (№ 8). Им необходимо уделять особое внимание в плане профилактики переутомления, корректности общения, подчеркнутом понимании и серьезности общения, внушать уверенность в своих силах и правах.

В общей картине уровня стресса и вегетативного баланса (рис. 1', 1'') этой группы уровни стресса распределились соответственно – I-50 %, II-33 %, III-17 %, IV- 0 %. Только у 25 % обследуемых – парасимпатикотония, свидетельствующая о снижении энергетических возможностей организма. Как достаточно сбалансированную группу, без особых единичных случаев специальной корректировки структуры личности и функционального состояния может считаться М2 группа 1: 64 % – отсутствие стресса, 72 % – нормотония.

Представители М3 группа 7 (рис. 2, 2', 2''), пожалуй, должны быть самыми слабыми по психофизиологической выносливости, т. к. более половины (8 из 13 чел.) студентов – меланхолики с явно выраженным проблемными свойствами (№ 13, 6, 11). Это находит отражение и в снижении нормотонии (54 %) и повышении парасимпатикотонии (31 %), появлении среднего (23 %) и сильного стресса (8 %). Эмоциональная неустойчивость проявляется во всем: в нестабильности настроения, в раздражительности, страхах, частом противоречии самому себе. Интеллект высокий, но отмечаются стрессоустойчивость, депрессивные тенденции, уход в себя. Особенно необходимо обращать внимание на режимы труда и отдыха (естественный сон, частые перерывы в работе, корректность общения, четкость задач, иллюстрационный материал – черно-белый с одиночными вкраплениями ярких цветов). В целом – щадящие – развивающий режим.

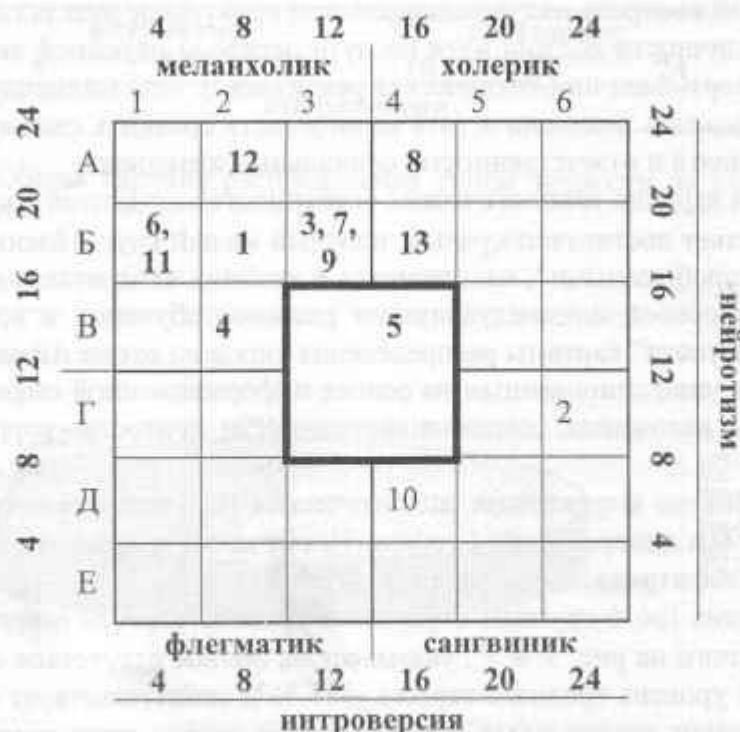

Рис 2. Распределение типов личности на схеме Айзенка (М3 группа 7)

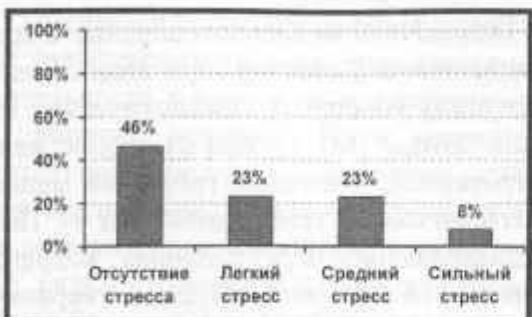

Рис. 2'. Уровни стресса у студентов (М3 группа 7)

Рис. 2". Уровни вегетативного баланса у студентов (М3 группа 7)

Для пограничных типов (по периметру, особенно в углах схемы Айзенка) научно обоснованные режимы труда и отдыха, профилактика перенапряжений еще более актуальны (и не только для них, но и для окружающей среды из-за возможных асоциальных и антисоциальных тенденций).

В М4 группы 7 – количество “проблемных” типов значительно меньше, так как 9 из 14 человек (холерики, сангвиники) с сильной, выносливой по возбуждению нервной системой и высокой ее пластичностью. Успешность обучения может быть высокой, хотя характерны цикличность в деятельности и поведении. Отсутствие стресса и эустресс (хороший стресс) составляет 93 %. Очень незначителен уровень среднего стресса (7 %) и полное отсутствие сильного. Выраженность уровней вегетативного баланса специфична, практически однотипна и очень отличается от остальных групп: нормотония – 36 %, симпатикотония – 36 %, парасимпатикотония – 26 %. Такой широкий спектр вегетативного реагирования мы наблюдали у пользователей компьютера при различных информационных нагрузках [7].

Это активные, энергичные, напористые типы с постоянной борьбой за первенство. При этом хорошая память, смелость, амбициозность, некритичность к своим поступкам, сниженный контроль над поведением, при проигрыше всегда следует реванш.

Коррекция личности должна идти по пути перевода неуемной активности в позитивное русло (спортивная или техническая реализация). При индивидуальной работе необходимо использовать аналогии и дать возможность сравнить самому, воспитывать эмпатию, чувство долга и ответственности, социальный интеллект.

Обобщенная картина типологических особенностей студентов 1 курса (6 групп – рис. 3, 3', 3'') выделяет достаточно кучный, плотный малый круг Айзенка и немало типов, называемых “проблемными”, находящихся в крайних квадратах и по периметру в целом, требующих особой индивидуализации режимов обучения и воспитания. При выраженной “размытости” картины распределения типов на схеме Айзенка режим обучения должен быть унифицированным на основе информационной емкости материала, специфики его изложения, дисциплинированности контроля, корректности симбиоза.

При наличии явно выраженных специфических типологических групп: меланхоликов (М3 группа 7) и холериков (М4 группа 7), обучение должно проводиться по доминирующему психофизиологическому типу личности.

Общая картина (по 6 группам студентов) уровней стресса и вегетативного баланса, представленного на рис. 3' и 3'', указывает на полное отсутствие стресса – 55 %, слабо выраженный уровень среднего стресса – 15 % и свидетельствует о незначительном уровне напряжения центральных и вегетативных систем организма; парасимпатикотония – 27 % – говорит о необходимости накопления энергии.

Полученные результаты открывают возможность приобщения студентов к так называемой биосоциальной культуре человека [2] с целью оптимизации учебного процесса и сохранения их профессионального здоровья.

меланхолик			холерик			нейротизм		
интроверсия			сангвінік			флегматик		
4 8 12 16 20 24			24 20 16 12 8 4			24 20 16 12 8 4		
A	1	2	3	4	5	6		
A	7	70		50				
Б	39, 69, 74	2, 40	9, 16, 17, 35, 48, 59	4, 21, 27, 28, 46, 67, 76	5, 25, 68, 71, 72			
В	37	10, 24, 29, 63, 79	12, 18, 45, 47, 55, 65	8, 19, 31, 34, 36, 38, 41, 43, 51, 77, 78	23, 44, 61	49		
Г		30	1, 3, 26, 52, 54	33, 42, 62, 73, 75	11, 56, 57, 64	6, 15		
Д	53	32	13, 20, 58	22, 66	14, 60			
Е								

Рис. 3. Общая картина распределения типов личности на схеме Айзенка (по 6 группам)

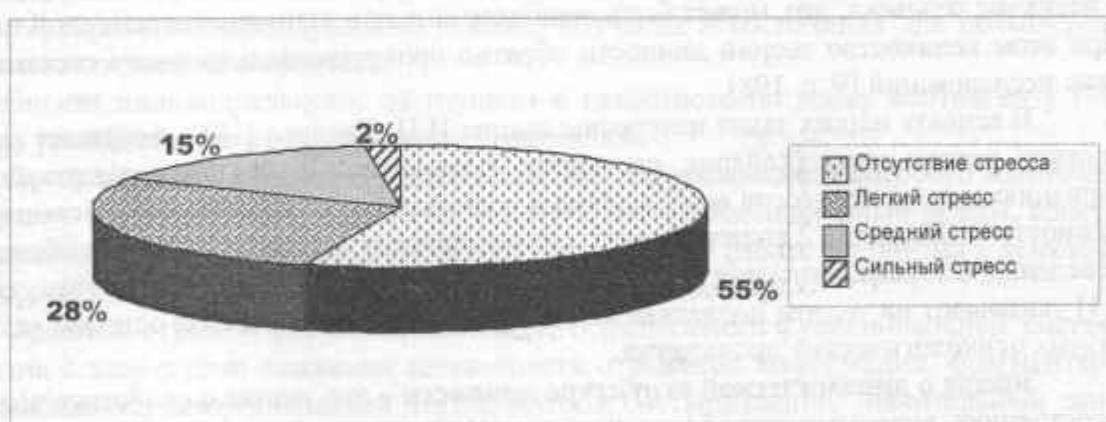

Рис. 3'. Общая картина уровней стресса у студентов 6 групп

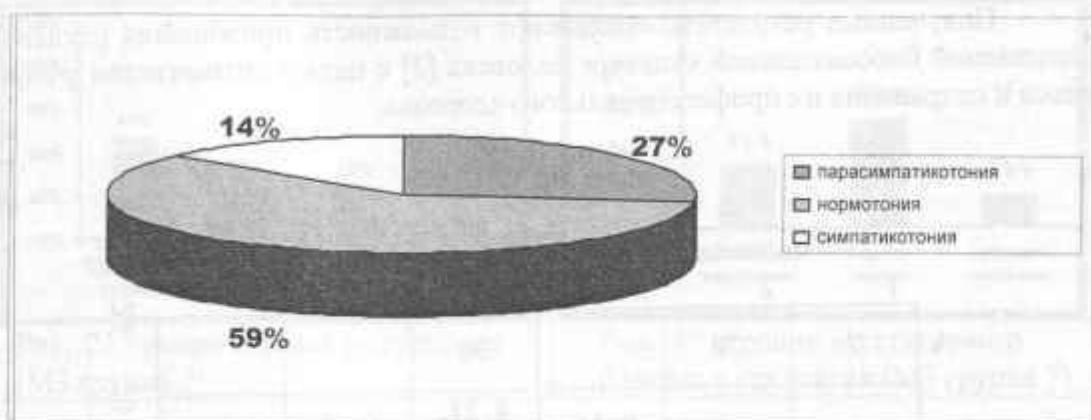

Рис. 3". Общая картина уровней вегетативного баланса у студентов 6 групп

Обсуждение полученных результатов

Представленные данные по оценке личностных свойств студента-медика и его функционального состояния ориентированы на индивидуализацию режимов обучения, профилактику биосоциального здоровья человека и являются началом реализации долгосрочной программы "Психофизиологические основы становления профессионала-медика". По-сути, концепция "типология личности – континуум функциональных состояний" – современная теоретико-практическая технология для оптимизации учебного процесса, учитывающая целостность, динамичность, междисциплинарность, многопараметричность человека.

Междисциплинарный адаптивный социопсихофизиологический портрет личности должен включать данные об индивидуальном здоровье каждого студента и коллектива в целом, его творческом, симбиотическом, реализационном, эмоциональном, социальном потенциале; периодах оптимальной работоспособности, уровнях стресса и вегетативного баланса, социально-психологическом климате в группе и т.д.

Концепция "типология личности – континуум функциональных состояний" предусматривает наличие двух видов знаний и человеке – типологии личности, науке очень древней и все еще "эмбриональной", и науке о функциональном состоянии, до сих пор представляющейся "крепким орешком" при использовании ее знаний в практике.

Понимание **структурь личности** даже сегодня – это "размытое множество" мнений, моделей, подходов, ориентаций, эскизов. По мнению В.В. Налимова [8, с. 166] – незнание человека, это, может быть, наиболее сильное незнание современной науки". При этом количество теорий личности обратно пропорционально числу систематических исследований [9, с. 198].

В аспекте наших задач интересны знания И.П. Павлова [10] о 4-х типах высшей нервной деятельности (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик), различающихся вариациями силы процессов возбуждения и торможения, их уравновешенностью и подвижностью. Выделяя 12 количественных характеристик индивидуальных особенностей поведения человека, учитывая "трехчленность" по вышеуказанным параметрам, авторы [11] указывают на то, что последнее является нейрофизиологической основой разнообразных психологических проявлений.

Знания о **динамической структуре личности** – это знание о свойствах человека и состояниях, которыми они обеспечиваются (1). Каждая типологическая группа (холерик, флегматик, сангвиник, меланхолик) должна пройти свой адаптационный коридор к такому экзогенному фактору, как учебный процесс с меньшей психофизиологической стоимостью деятельности и отсутствием дезадаптационных нарушений.

Особий інтерес в плані дифференціювання личностних властивостей, функціонального стану та оптимальної роботоспроможності як окремого студента, так і групи в цілому представляє таке достатньо обобщене властивість, як інтуїтивізм – екстраверсія.

Інтуїтивізм відображає зверненість інтересів особистості всередину, в її внутрішній світ переживань та почуттів, заспільнень та умозаключень, екстраверсія – зовні. Для інтуїтивізмів характерні замкнутість, інертність в прийнятті рішень, прагнення до зникнення конфліктів. Обговорювання дається ценой значительного емоційного напруження. В ролі лідера виступають крайнє редко.

З 79 студентів 35 – інтуїтивізми, 44 – екстраверти. Для останніх типично відкритість, добросердечність, щирість, естетичність та непринужденість, емоціональність. Екстраверсія несе атрибути лідера. При цьому слід зазначити наступний факт. Показано [6], що у інтуїтивізмів вище рівень коркової активізації, і цей підприємство є устойчивим індивідуальним властивістю; екстраверти більше активовані при вираженні монотонії та високому інтересі для пацієнта діяльності. То є рівень коркової активізації у екстра- та інтуїтивізма – це внутрішня причина їх поведінки (активність – пасивність).

При аналізі матеріалу привлекло увагу дві групи (М3 група 7, рис. 2, 2', 2" та М4 група 7) з розномірними властивостями та станом. В першій домінують меланхолики, во другій – холерики та сангвініки.

Перші вважаються “слабими”, ведомими, а другі – “сильними”, ведучими. Другі відрізняються сильною нервовою системою по возбудженню та високою подвижністю нервових процесів, активною життєвим становищем, незалежністю, стресоустойчивістю. Цьому відповідає практично нормотонія та становище легкого стресу (мобілізаційний режим), в відміну від групи першої (меланхолики), де зафіксовано досить високий рівень стресу (в тому числі дистресу) (рис. 2"). При цьому слід зазначити, що “ведучі” та “ведомі” – це не “хороші” та “плохі”, а виносливі та не дуже чутливі до різних зовнішніх впливів.

Ще І.П. Павлов [10] відзначав, що при оцінці типу особистості необхідно учитувати обидві сторони медалі. При всіх позитивних властивостях “ведучих” зворотної сторони медалі виступає недостаточна чутливість до зовнішніх впливів, знижений контроль за поведінкою, чувство долга та емпатія, агресивність, поверхність. “Ведомі”, на відміну, обладають високою чутливістю, чутливістю до небезпеки, совестливістю, верністю та, можливо, при індивідуальних режимах життя можуть відрізнятися довголітьем.

Для розглянутих вище двох типологіческих груп достатньо надійно можна сформулювати індивідуальні режими навчання та виховання для підвищення ефективності навчального процесу.

Оцінка індивідуального, по групам та цілостного по всьому контингенту (79 осіб) рівня стресу проводилася за 3 ступені.

Легкий стрес, суб'єктивно переживаний як становище некоторого волнення, внутрішнього беспокойства, відображає не що інше, як мобілізаційний режим, конструктивний стрес (зустрес) та сприяє оптимальній роботі організму з високою ефективністю та малою “психофізіологічною цінністю”.

Середній стрес – становище наивищого напруження функціональних систем організму з елементами зниження адекватності отримання інформації, фрагментарним заспільненням, дезорганізацією діяльності та, відповідно, значительним зниженням її ефективності. Поведінчески домінують агресивність, упрямство, протестні реакції, страх.

Сильный стресс (дистресс) – перенапряжение систем организма, их выраженное рассогласование, существенное затруднение поступления и переработки информации, “энергетический голод” - системы работают на накопление энергии (парасимпатическое доминирование). Отсюда – пассивно-оборонительное поведение, растерянность, низкий уровень работоспособности. Доминируют “аффекты неадекватности” и соответствующие им формы поведения (биологической защиты) – “уход в себя”, “в болезнь”, апатия, астения. Функциональные изменения переходят в стойкие органические.

Индивид и коллектив в состоянии переутомления и стресса работают в режиме “холостого хода”, своеобразного “застоя”, когда все системы напряжены, а выход безрезультатный. Поэтому адекватность обучения и воспитательных мероприятий будет выше на фоне легкого стресса, что в нашем случае характерно для М4 группы 7, и с меньшей эффективностью для М3 группы 7.

В заключение можно сказать, что одной из актуальнейших задач принципиально новой организации учебного процесса является мониторинг образования [12]. Наши исследования имеют самое непосредственное отношение к этой инновации и могут стать основой понимания биосоциальной культуры, ее связи с успешностью становления профессионала-медика, создания на базе компьютерных технологий мониторинга эффективности адаптации студентов и сохранения их профессионального здоровья.

Целостность решения рассматриваемой проблемы найдет отражение в последовательной этапности становления профессионала и его профессионального долголетия, широкого использования этих знаний в практике (профориентация, обучение, профотбор, трудовая деятельность, профилактика профзаболеваний).

Список литературы: 1. Кузьмина К.И. Психофизиологические механизмы индивидуальной адаптации организма при действии различных экзогенных факторов: Дис....д-ра бiol. наук. – К., 1996. – 356 с. 2. Кузьмина К.И. Человек и его биосоциальная культура // Кибернетика и вычислительная техника. – Вып. 129. – 2000. – С. 66-77. 3. Опросник Айзенка / Психологические тесты – 1; сост. В.Д. Коновалов. – М.: Светотон, 1996. – С. 63-82. 4. Собчик Л.Н. Метод цветовых выборов. Модифицированный цветовой тест Люшера // Методы психологической диагностики. – М., 1990. – Вып. 2. – 87 с. 5. Кузьмина К.И., Семик Т.М., Карпинка Е.С. Тюпанский В.Г. Автоматизированная система для диагностики и управления надежностью пользователя компьютера на основе междисциплинарного соционихофизиологического подхода // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2003. – № 4. – С. 90-96. 6. Eysenck H.J., Zevel A. Conditioning, introversion-extraversion and the strength of the nervous system // Biological basis of individual behavior. Eds. V/D/ Nebilisyn, Z.A. Gray. N.-Y., 1972. – P. 100. 7. Кузьмина К.И., Семик Т.М., Веревка О.В. Изучение работоспособности пользователя компьютера с позиции соционихофизиологического подхода // Кибернетика и вычислительная техника. – 2005. – Вып. 146. – С. 20-35. 8. Налимов В.В. Спонтанность сознания. – М.: Прометей, 1989. – 287 с. 9. Мейли Р. Структура личности // Экспериментальная психология / Ред. сост. А. Фресс и Ж. Пиаже. – М.: Прогресс, 1975. – Т. 5. – С. 197-280. 10. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. – Изд. 2-е. – Т. 4. –

М.-Л. - 1951. – 452 с. 11. Теплов Б.М., Небылицын В.Д. Изучение основных свойств нервной системы и их значение для психологии индивидуальных различий // Вопросы психологии. – 1963. – № 5. – С. 38-47. 12. Черниш Л.І. Моніторинг якості формування професійного потенціалу студентів ВНЗ з використанням інформаційних технологій // Гуманітарний вісник. – 2006. – С. 524-527.

К.І. Кузьміна, Т.М. Сьомик, І.О. Погоріла, Н.В. Селезньова

**ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ СТУДЕНТА-МЕДИКА
НА ОСНОВІ ЗНАНЬ ПРО СТРУКТУРУ ЙОГО
ОСОБИСТОСТІ І ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАН**

У статті розглядаються питання ефективного використання психофізіологічних знань, зокрема про структуру особистості і її функціональний стан, для вивчення адаптації студента-медика до інформаційних навантажень. Уявлення про динамічу структуру особистості, сучасні комп'ютерні технології можуть стати інноваційними при розв'язанні проблеми становлення професіонала- медика та збереженні його професійного довголіття.

K. Kuzmina, T. Sjomik, I. Pogorelaya, N. Seleznjova

INDIVIDUALIZATION OF PROCESS OF TEACHING OF STUDENT-PHYSICIAN ON THE BASIS OF KNOWLEDGES ABOUT THE STRUCTURE OF HIS PERSONALITY AND FUNCTIONAL STATE

This article deals with problems of efficient use of psychophysiological knowledge, particularly knowledge of personality structure and functional state, in order to study medical students' adaptation to informational loads. The conception of dynamic personality structure, modern computer technologies can become innovation while dealing with problem of professional medical student's formation and his professional longevity preservation.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2009

О.М. Лапузіна, К.В. Лапузіна

ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕТИКИ У СТУДЕНТІВ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими проблемами. На інформаційному етапі розвитку суспільства, а також світової мережі Інтернет, “зростає частка людей розумової праці, а процес створення і одержання нових знань та інформації є складовою їхнього робочого часу” [1]. Разом з тим, можна зазначити, що з появою легкого доступу до будь-якої інформації в межах усього світу рівень володіння нормами інформаційної наукової етики багатьох аспірантів, науковців, студентів є недостатнім.

Сам факт існування глобального інформаційного простору, де циркулюють інформаційні потоки, які створює вся людська цивілізація, потребує вирішення не тільки технічних проблем, але й таких, що пов’язані з моральним аспектом роботи з комп’ютерними технологіями та Інтернетом.

В умовах глобальної комп’ютеризації суспільства фахівцю має бути притаманний не тільки високий рівень технічної компетентності та володіння комп’ютерними технологіями, але й жорстка дисципліна поводження з ними як елементом наукової інформаційної етики. Ось чому питання інтелектуальної власності, плагіату під час користування Інтернетом набувають важливого значення у сучасному суспільстві, науці та системі освіти.

Аналіз стану досліджень та публікацій з проблеми. Становленню наукової інформаційної етики у сучасному суспільстві присвячено значну кількість публікацій. Так, у роботах вчених Е. Агацці, Н.В. Баловсяка, Ю.М. Батуріна, В.О. Ковалевського, В.О. Лисичкіна, Н.І. Рижкова, Л.О. Юсупова та інших знайшли своє відображення проблеми формування нової морально-етичної парадигми інформаційно-технічної дійсності. У той же час недостатньо дослідженням залишається становище формування та розвитку норм наукової інформаційної етики сучасного студентства, яке пов’язане, зокрема, із захистом прав інтелектуальної власності та плагіатом в Інтернеті. Тому метою даної статті є аналіз шляхів розроблення стандартів з інтелектуальної власності в середовищі інформаційних технологій у сучасного студентства як психолого-педагогічної проблеми.

Викладення основного матеріалу. Методи формування інформаційної етики фахівця, науковця та вивчення специфіки інформаційної поведінки, як окремих користувачів, так і соціальних груп, набувають важливого значення в сучасних умовах. Ці аспекти сьогодні ретельно вивчаються дослідниками всього світу. У багатьох країнах приймаються закони та укладаються міжнародні угоди щодо запобігання крадіжок та захисту інформації. Науковці постійно звертають увагу на те, що необхідно формувати відповідні норми поведінки в інформаційному просторі, які пов’язані із суспільним або професійним статусом людини. На сучасному етапі розвитку “від людини вимагається не стільки володіння спеціальною інформацією, скільки вміння орієнтуватися в інформаційних потоках, бути моральним користувачем комп’ютера, освоювати нові технології, самонавчатися, шукати і використовувати відсутні знання чи інші ресурси” [2].

У зв’язку з цим, особливої значущості набуває процес формування навичок інформаційної етики саме у студентській молоді під час їх навчання у вищих навчальних закладах. Отже, європейські науковці консолідують свої зусилля у боротьбі із шахрайством у науці та навчанні, проводять міжнародні конференції, форуми, на яких розробляють спільні етичні стандарти наукової поведінки та визначають шляхи їх реалізації. Так, у вересні 2007 р. було проведено першу міжнародну конференцію з етики у науці, яка пройшла у Лісабоні. 17-18 листопада 2008 р. у Мадриді відбулася друга

конференція з етичних проблем у науці. Інформацію про цю подію було надано у прес-релізі, на сайті Європейського наукового фонду (the European Science Foundation, далі ESF). Організаторами конференції були нещодавно створений при ESF Форум з наукової порядності (Research Integrity Forum) та Національна дослідницька рада Іспанії (the Spanish National Research Council).

На сайті Європейського наукового фонду зазначається, що шахрайство в науці та навчанні містить: *фабрикацію*, вигадування даних; *фальсифікацію* даних – маніпулювання ними для формування вигаданих наукових результатів; *плагіат* – представлення робіт інших дослідників як своїх. На жаль, сьогодні не має конкретних статистичних даних з цієї проблеми, але, за різними оцінками науковців, з 0,1 % до 1 % дослідників у різних країнах здійснюють шахрайські дії в науці та приблизно від 10 % до 50 % науковців є причетними до сумнівних наукових результатів. Дослідження, проведене ESF у 18 європейських країнах, які прийняли етичні кодекси вчених, продемонструвало: випадків фальсифікацій, фабрикацій та плаґіату серед науковців, а також серед студентської молоді у цих країнах (порівняно з іншими) суттєво менше.

У цьому контексті Національний науковий фонд США (National Science Foundation) отримав законодавче право проводити розслідування щодо випадків наукового шахрайства, навіть з можливістю викликання вчених для свідчень. Крім того, студенти багатьох університетів США можуть бути виключеними з них у разі викриття плаґіату в їх роботах, а науковці, відносно яких доведено факти наукового шахрайства, можуть бути покарані – від примусового проходження курсу “Наукова етика” до заборони щодо одержання будь-якого державного фінансування своїх досліджень на період до 5 років у разі виявлення більш серйозних випадків. Але слід зауважити, що введення тільки правових норм, які регламентують поведінку людини у глобальному інформаційному просторі, не дозволяє забезпечити належний рівень інформаційної безпеки особистості та всього суспільства.

У зв'язку з цим, варто підкреслити, що на конференції у Мадриді обговорювалась тема визначальної ролі університетів та національних академій у формуванні наукової інформаційної та освітянської етики, а також було затверджене проект створення глобального інформаційно-аналітичного центру (клірингового центру) для відзначення етичної поведінки вчених та дослідників.

Відомо, що будь-який технологічний винахід може бути використаний як на корисні справи, так і для досягнення протилежної мети. Отже, легкість пошуку та копіювання потрібного документу в Інтернеті привела до масового розповсюдження плаґіату. За статистичними даними німецького університету (м. Білефельд), 30 % усіх рефератів, домашніх завдань та дипломних робіт студентів університету списано з Інтернету. Слід зауважити, що німці характеризуються високою законослухняністю та дотриманням дисципліни, тому цей показник можна вважати далеко не самим гіршим.

Останнім часом уряди європейських країн приділяють багато уваги проблемі боротьби з плаґіатом. Так, міністерство освіти Чехії у 2008 році надало дотацію чеським вищим навчальним закладам (ВНЗ) у розмірі 9,7 млн крон, що призначена на боротьбу з плаґіатом. Ці гроші було спрямовано на розвиток та вдосконалення електронної системи з виявлення плаґіату у студентських роботах. Така система з'явилася у 2006 році в Університеті імені Масарика у м. Брно, і завдяки дотаціям планується, що її буде поширено ще на 16 чеських ВНЗ. Головною метою появи системи з виявлення плаґіату було покращення якості студентських робіт.

Дослідники стверджують, що, незважаючи на певний відсоток безвідповідальних студентів, у провідних західних університетах студентського плаґіату майже не існує, тому що, по-перше, він суворо переслідується, а по-друге, система навчання у західних країнах дещо відрізняється від української та пострадянської взагалі. Так, навчальний процес у США можна вважати різновидом чесного змагання, в якому не має місця шахрайству. Формування морально-етичних принципів починається на ранніх етапах навчання з письмових робіт американських школярів, які мають фор-

му есе, що базується на їх особистому досвіді: вони пишуть про себе, висловлюються з приводу вчинків інших людей. Школяра з дитинства навчають мислити самостійно, дискутувати з різних проблем. Старші учні та студенти у своїх есес починають аналізувати досвід інших людей, вони критично ставляться до цитат з літературних та наукових джерел і надають їм суб'єктивної оцінки, тобто шлях американських студентів – від свого до чужого, від суб'єктивного до об'єктивного.

Багато українських школярів, а потім студентів, як правило, конспектиують слова викладача, переписують наукові думки різних авторів, потім структурують зібраний матеріал у вигляді рефератів або науково-дослідної роботи. Таким чином, як вважають дослідники, формується основа масового plagiatу українських студентів. Невпевненість у своїх силах, у своєму тексті є ще однією причиною виникнення plagiatу, коли студент, який звик до переказу чужих думок, втрачає можливість критично ставитися до висловлювань авторитетних науковців.

Сьогодні аналітики підкреслюють, що plagiat є однією з важливих причин кризи в українській освіті. За даними соціологічного опитування, серед випускників вищих навчальних закладів України кожний другий респондент відповів позитивно на запитання щодо використання у своїх роботах інформації з Інтернету, іноді зовсім без її змінювання, а іноді з невеличкими змінами. Крім того, слід додати, що дуже часто такі студенти навіть не читають “свою” роботу і, безумовно, не посилаються на авторів “скачаної” роботи, подаючи її як свою власну. Варто додати, що за результатами дослідження можна стверджувати, що найбільш часто “скачують” реферати та курсові роботи студенти четвертого-п'ятого курсів – 52%; трохи менше – першокурсники, їх 47%; купують готові роботи – від 3% до 7% студентів [3].

На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій практично неможливо уявити студента будь-якого профілю навчання, який би не користувався інформаційними ресурсами Інтернету.

На жаль, можна констатувати, що деякі студенти володіють комп'ютерною грамотою краще, ніж викладачі, що допомагає їм компонувати реферат, твір або іншу роботу з декількох чужих робіт, скопійованих з онлайнових колекцій рефератів чи з інших робіт, які безкоштовно надаються в Інтернеті. На такого роду сайтах, до яких сьогодні є значний інтерес, пропонується величезна кількість робіт, не тільки подібних за змістом, але й робіт-дублів.

Слід зазначити, що деякі аспіранти та студенти України використовують у своїх наукових роботах матеріал авторів без усякого на те їх дозволу, і “скачують” його з Інтернету, майже за день до екзамену. З кожним роком кількість сайтів з рефератами стрімко збільшується. Як наслідок цього, студенти все менше поглинюють свої знання шляхом самостійного опанування пропонованого матеріалу або швидко “вивчають” його напередодні екзамену.

Отже, можна дійти висновку, що якість освіти таких студентів є досить низькою, а кількість оригінальних робіт постійно зменшується. З іншої сторони, кількість відвідувань сайтів з рефератами постійно зростає і обчислюється мільйонами відвідувачів (за даними відомого сервісу mail.ru). Слід додати, що якісні та оригінальні роботи дуже рідко з'являються на сайтах рефератів, загалом вони поповнюються видозміненими роботами.

Департамент Державної служби з боротьби з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ України підтримує ініціативу Міністерства освіти та науки України щодо складання реєстру наукових, дипломних і курсових робіт для запобігання шахрайства у цій сфері. За думкою начальника Департаменту Леоніда Скалоуба, “продаж та написання за замовленнями наукових робіт, дипломів та курсових робіт є великою проблемою”. За його словами, на даний момент ця сфера ніяк не регулюється законодавчо. Саме тому Л. Скалоуб вважає, що “якщо буде реєстр, то буде можливість фіксувати факт присвоєння частки інтелектуальної власності або її крадіжку в повному

обсязі. А в Україні є структури, які спроможні розробити такий реєстр, але для цього потрібно саме розпорядження уряду та Міністерства освіти та науки України" [4].

З появою Інтернету у деяких користувачів склалося враження, що все розміщене в мережі Інтернет нікому не належить, тому що доступ до Інтернету має практично кожна людина. Не виникає сумнівів, що це хибне твердження. Публікації в Інтернеті відрізняються від публікацій у журналі тільки носіями інформації. І в одному, і в другому випадках є автор або група авторів, які виконали певну роботу, доклали зусиль для створення інформації, яка пропонується в Інтернеті. Отже, присвоєння чужої праці та отримання за рахунок цього користі є порушенням закону, незалежно від того, на якому носії опубліковано інформацію.

Багато користувачів вважають, що плагіат з Інтернету важко визначити, однак це не так. Знайти та довести факт плагіату з Інтернету значно легше, ніж з друкованих видань. Пошукові системи та спеціальні програми дозволяють це зробити, причому вони можуть надати навіть кількісні характеристики інтелектуального піратства у світовому масштабі.

У розвинених країнах у багатьох престижних університетах здійснюється активна боротьба з плагіатом. Причому наслідки для студентів, яких викрили у плагіаті, бувають дуже серйозними – таких студентів навіть можуть виключити з університету.

На жаль, реалії життя свідчать про те, що в Україні, як правило, студенти за плагіат не переслідуються, але все більше вищих навчальних закладів та окремих викладачів починають звертати увагу на цю проблему, інформувати студентів про це явище, формувати в них етику інформаційної поведінки та використовувати на практиці спеціалізовані програми, які призначенні для пошуку плагіату. Такою програмою, наприклад, є програма Turnitin tool, що посідає провідне місце на світовому ринку серед онлайн-засобів перевірки документів на наявність плагіату [5]. Механізм роботи програми такий: текст поділяється на фрагменти, які порівнюються з наповненням бази даних за допомогою статистичного алгоритму. Пошук плагіату здійснюється на основі порівняння вихідного тексту з мільйонами сторінок з Інтернету та інформацією з внутрішніх баз даних. У внутрішній базі даних зберігаються роботи класиків, багато навчальних та наукових робіт, вже створених на момент перевірки. Якщо система виявляє однакові текстові фрагменти, то вона видає попередження. Ця система працює з багатьма європейськими мовами, вона є платною, але багато університетів розвинених країн купують таку або подібну до неї систему та ефективно використовують її для встановлення плагіату в студентських роботах.

Слід звернути увагу на ще одну популярну програму CopyCatch Gold [6], яка була розроблена програмістом британської фірми CFL Software Девідом Вулсом. Ця програма працює з більшістю відомих інтернет-форматів та забезпечує високий ступінь точності з пошуку матеріалів за загальними розділами. Вона працює у двох модифікаціях: CopyChecker як засіб самоконтролю студентів та CopyCatch Investigator як інструмент видавничого бізнесу. CopyChecker перевіряє текст та підказує, як запобігти плагіату [6].

Російські програмісти з компанії "Soft-Inform" також розробили пошукову систему "Plagiat Inform", яку вже з успіхом використовують у Національному центрі науково-технічної інформації Республіки Казахстан, Південно-федеральному, Таганрозькому та Ростовському університетах, в українському центрі "Крок". Впровадження даної системи можливо у межах одного вищого навчального закладу, що гарантує перевірку робіт через Інтернет, також цю систему можна використовувати у різних ВНЗ одночасно шляхом створення локальної мережі.

Українські програмісти також активно займаються проблемою виявлення плагіату у студентських роботах. Отже, фахівці Київського національного авіаційного університету і НПП "Avia-центр" розробили "антiplагіаторну" програму, яка дозволяє визначити, чи самостійно автори написали надані до захисту дипломні та кандидатські роботи, або ж вони їх переписали, переклали з будь-яких матеріалів. Нове програмне

забезпечення почне функціонувати на кафедрах Черновецького національного університету та Черновецького торгово-економічного інституту. Студенти надаватимуть свої роботи у вигляді як друкованого тексту, так і в електронному варіанті. Після загрузки документа, комп'ютер буде самостійно виконувати пошук у мережі Інтернет щодо однакових текстів або їх фрагментів [7].

Проблема студентського плаґіату полягає ще й у тому, що багато студентів навіть не знають, що займаються плаґіатом, та не прикладають зусиль для того, щоб запобігти даному правопорушенню. Робота з інформування про зміст, причини та наслідки такого негативного явища, як плаґіат, вже проводиться дослідниками з цього питання, які розміщують інформацію стосовно плаґіату на багатьох сайтах світової мережі Інтернет, одним з найпопулярніших серед яких є сайт TurnItIn [8]. Автори цього сайту вважають, що існує дві групи чинників, які спонукають студентів до плаґіату – це цілеспрямовані (цилеспрямований плаґіат) та спонтанні фактори (спонтанний плаґіат). Причинами спонтанного плаґіату, на їх думку, є саме непоінформованість студентів стосовно вимог, яким мають відповісти навчальні та наукові роботи, або того, яким чином ці вимоги треба виконувати. Цілеспрямований плаґіат, вважають вони, навіть не потребує пояснення причин.

Однак розв'язати проблему формування інформаційної культури студентів тільки шляхом розміщення в Інтернеті інформації про недопустимість такого явища, як плаґіат, вдається практично неможливим.

Можна з упевненістю сказати, що одним із важливих завдань викладачів ВНЗ є робота з роз'яснення змісту наукової інформаційної етики, навчання її стандартам та формування у сучасного студентства норм етичної поведінки у глобальному інформаційному просторі. Саме тому у навчальних програмах західних університетів знаходить місце для навчання студентів написанню дослідницьких матеріалів, використанню літератури, запобіганню плаґіату. Студентів навчають грамотному викладу своїх думок, правильному цитуванню та узагальненню висновків інших авторів, вмінню пікаво подати матеріал та ін.

Крім того, західні університети затверджують “наукові кодекси етики”, де чітко зазначається, що є припустимим у процесі дослідницької діяльності студента, а чого не можна застосовувати. Для написання таких кодексів залучаються й самі студенти. Увесь цей комплекс заходів разом із комп'ютерною перевіркою студентських робіт на предмет плаґіату і дозволяє максимально удосконалити ступінь оригінальності та якості студентських робіт.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. У сучасних умовах пошук інформації є значно менш важким процесом, ніж обробка та аналіз інформації. Отже, у процесі підготовки рефератів, курсових, дипломних та науково-дослідницьких робіт студенти дуже часто обмежуються лише пошуком інформації в Інтернеті та її компонуванням або, ще гірше, копіюванням, що не розвиває аналітичні навички студентів. Унаслідок цього виконання такої роботи втрачає сенс, тому що вона не відповідає головній меті навчання. У зв'язку з цим важливим напрямом роботи викладацького складу вищих навчальних закладів стає формування інформаційної культури та етики використання всесвітньої мережі Інтернет у навчальному процесі та у подальших наукових дослідженнях.

2. У контексті формування інформаційної культури сучасного студентства необхідним вдається створення та активне впровадження кодексів наукової інформаційної етики для студентів та науковців ВНЗ.

3. Сьогодні в умовах розвитку інноваційних технологій та Інтернету для підвищення рівня освіти в українських вищих навчальних закладах необхідно не тільки використовувати інноваційні технології для процесу навчання студентів, але й зобов'язувати викладачів застосовувати їх щодо перевірки студентських робіт на плаґіат.

4. Уміння мислити вважається одним з ефективних методів боротьби з плаґіатом. Якщо студент починає не тільки слухати викладача, але й спільно з ним аналізувати, дискутувати, ставити запитання, тоді й зникає проблема плаґіату. Саме тому інтерактивні форми навчання (рольові ігри, ситуаційне навчання, мозковий штурм, комп'ютерні симуляції тощо) стають дуже корисними у процесі формування наукової інформаційної етики студентів.

5. Перспективними напрямами подальших наукових досліджень автори вважають розроблення цілей, змісту та методик впровадження у навчальний процес курсів з інформаційної етики сучасного фахівця.

Список літератури: 1. Кульчицький I. Вплив сучасних комп'ютерних інформаційних технологій на традиційні методики навчання // Вісник Львівського ун-ту: Серія педагогічна. – 2001. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 177-185. 2. Баловсяк Н.В. До проблеми визначення структури професійної компетентності фахівця // Професійна та моральна культура в педагогічній системі / Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка: Зб. наук. праць. – Харків-Луганськ: СтильІздат, 2004. – С. 6-14. 3. Ковалевський В.О. Висновки // Українське інформаційне суспільство. – [http://kovalevsky.diallink.net/concl.htm]. 4.[http://president.org.ua]. 5. [http://www.Turnitin.com]. 6. [http://www.copycatchgold.com]. 7. [http://www.antiplagiat.ua]. 8. [http://www.turnitin.com].

Е.Н. Лапузина, Е.В. Лапузина

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭТИКИ У СТУДЕНТОВ

В статье анализируется формирование научной информационной этики у студентов как педагогическая проблема. Рассмотрены понятия фальсификации, плағиата в Интернете, проанализированы закономерности формирования норм информационной культуры в учебном процессе, обозначены основные направления для решения поставленной проблемы.

O. Lapuzina, K. Lapuzina

PEDAGOGICAL PROBLEM OF FORMATION OF STUDENT'S SCIENTIFIC INFORMATION ETHICS

In given article the formation of student's scientific information ethics as a pedagogical problem is analyzed. The concepts of falsification, plagiarism are considered, connections of information culture standards' formation in educational process are analyzed, the basic directions of solving of the given problem are proposed.

Стаття надійшла до редакції 5.06.2009

УДК 316

В.О. Болотова, Т.М. Байдак

ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ ТА ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА

Постановка проблеми. Перспективи розвитку будь-якого суспільства цілком справедливо пов'язуються з молоддю. Але об'єктивно енергія, сила й потенції молодого покоління здатні відігравати позитивну роль у розвитку суспільства лише за певних умов. Визначальними серед них є ставлення суспільних інституцій, та особливо держави, яке виявляється в державній молодіжній політиці. Молода людина особливо відчуває це ставлення через провадження молодіжної політики безпосередньо на місцях. Якщо в результаті здійснення молодіжної політики створюються необхідні умови, надаються достатні гарантії для соціального становлення й розвитку молодого покоління, то воно буде здатне й матиме бажання спрямувати свої потенції відповідно до інтересів суспільства у всіх сферах своєї життедіяльності. Відсутність такої політики або її неадекватне проведення призводять до серйозних кризових явищ у молодіжному середовищі зокрема і в усьому суспільстві загалом.

Молодіжна політика має розроблятися з урахуванням соціальних умов, що змінюються. Засобами для такої адаптації можуть бути дані різноманітних соціологічних досліджень (особливо дані моніторингу соціальних змін), аналіз статистики, матеріали засобів масової інформації тощо, що дозволяють суб'єктам соціальної політики сприймати ці зміни. Тому процес оцінювання державної молодіжної політики як одного з напрямів соціальної політики держави є невід'ємною умовою оптимізації її формування та реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення незвіршених частин проблеми. Загальнотеоретичні питання молодіжної політики в історії наукової думки, як свідчить аналіз літератури, постав перед соціологією досить нещодавно, проте кількість досліджень, присвячених молодіжній політиці, досить велика. Так, у колективних виданнях та працях зарубіжних авторів обґрунтовувалися принципи соціального партнерства та субсидіарності; всебічно аналізується положення, що державна молодіжна політика може бути ефективною лише за умов широкої участі в її реалізації самої молоді та молодіжних організацій; відображені моделі державної молодіжної політики; розроблено механізми її реалізації, у тому числі на місцях (П. Кваккестейн, К.Д. Лазос, П. Лауріцен, Ф.Ч. Мюллер, М. Харрісон, К. Хартман-Фріч, А. Цокаліс). Темі молодіжної політики з усім спектром проблем – від головних зasad до механізму реалізації – значну увагу приділяли науковці Російської Федерації, зокрема С.В. Алещонок, І.М. Ільїнський, В.К. Криворученко, В.Т. Лісовський, В.О. Луков, М.В. Мошняга, Б.О. Ручкін, Є.Г. Слуцький, В.І. Чупров та ін. В Україні тема регіональної державної молодіжної політики розробляється Українським інститутом соціальних досліджень (до жовтня 1997 р. – УкрНДІ проблем молоді), чи не єдиною науковою установою, яка в комплексі досліджує молодіжну проблематику в нашій країні. Досить широко досліджувалися проблеми зайнятості молоді, молодіжного підприємництва (І.Л. Демченко, Н.М. Комарова, О.О. Яременко) та соціальної роботи в молодіжному середовищі (Р.Х. Вайнола, З.І. Зайцева, І.Д. Зверева, А.Й. Капська, Н.М. Комарова, С.В. Толстоухова), духовності, політичної культури молодого покоління (В.М. Бебік, М.Ф. Головатий, В.Є. Єленський, В.П. Перебенесюк, В.А. Ребкало, Н.Й. Черниш, В.М. Якушик), молодіжного руху (В.В. Барабаш, В.А. Головенько, В.М. Якушик). Як

свідчить здійснений аналіз наукової літератури та практики реалізації молодіжної політики, на сьогодні маємо окресленими лише її стратегічні напрями. Проте поза увагою залишилоась низка ключових молодіжних проблем.

Мета статті – окреслити найбільш актуальні для молоді соціальні проблеми як можливий предмет молодіжної політики та розглянути ступінь довіри молоді до основних державних суб'єктів молодіжної політики.

Викладення основного матеріалу. Відомо, що державна молодіжна політика активно розвивається, реагуючи на всі зміни в суспільстві. З одного боку, вона є похідною від того, як відбуваються реформи в Україні, а з іншого – сам об'єкт молодіжної політики – молодь – за своєю природою постійно змінюється, тому потребує відповідного коригування державної молодіжної політики на місцях. Така політика не може бути жорстким нормативним документом, який регламентує діяльність у молодіжній сфері. Важливим кроком на шляху оптимізації молодіжної політики може стати знання соціальних проблем, які турбують молодь, та визначення ступеня довіри до основних державних суб'єктів молодіжної політики. Такі завдання стояли у нашому дослідженні, яке було проведено серед студентів Національного технічного університету “ХПІ” та Харківського національного університету внутрішніх справ.

Державна молодіжна політика веде свій відлік з часу прийняття Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (1992 р.) та Закону України “Про сприяння соціальному становленню й розвитку молоді в Україні” (1993 р.). З цього часу була створена мережа закладів, установ та організацій, які за характером своєї діяльності опікуються інтересами молоді. Це стосується у першу чергу соціальної роботи, працевлаштування, оздоровлення молоді. Розпочато впровадження системи кредитування, покликаної сприяти отриманню молоддю вищої освіти, житла.

Сьогодні в Україні існує проект Національної доктрини молодіжної політики, пріоритетними напрямами якої є:

- сприяння інтеграції молоді до європейського та світового демократичних просторів;
- надання гарантій участі та впливу молоді на політичні процеси;
- створення умов для розвитку молодіжного самоврядування у ВНЗ, трудових колективах та громадах;
- забезпечення участі неурядових (громадських) організацій та установ різних форм власності в процесах прийняття рішень, реалізації державної політики, розбудови громадського молодіжного сектора;
- забезпечення рівних умов та можливостей для отримання якісної освіти;
- виховання загальнолюдських цінностей демократичного суспільства;
- протидія розвитку екстремізму, насильства та асоціальних форм поведінки в молодіжному середовищі;
- створення умов та рівних можливостей для отримання якісних медичних послуг та пропагування здорового способу життя;
- забезпечення гарантій для професійної самореалізації молоді;
- створення дієвого інституту соціальних послуг для молоді;
- збереження та збагачення національних традицій, культурної спадщини націй, народностей та культур;
- забезпечення рівних можливостей використання інформаційного простору;
- забезпечення підтримки розвитку молодіжного бізнесу та підприємництва;
- підтримка розвитку фізичної культури та спорту;

- підтримка розвитку інституту сім'ї та дитини;
- створення безпечноного довкілля;
- захист прав та інтересів молоді.

Проте дослідження показало, що пріоритетними для всіх респондентів без винятку є економічні проблеми в Україні. Але в проекті, як можна побачити, вирішенню економічних проблем молоді надається досить скромне місце.

В умовах загострення внутрішньої кризи соціальна політика держави стає актуальною, особливо для молоді, яка тільки вступає в доросле життя й не має достатнього капіталу та досвіду для самостійного вирішення своїх проблем. Певну допомогу можна очікувати та одержувати від родини, але на цьому етапі для особистості важливо затвердження своєї самостійності, до того ж в умовах кризи її ресурси родини можуть бути обмежені. Тому актуальність діяльності держави у сфері молодіжної політики повинна зміщуватись у сферу вирішення економічних проблем.

Так, серед переліку проблем, які турбують молодь, в першу п'ятірку (які набрали 50 % або більш виборів респондентів) потрапили "політична криза, нестабільна робота органів державної влади" (62 %), "падіння рівня життя" (58 %), "кризовий стан економіки" (58 %), "безробіття" (58 %), "девальвація національної валюти" (60 %) (табл. 1).

Наступну п'ятірку проблем, які турбують молоде покоління, складають "невиплата або невчасна виплата заробітної плати, стипендій, соціальних виплат" (48 %), "зростання злочинності" (47 %), "стан відношення з Росією" (43 %), "фінансова криза" (40 %), "можливість вступу України в НАТО" (33 %).

Таблиця I

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
"Які проблеми Вас більш за все турбують?"
(респонденти могли вибрати більше одного варіанта відповідей)**

№ n/n	Варіанти відповідей	%
1	2	3
1	Політична криза, нестабільність роботи органів державної влади	62
2	Падіння рівня життя	58
3	Кризовий стан економіки	58
4	Безробіття	58
5	Девальвація національної валюти	50
6	Невиплата або невчасна виплата заробітної плати, стипендій, соціальних виплат	48
7	Зростання злочинності	47
8	Стан відносин з Росією	43
9	Фінансова криза	40
10	Можливість вступу України в НАТО	33
11	Падіння рівня виробництва	33
12	Хабарництво та корупція	31
13	Мовні проблеми	27
14	Стрімке розшарування населення за доходами	23
15	Відсутність реальних гарантій реалізації конституційних прав та свобод	21
16	Борги за комунальні послуги	13

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ФАХІВЦІВ

Продовження табл. 1

1	2	3
17	Можливість масових виступів, соціального вибуху	8
18	Борги за кредити перед фінансовими закладами	7
19	Падіння моралі	0
20	Інше	0

Отже, першу десятку актуальних проблем посідають проблеми економічного гатунку або пов'язані з ними, тобто такі, які або є наслідком тяжкого економічного стану, або погіршують його. На нашу думку, не є винятком з цього переліку й проблеми відносин з Росією та можливого вступу України до НАТО, тому що, по-перше, це взаємопов'язані питання, а по-друге, вони мають прямий вплив на стан економіки через механізм ціноутворення на енергоносії, за якими Україна майже повністю залежить від Росії.

Таким чином, можна побачити, що реальні соціальні потреби, які турбують молодь на даному етапі розвитку українського суспільства, майже не знаходять відображення в Проекті молодіжної політики. Проте це тільки проект, і можна сподіватись, що з розгортанням економічної кризи держава змінить свої пріоритети в роботі з молоддю.

Молодіжна політика реалізується багатьма конкретними установами, закладами, організаціями, підприємствами різних форм власності та підпорядкування, які функціонують у молодіжній сфері. окремі виконавці здебільшого об'єднуються між собою або діють через уже існуючі організаційно-виконавчі структури, створюючи молодіжну інфраструктуру. Під молодіжною інфраструктурою можна розуміти сукупність організаційно-виконавчих органів та організацій, закладів і установ, функції яких направлені на забезпечення конкретних потреб молоді, стосуються вирішення її проблем. До молодіжної інфраструктури належать і заклади за місцем проживання, установи з організації дозвілля, заклади з надання різноманітних соціальних послуг і необхідної допомоги молоді, молодіжні фонди, біржі тощо. Молодіжна інфраструктура повинна включати також і органи державної влади, які причетні до здійснення державної молодіжної політики на місцях, принаймні ті, що відповідають за її впровадження.

У процесі дослідження респондентам було запропоновано оцінити активність організацій, які займаються роботою з молоддю, незважаючи на їх відношення до держави або напрям діяльності (від державних соціальних служб для молоді до розважальних закладів, що задовольняють потреби молоді у відпочинку й дозвіллі) (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Як наведені нижче організації, заклади, соціальні інститути Вашого міста,
району займаються роботою з молоддю?” (%)**

Варіанти відповідей	Активно займаються	Дещо роблять	Не займаються	Не знаю про таку організацію	Важко відповісти
1	2	3	4	5	6
Заклади освіти	25	57	6	7	5
Спортивні клуби, секції	33	55	3	7	2
Розважальні клуби	32	40	18	3	7

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
Заклади охорони здоро- в'я	8	52	20	8	12
Наркологічний диспан- сер	10	32	20	20	18
Кримінальна міліція з справ неповнолітніх	19	35	15	8	23
Притулки	10	38	20	12	20
Молодіжні громадські організації	5	32	32	15	17
Неформальні клубні об'єднання	8	17	28	27	20
Служба "телефон дові- ри"	10	17	37	13	23
Центри соціальних служб для молоді	5	32	28	18	17
Центри реабілітації ді- тей-інвалідів	7	33	25	12	23
Молодіжний центр за- йнятості	7	35	22	18	18
Відділи у справах сім'ї та молоді держадмініс- трацій	5	48	17	13	17
Консультаційні центри	3	33	22	22	20
Органи місцевого са- моврядування	5	48	20	7	20
Служби планування сім'ї	5	17	28	32	18
Комерційні структури	5	18	37	15	25
Політичні партії та ру- хи	7	32	40	7	15

Представлені в табл. 2 результати свідчать, що найбільш помітними для молоді є спортивні клуби, секції (33 % опитаних відзначили, що вони активно займаються роботою з молоддю, а 55 % респондентів відповіли, що ці організації щось роблять), розважальні клуби (32 % та 49 % відповідно) та заклади освіти (25 та 57 %).

Заклади освіти, спортивні та розважальні клуби цілком логічно входять у трійку лідерів. Освіта для студентської молоді є основним видом діяльності, а заняття спортом та відпочинок у клубах займають досить помітне місце в їх житті.

Для уточнення оцінки молоддю зусиль різних організацій у роботі з нею було розраховано індекс оцінки активності цих організацій (Іа). Для цього були відібрані лише ті респонденти, які змогли дати оцінку різним організаціям за активністю роботи з молоддю. Варіанту відповіді "активно займаються" було надано 1 бал, "дещо роблять" – 0,5 бала, "не займаються" – 0 балів. Підрахунок індексу активності відбувався за такою формулою:

$$Ia = 1 * a + 0,5 * b / n,$$

де а – кількість варіантів виборів "активно займаються",

в – кількість варіантів виборів “дещо роблять”,

п – кількість респондентів, які змогли оцінити активність організацій.

Отримані результати наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Індекс активності організацій, установ, закладів у напрямі роботи з молоддю

Варіанти відповідей	Ia
Спортивні клуби, секції	0,66
Заклади освіти	0,63
Розважальні клуби	0,57
Кримінальна міліція у справах неповнолітніх	0,52
Заклади охорони здоров'я	0,42
Притулки	0,42
Наркологічний диспансер	0,41
Відділи у справах сім'ї та молоді держадміністрацій	0,41
Органи місцевого самоврядування	0,39
Молодіжний центр зайнятості	0,38
Центри реабілітації дітей-інвалідів	0,35
Консультаційні центри	0,34
Центр соціальних служб для молоді	0,32
Неформальні клубні об'єднання	0,31
Молодіжні громадські організації	0,3
Служби планування сім'ї	0,3
Служба “телефон довіри”	0,28
Політичні партії та рухи	0,28
Комерційні структури	0,23

Отримані результати показують, що після трійки лідерів (спортивні клуби, заклади освіти та розважальні клуби) досить активно працює, за оцінками молоді, кримінальна міліція у справах неповнолітніх, а от спеціалізовані структури на кшталт відділів у справах сім'ї та молоді, молодіжного центру зайнятості, центрів соціальних служб для молоді, служби “телефону довіри” майже непомітні для своїх основних споживачів.

В ході дослідження ми з'ясували, чи необхідна або була необхідна допомога з боку держави, чи зверталася молодь за допомогою до спеціалізованих державних соціальних служб для молоді та чи отримала допомогу у випадку звернення.

За даними результату опитування, 42 % опитаних була потрібна допомога або потрібна зараз. Результати дослідження показали, що чим нижче матеріальний рівень добробуту молоді, тим частіше їй потрібна допомога. Так, серед молоді з невисоким рівнем матеріального добробуту 67 % була необхідна або необхідна зараз допомога з боку держави, для респондентів із середнім рівнем статку ця частка склада 50 %, для респондентів з рівнем вище за середній – лише 28 %.

З масиву респондентів, яким була потрібна допомога з боку держави, 40 % не зверталися по допомозу, 36 % зверталися, але допомогу не отримали та 24 % зверталися по допомозу й отримали її.

Чим вище матеріальний статус респондентів, тим менше вони очікують на допомогу держави у вирішенні власних проблем. Лише 30 % молоді з низьким рівнем статку та яким була необхідна допомога не зверталися до державних соціальних служб. Частка респондентів із середнім рівнем статку, що не звернулися до соціальних служб,

склала 40 %. А серед респондентів із рівнем добробуту вище за середній частка тих, хто по допомозу до держави не звернувся, склала 55 %.

Також менше очікують на допомозу від держави респонденти, які покладають відповідальність за своє життя на себе. Молодь, яка вважає, що її життя залежить від зовнішніх обставин, більш орієнтована отримувати допомозу.

Причинами незвернень за допомозою до держави є:

- не вірять, що допомога буде надана – 28 % респондентів;
- не знають куди звернутися – 19 %;
- вирішили, що справляться із проблемами самотужки – 31 %;
- вирішили, що легше звернутися за допомозою до родичів, друзів, знайомих – 22 %.

Наведені дані свідчать, що для молоді є характерним досить високий рівень недовіри до державних соціальних служб, адже майже третина з них, кому була потрібна допомога, не вірять у можливість її одержання від держави. Іншою вадою системи соціальних служб для молоді є її певна закритість, відсутність повної інформації про її завдання і діяльність. Про це свідчить велика частка респондентів, які просто не знають, куди звернутися для вирішення своїх проблем.

Ще більш тривожною інформацією є те, що 60 % респондентів, які зверталися за допомозою до соціальних служб, її не отримали.

Зрозуміло, що проблеми молоді не можна вирішити за один раз, це дуже довгий та складний процес. Але, як свідчать результати опитування, найбільш затребувані молоддю – юридичні консультації, допомога у працевлаштуванні, інформаційні послуги, дещо менше – отримання пільгового кредиту для придбання або будування житла, консультації психолога, допомога у творчій самореалізації та виборі професії (табл. 4). За винятком отримання пільгового кредиту для придбання житла, ці послуги не є чимось надмірно складним та дорогим.

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів, які зверталися по допомозу до державних соціальних служб та не отримали її, на запитання “Які види соціальних послуг з боку державних соціальних служб необхідні або були необхідні Вам особисто або Вашим близьким?” (респонденти могли вибрати більше одного варіанта відповідей)

Варіанти відповідей	%
1	2
Юридичні консультації	56
Допомога в працевлаштуванні	57
Інформаційні послуги	44
Допомога у виборі професії	22
Отримання пільгового кредиту для придбання або будування житла	33
Консультації психолога	22
Допомога у творчій самореалізації	33
Консультації відносно організації власного бізнесу	11
Консультації з вирішення сімейних конфліктів	0
Допомога сиротам	11
Допомога інвалідам	22
Формування навичок здорового способу життя	22
Допомога жертвам різних видів насильства	0

Продовження табл. 4

1	2
Отримання пільгового кредиту для здобуття освіти	22
Допомога дітям із кризових сімей	0
Консультації з питань виховання дітей	11
Допомога у вихованні "важких" підлітків	0
Допомога в лікуванні алкоголізму, наркоманії, токсикоманії	0

Отже, характерними вадами державної молодіжної політики є нетнучкість, орієнтація на молодь взагалі, спрямованість на процес, а не на конкретний результат, складний механізм отримання соціальних послуг. Тому не дивно, що 68 % опитаних на запитання "Як Ви вважаєте, чи захищені права молоді в Україні?" відповіли, що права молоді захищені лише на папері, а 20 % не змогли відповісти на це запитання. Тому в умовах відсутності реальної підтримки з боку держави молодь може покладатися лише на себе або на своє найближче соціальне оточення (родичів, друзів). На запитання "До кого Ви звертаєтесь у разі необхідності вирішення своїх проблем?" 83 % опитаних відповіли, що звернуться до батьків, родичів, 35 % - до друзів, 23 % - намагатимуться вирішити свої проблеми самостійно. Жодний респондент не покладає надію на допомогу з боку держави або громадських організацій. Проте для молоді є нормою, що держава відповідальна за молодіжні проблеми. Так, на запитання "Хто, на Вашу думку, повинен вирішувати молодіжні проблеми в країні?" 86 % респондентів відповіли, що – державні органи різного рівня, 15 % громадські молодіжні організації, 7 % - політичні партії та 15 % - сама молодь.

Дослідження показало, що в разі виникнення проблем молода людина у першу чергу намагається вирішити їх самостійно, потім найбільш імовірно вона звернеться за допомогою до свого найближчого соціального оточення, а вже як останній крок – до держави. Це цілком нормальну. Ненормально те, що система державної молодіжної політики працює із вкрай низькою ефективністю. Незважаючи на розгалужену систему державних органів та закладів від національного рівня до районного, велику кількість нормативно-правових актів та соціальних програм, молодь не відчуває на собі турботу з боку держави. Служби соціального захисту та розвитку не стали масовими. Велика кількість молодих людей навіть не знає, до кого звернутися по допомозу в разі виникнення проблем, а інша частина не вірить у допомогу держави, і небезпідставно, оскільки більше половини з тих, хто звертався по допомозу до державних органів, її не отримали.

Беручи до уваги все сказане вище, можна зробити такі висновки. Незважаючи на чималі зусилля, які докладає держава у вирішенні молодіжних проблем, ситуація у цій сфері залишається досить гострою. Однією з головних причин такої ситуації є низька ефективність діяльності державних соціальних молодіжних служб. Становище молоді ускладнюється економічною кризою, яка розгортається на тлі політичної нестабільності. Результати дослідження свідчать, що проблемами, які викликають найбільшу тривогу у молоді, є проблеми економічного порядку: політична криза, падіння рівня життя, кризовий стан економіки, безробіття, девальвація національної валюти. Через це роль державного соціального захисту посилюється. Але, незважаючи на те, що молоді потрібна допомога держави, вона не звертається до її установ. Дані свідчать про досить високий рівень недовіри до державних соціальних служб. Таким чином, держава повинна не тільки створити належні умови для плідної праці, навчання й відпочинку молоді, але й відновити довіру до себе та своїх інституцій.

В.А. Болотова, Т.М. Байдак

**ПРОБЛЕМЫ МОЛОДЕЖИ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ
МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА**

Статья посвящена проблеме повышения эффективности государственной молодежной политики в Украине. С одной стороны, государственная молодежная политика во многом зависит от того, как осуществляются реформы в Украине. С другой стороны, сам объект молодежной политики – молодежь – по своей природе постоянно изменяется и потому постоянно требует корректировки молодежной политики на местах. Такая политика не может быть жестко регламентирована нормативными документами, о деятельности в молодежной сфере. Важным шагом на пути увеличения эффективности молодежной политики может стать знание социальных проблем и потребностей молодежи, а также повышение степени ее доверия к основным государственным субъектам.

V. Bolotova, T. Baydak

PROBLEMS OF YOUTH AND THE STATE YOUTH POLICY

The article is devoted to a problem of increase of efficiency to the state youth policy in Ukraine. On the one hand the state youth policy depends on different reforms in Ukraine, and on the other hand, the object of youth policy - youth, by its nature constantly changes and that is why constantly demands updating youth policy on places. Such policy cannot be the rigid normative document which regulates activity in youth sphere. The important step on a way of increase of efficiency of youth policy can become studying of problems and needs which the youth has, and also increase of a degree of its trust to the basic state subjects.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2009

Б.Д. Голованов

ГЕРМЕНЕВТИКА И МАНИПУЛЯТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ

Актуальность. После дискредитации советского марксизма возникший идеологический вакуум стал заполняться не только либеральными идеями Запада, но и концепциями, не укладывающимися в дилемму коммунизм-антикоммунизм. Одной из знаковых фигур постсоветского обществоведения стал С. Кара-Мурза. В постперестроечных условиях он предпринял попытку создания идеологической доктрины, основанной не на идее классовой борьбы, а на парадигме столкновения культур и цивилизаций. В отличие от постсоветских почитателей западного либерализма, склонных к некритическим заимствованиям теоретических схем и моделей, С. Кара-Мурза полагает, что любая идеологическая доктрина не имеет права игнорировать традиции и здравый смысл народов, на территории которых она экспонируется.

Цель исследования – на примере работ одного из успешных социальных исследователей проанализировать возможности герменевтического метода и указать условия, в которых философский метод вырождается в формальные схемы и манипулятивные технологии.

Громкое признание С. Кара-Мурзе как социальному исследователю принесла работа “Манипуляция сознанием”, которая не вписывалась в каноны, принятые в советском обществознании. Порывая с методологией советского марксизма, С. Кара-Мурза отбрасывает деление мира на сторонников капитализма и социализма и во введении к своей работе устанавливает новое деление на сторонников манипуляции и ее противников. Он пишет: “Люди, независимо от их идеологии и политических пристрастий, делятся на два типа. Одни считают, что... манипуляция сознанием... – не только допустимое, но и предпочтительное, “прогрессивное” средство,... огромный шаг в развитии человечества,... другие считают, что свобода воли человека, предполагающая обладание незамутненным разумом и позволяющая делать ответственный выбор (пусть ошибочный) – огромная ценность. Эта категория людей отвергает законность и моральное оправдание манипуляции сознанием” [2, с. 7]. Самого себя С. Кара-Мурза причисляет ко второй категории и полагает, что моральное преимущество находится на его стороне.

Однако рассмотрим, насколько возможно в исследовании философского характера однозначно определить манипуляцию как аморальное действие. Автор сам приводит пример, подвергающий сомнению абсолютность проведенного им разделения. В любовных отношениях, полагает он, женщина может вести очень тонкую игру и незаметно для мужчины манипулировать его чувствами. Но, оказывается, манипуляция в любовных отношениях может быть благотворной. “Если речь идет об искренней любви, – пишет С. Кара-Мурза, – мы не назовем это манипуляцией. Иное дело – если хитрая бабенка решила окрутить простофилю. Беда в том, что различить эти два случая просто невозможно” [2, с. 21].

Этим примером автор показывает как неопределенность самого понятия “манипуляция”, так и неоднозначность моральной оценки манипуляции. Многочисленные примеры манипулятивных технологий сами по себе не могут прояснить гносеологическое содержание понятия. Эти примеры помещают “манипуляцию” скорее в систему операционных определений информатики, нежели в систему философских категорий.

Исследование получает намеренно прикладной характер, что подтверждается попыткой автора дать в конце книги своего рода инструкцию – как противостоять ма-

манипуляциям. Для нас важно то, что этот прикладной характер подчеркнут в самом начале исследования, методологический инструментарий которого нацеливается на коммуникативный аспект социального бытия. Однако совершенно в духе прежнего идеологического антагонизма мир разделяется на тех, кто допускает манипуляцию и признает ее как оправданное средство управления, и тех, кто не принимает "манипуляции общественным и личным сознанием" [2, с. 8].

На наш взгляд, нравственная ориентация не может непосредственно стать исходным принципом научного исследования, она требует осмыслиения в категориях "общественное самосознание", "общественное мнение", "идеология". Научное исследование как форма мышления возникает исторически позднее нравственности, скрепляющей древнейшие человеческие общности. У колыбели рождения нравственности стоят традиция и вера, но не наука. Традиционные формы коллективности гораздо архаичнее, чем современная наука. В данном случае мы можем лишь утверждать, что человек не рождается с опытом манипуляции, сами же манипулятивные техники – достояние современного информационного общества.

Вызывает сомнение само выражение "манипуляция сознанием". Это своего рода "деревянное железо", хотя возможны "сознательная манипуляция" и "железное дерево". Сознание – это такая субстанция, которая не допускает манипуляции, если есть сознание и осознанность, то невозможна манипуляция как действие, происходящее за спиной индивидуального субъекта. Манипуляция становится возможной, когда уровень осознанности недостаточен, чтобы охватить сущность ситуации, в которой находится индивид. Манипуляция возможна по отношению к таким мыслям, которые, как писал Кант, "не переварены" индивидом, а лишь слегка "смочены слюной". Мысли индивида, находящегося на низком уровне осознанности, могут направляться на те или иные объекты индивидом, находящимся на более высоком уровне осознанности. Именно в ситуации коммуникативного взаимодействия индивидов с разным уровнем развития самосознания возникает возможность манипуляции, в том числе манипуляции своекорыстной.

Рассуждения автора о природе манипуляции в значительной мере подтверждают наши предположения. По мысли С. Кара-Мурзы, человек, в отличие от других природных существ, использующих коммуникацию (например, муравьев), живет в многослойном пространстве. Он взаимодействует с себе подобными как физический индивид, но, с другой стороны, "он обладает разумом, способным к абстрактному мышлению, речью и языком. Язык и мышление – более сложные системы, на которые можно воздействовать с целью программирования поведения человека". Манипулирование, таким образом, заключается во внедрении в мышление человека неконтролируемых его сознанием схем, которые становятся его собственными схемами мышления и верbalного поведения. Внедрение бессознательных схем поведения и мышления происходит, как полагает С. Кара-Мурза, через овладение воображением человека. "Воображаемый мир в большой степени (а многих и в первую очередь) определяет поведение человека. Но он зыбок и податлив, на него можно воздействовать извне так, что человек и не заметит его воздействия" [2, с. 30]. Таким образом, хотя манипуляция и предполагает различные уровни осознанности агентов коммуникативного процесса, но это различие – лишь предпосылка манипуляции мышлением или физическим поведением человека. Акт осознания манипулятивных схем делает манипуляцию невозможной, а манипулятивную коммуникацию бессмысленной.

Методологическое содержание "Манипуляции сознанием" не выходит за пределы коммуникации, эта категория образует ментальную субстанцию всех рассуждений С. Кара-Мурзы. Поскольку манипуляция – это не насилие, а "снобязь", то, дабы не впасть в снобязь, необходимо использовать методы, нейтрализующие манипуляцию. Наука уже создала, как полагает С. Кара-Мурза, "целый методологический подход, ко-

торий называется герменевтика” [2, с. 24]. Герменевтический подход – в интерпретации С. Кара-Мурзы – это универсальное средство очищения от скверны манипуляции и своеобразный нравственный императив. С помощью этого метода можно препарировать слова политиков, которые не говорят того, во что верят, и никогда не верят в то, что говорят, а если случается, что они в самом деле говорят правду, то окутывают ее такой ложью, что ее трудно обнаружить [2, с. 25].

Этот поворот мысли С. Кара-Мурзы тем интереснее, что на исследование словоупотребления и его связи с коллективным бессознательным было наложено табу советского марксизма. Считалось, что копание в словах – занятие мелкое и несущественное в сравнении с задачей изменения общественных отношений, а борьба со словами – это уловки буржуазных идеологов, уводящие пролетариев от реального изменения мира.

Корни этого табу восходят к “Немецкой идеологии”, в одном из разделов которой К. Маркс и Ф. Энгельс саркастически высмеяли немецких идеологов, мечтающих об изменении мира с помощью изменения словоупотребления. Верхом идеологической глупости они считали заявление некоторых младогегельянцев о том, что “они борются только против фраз” [4, с. 18]. Эти “младогегельянские идеологи... забыли только, что сами не противопоставляют этим фразам ничего, кроме фраз, и что они отнюдь не борются против действительного, существующего мира, если борются только против фраз этого мира” [4, с. 18]. Западная герменевтика, занимавшаяся философским анализом словоупотребления, была объектом беспощадной критики советских философов, никому не приходило в голову, что она как метод может составить конкуренцию материалистической диалектике.

С. Кара-Мурзу в обращении к столь нетрадиционному для советского марксизма методу исследования привлекает то, что герменевтика занимает особое место “в той части философии, которая занята критикой идеологии как главного средства господства и социальной власти в современном мире. Понятно, что язык идеологии, созданной как замена религии в атеистическом обществе промышленной цивилизации, для того и служит, чтобы внедрять в сознание скрытые смыслы. Поэтому для герменевтики всякий идеологический текст является прекрасным полем приложения сил” [2, с. 26].

Однако трудно утверждать, что герменевтика в исполнении С. Кара-Мурзы укладывается в какую-нибудь западную традицию. Представители западной герменевтики цитируются как общий фон, но не как создатели детально разработанного методологического канона. В единой “упаковке” упоминаются Гомер, Макиавелли, Грамши, Хайдеггер, Хабермас, Фуко, Рикер, Бахтин и Гадамер. Из герменевтики создается методологический идол, призванный оправдать ту технологию препарирования текстов, которую использует С. Кара-Мурза при написании своих произведений.

Попробуем прояснить проблему, которую оставил за бортом своего исследования С. Кара-Мурза. С этой целью обратимся к работе Ганса Гадамера “Истина и метод”, в которой систематически изложены основы герменевтического метода. Одним из ключевых звеньев этой методологии стало исследование диалектики словоупотребления. Гадамер настаивал на том, что следует добиваться понимания, “исходя из словоупотребления эпохи и (или) автора”, этому стремлению противостоит “неосознанность собственных словоупотреблений” [1, с. 319]. Чтобы понять самого себя, следует осознать различие между привычным для нас словоупотреблением и словоупотреблением текста. Это различие и есть факт сознания, с которым согласуется правильное истолкование.

Процесс понимания предполагает, что “мы приводим чужое мнение в соответствие с целостностью наших собственных мнений или наоборот” [1, с. 320], пытаемся упорядочить наши мнения в свете выявленного смысла. Разрушение целостности первоначального видения ситуации переживается индивидом как потеря жизненных ориентиров. Стремление восстановить целостность видения мира толкает современного

человека на путь научного познания и созидания целостности на новом уровне самосознания. В процессе воссоздания новой системы жизненных ориентиров индивид неизбежно сталкивается с идеологией как совокупностью идей, гарантирующих целостность коллективного мышления. Усваивая общие нормы, индивид вынужден согласовывать свое мышление и поведение с мышлением и поведением "других".

Тот, кто хочет понять "другого", не должен полностью уйти в собственные предрассудки и "упорно пропускать мнения, высказанные в тексте", покуда эти последние "не вырвутся в его иллюзорное понимание и не уничтожат его". Такая восприимчивость, однако, не предполагает ни "нейтралитета", ни "самоуничтожения", но включает в себя снимающее усвоение собственных пред-мнений и пред-суждений" [1, с. 321].

На наш взгляд, именно этого снимающего усвоения собственных "пред-мнений и пред-суждений" недостает в исследованиях С. Кара-Мурзы. Работы этого плодовитого и оригинального автора технологичны, но в них не затрагиваются исходные целевые установки исследования, методика исследования не развивается от одной работы к другой.

В условиях высокой динамики социальных преобразований успех исследования обеспечивает применение простых и эффективных методов, с помощью которых можно освоить и систематизировать огромное пространство событий и фактов. Технологизация герменевтического метода, неизбежная в условиях социальной трансформации, становится препятствием для углубления исследований, когда переход закончен, и новая социально-политическая формация стремится к целостности. Чем устойчивей и определенней становится новый социальный организм, тем большая нужда возникает в "достижении более высокой ступени рефлексии уже на стадии постановки вопросов" [1, с. 339].

Прогресс исследования, понимаемый как простая экстраполяция методических схем на новые предметные области, экспансия научного метода на новые предметные области, становится тормозом в становлении научного самосознания. Герменевтическое сознание по своей сути не может быть ограничено многократными повторениями одной и той же мыслительной схемы. Развернутое вовнутрь, оно заставляет исследователя задуматься о самом себе, о том, что "задолго до того, как мы начинаем постигать самих себя в акте рефлексии, мы с полнейшей самоочевидностью постигаем самих себя в качестве членов семьи, общества и государства, в которых мы живем. Субъективность фокусируется системой кривых зеркал. Самосознание индивида есть лишь вспышка в замкнутой цепи исторической жизни" [1, с. 329].

Увлекаясь идеологической полемикой, С. Кара-Мурза практически нигде не рассматривает историческую традицию в методологии, ограничиваясь историческими фрагментами, соответствующими его собственным установкам. Если мы обратимся к Г. Гадамеру, герменевтический метод предстает перед нами как последовательность расширяющихся кругов, в которой происходит обогащение и углубление самосознания "постоянно осуществляющегося понимания" [1, с. 317]. В этой последовательности истолкований ученый осознает, что его первая и последняя задача исследования заключается в том, чтобы все мыслительные предпосылки, предрассудки, пред-намерения, пред-восхищения определялись не идеологическими догмами или обыденными представлениями, но самими фактами. Речь идет о том, чтобы придерживаться фактов и избежать искажений, которые исходят от самого исследователя и которых он бессознательно придерживается.

По мысли Г. Гадамера, механизм герменевтической интерпретации осуществляется следующим образом: наше мышление, соприкоснувшись с текстом, постоянно наbrasывает на него смысл. Дальнейшая разработка предварительного наброска приводит к последующему его пересмотру по мере углубления в смысл текста. Именно в этом набрасывании заново, составляющем смысловое движение, заключается процесс понимания. В этом процессе переплавки содержания текста на поверхность сознания под-

нимаются “предрассудки” и “предубеждения”, до этого составлявшие остав бессознательного действия. Если исследователь внимателен к этим всплывающим на поверхность пузырям бессознательного, то он многое может постичь в строении своего собственного Я.

Глубокий смысл истолкования заключается в том, чтобы истолкователь не просто отбрасывал либо предрассудки, либо сам текст, как несоответствующий его предрассудкам. Смысл истолкования заключается в постижении предрассудков как чего-то положительного, до сих пор поддерживавшего жизнь индивида, хотя и в бессознательной форме. Постижение предрассудков в свете фактов представляет акт саморефлексии, поднимающий индивида на более высокую ступень самосознания.

С. Кара-Мурза упрощает методику истолкования, он пишет: “Считается, что люди в своем подходе к интерпретации делятся на два основных типа. Одни начинают с того, что стараются по мере возможности строго восстановить логику автора сообщения, до поры отставая в сторону свои собственные версии. Если они находят в этой логике изъяны и у автора сообщения “концы с концами не вяжутся”, здесь они и начинают “копать”.

Другие не тратят время на то, чтобы реконструировать “интеллектуальные инструменты” авторов сообщений. Они принимают готовый вывод сообщения как одну из допустимых версий, но лишь одну из нескольких возможных, и приступают к выработке набора своих версий. Они “конструируют контексты”, примеряя к ним версию “подозреваемого” – автора сообщения” [2, с. 31].

Характеризуя другого как “подозреваемого” и соответственно выстраивая свое исследование, С. Кара-Мурза ставит барьер к постижению коллективного бессознательного. Изъяны логики и изъяны предположений относит на счет “подозреваемых” и тем самым упускает из виду собственные “предрассудки”. Чужое мнение не приводится в соответствие с целостностью его собственных убеждений, оно попросту отбрасывается. Искусство же интерпретации заключается в том, “чтобы помнить о собственной предвзятости, дабы текст проявился во всей его инаковости и тем самым получил возможность противопоставить свою фактическую истину нашим собственным предмнениям” [1, с. 321].

Именно этого завершающего акта не хватает исследованию С. Кара-Мурзы. Его отсутствие превращает истолкование в технологическую схему, безразличную не только к особенностям самого истолкователя, но и к объективному содержанию исследуемого предмета. Исследовательская мысль порывает со своей историей, “предрассудки” и “предубеждения” отбрасываются ею как не имеющие отношения к делу. По поводу такого поворота исследования мы можем повторить вслед за Г. Гадамером, что, несмотря на то что современность характеризуется всемерным сближением наук о духе и наук о природе и повсеместно распространен перенос методов физических, точных наук в область гуманитарных исследований, “аналогия между исследованиями природы и исследованиями наук о духе затрагивает лишь нижний слой осуществляющей в науках о духе работы” [1, с. 337].

Главная методологическая проблема, с которой сталкивается С. Кара-Мурза в ходе исследования феномена манипуляции, заключается в создании жизнеспособного симбиоза двух методологических начал: технологического и герменевтического. Привозглашая своим методологическим кредо герменевтику, автор пытается дать истолкование многочисленным текстам, признанным им как манипулятивные. Однако при этом он оставляет без внимания предпосылки герменевтической методологии, которая, будучи методологией прежде всего гуманитарных наук, предполагает постоянное изменение субъекта, постоянное углубление его самосознания. По этому поводу Г. Гадамер пишет: “Ясно, что в сфере наук о духе невозможно говорить о равном себе объекте ис-

следования в том смысле, в каком мы с полным правом говорим о нем применительно к наукам о природе, где исследование проникает в природу все глубже и глубже. Относительно наук о духе скорее следует сказать, что исследовательский интерес, обращаясь к преданию, каждый раз совершенно особым образом мотивирован здесь современностью и ее интересом” [1, с. 338].

С. Кара-Мурза приводит массу примеров бессовестной экономической и политической манипуляции, с помощью которых демонтировали советский народ и разрушили советское государство, но субъект этих манипуляций остается за кадром. Поскольку манипуляция изначально определена как безнравственная, то ни о каких позитивных моментах этого явления говорить не приходится. Объект манипулятивных действий выступает как безвинно страдающий народ, субъект манипуляций характеризуется в терминах мирового заговора. Фактически исследователь психологизирует манипуляцию, превращая ее в демоническое действие, которое не связано с предшествующим духовным развитием человечества и не поддается рациональному осмыслению.

Обширный эмпирический материал о фактах манипуляции не выводится на уровень теоретического сознания, манипуляция как явление и наука как систематическая разработка понятия у него не находят общих точек соприкосновения. Методологические принципы герменевтики берутся как цитирование, внешним образом относящееся к самому исследованию. Цитируя М. Хайдеггера, который утверждает: “Вообще говоря, то, что должно стать решающим в любом философском знании, содержится не в высказываемых предположениях, но в том, что, хотя и не проговаривается как таковое, предстает нашему взору через эти предположения” [2, с. 26], С. Кара-Мурза систематически не исследует неявные предпосылки своих собственных рассуждений. Удачно найденные схемы работы с текстами при экстенсивном применении рано или поздно сами становятся схемами манипулирования информацией.

В одной из своих работ известный американский социолог О. Гоулднер попробовал отличить революционного марксиста от марксиста-ортодокса. Он пришел к следующему выводу: марксист-ортодокс, критикуя взгляды своих идеологических противников и связывая эти взгляды с интересами больших социальных групп, в то же время не желает применять принципы марксистской критики к своим собственным взглядам. Но монополия на критику идеологии не может сохраняться бесконечно долго. Противники марксизма, используя оружие критики, также начинают рассматривать марксизм как разновидность идеологии и побивают марксистов-ортодоксов их собственным материалистическим анализом.

С. Кара-Мурза, подобно ортодоксальному марксисту, выискивая манипулятивные схемы у своих противников, пытается избежать обвинений в манипуляции. Главные факторы, препятствующие достижению счастья и истины, он относит на счет либерального Запада, внутри остальных стран действуют “крепкие группы заговорщиков-манипуляторов, которые втайне от всего мира, целенаправленно управляют политикой государств, общественным мнением, с легкостью устраивают теракты в своей стране, да так, что никто об этом не ведает” [5]. Склоняясь к идеи либерального заговора, он сознательно или бессознательно потакает обыденному сознанию и идет вслед широко распространенной психологической установке видеть источник всех своих бед и несчастий в других. Он пишет: “Власть имущие и денежные мешки – а в основном именно они нуждаются в манипуляции общественным сознанием – всегда имеют возможность нанять для передачи сообщений любимого артиста, уважаемого академика, неподкупного поэта-бунтаря или секс-бомбу...” [2, с. 31]. Эти восприятия обыденного сознания относятся к феномену манипуляции как к досадной помехе на пути к собственному благополучию и достатку. Это сознание не может подняться над дилеммой свое-

чужое (хорошее-плохое), так что собственные пред-мнения и предрассудки для него остаются недосягаемыми.

Понимание манипуляции запутывается в череде взаимоисключающих определений, оно не выходит даже на уровень идеологического сознания и застrevает на уровне политтехнологий. Этой незавершенностью теоретического анализа пользуются его противники, которые через критику методических ошибок стараются дискредитировать позитивный смысл работы.

Вывод. Герменевтику как метод социально-философского исследования нельзя сводить к формальным схемам обработки эмпирического материала. Ключевым звеном герменевтического исследования является рефлексия над особенностями социального бытия самого исследователя, над характером детерминации социальными условиями его мыслительного процесса.

Использование категории "манипуляция" актуализирует операциональную сторону понятийного мышления, расширяет возможности оперативной систематизации нового эмпирического материала. Однако для продвижения самосознания исследователя на новый уровень необходимо вернуться к такой категории, как идеология, поскольку последняя наиболее полно и адекватно отражает взаимосвязь нашего мышления с социально-политическими условиями.

Список литературы: 1. Гадамер Г.Г. Истина и метод. – М., 1988. 2. Карап-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2000. 3. Кургинян С.Е. Качели. Конфликт элит – или развал России? – М., 2008. 4. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 3. – М., 1955. 5. Скиф Р. Ампутация сознания, или Немного воска для ослиных ушей // http://scepsis.ru/library/id_1859.html.

Б. Голованов

ГЕРМЕНЕВТИКА ТА МАНИПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті розглядаються проблеми застосування герменевтичного підходу до дослідження політичних процесів. Після дискредитації радянського марксизму звертання до герменевтики як методу соціальних досліджень стало звичайним явищем у пострадянській літературі. Дається критика використання герменевтичних методів як простих технологічних схем, що не мають потреби у філософській саморефлексії. Докладно розглядається співвідношення філософської методології та ідеології в роботах пострадянських політологів.

B. Golovanov

GERMENEUTICS AND MANIPULATIVE TECHNOLOGIES IN SOCIAL PROCESSES

The problems of application герменевтического the germeneutic approach to research of political processes are considered in the article. After discreditation of the Soviet marxism the reference to germeneutic as a method of social researches became the usual phenomenon in the postsoviet literature. The criticism of use germeneutic methods as the simple technological schemes which are not requiring a philosophical self-reflection is given. The parity of philosophical methodology and ideology in works of the postsoviet political scientists is in detail considered.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2009

НАШІ АВТОРИ

Байдак Тетяна Михайлівна – доцент кафедри соціології і політології Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат соціологічних наук

Болотова Вікторія Олександрівна – доцент кафедри соціології і політології Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат соціологічних наук

Бутенко Тетяна Олександрівна – аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Голованов Борис Дмитрович – доцент кафедри соціології і політології Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат філософських наук

Гуревич Марк Михайлович – професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, доктор економічних наук

Ігнатюк Ольга Анатоліївна – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат технічних наук

Касьянова Олена Миколаївна – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат педагогічних наук

Коляда Михайло Георгійович – доцент, докторант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат педагогічних наук

Кузьміна Клариса Іванівна – провідний науковий співробітник Інституту програмних систем НАНУ, доктор біологічних наук, м. Київ

Лапузіна Катерина Валеріївна – магістр кафедри інтелектуальної власності Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Лапузіна Олена Миколаївна – доцент кафедри природничих наук факультету міжнародної освіти, кандидат педагогічних наук

Науменко Марія Олексіївна – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат економічних наук

Павлик Олена Михайлівна – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат психологічних наук

Панфілов Юрій Іванович – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат психологічних наук

Погоріла Ірина Олегівна – доцент Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця, кандидат медичних наук, м. Київ

Пономарьов Олександр Семенович – професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат технічних наук

Попова Галина Вікторівна – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат психологічних наук

Резнік Світлана Миколаївна – доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, кандидат педагогічних наук

Решетніченко Андрій Володимирович – професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доктор філософських наук

Романовський Олександр Георгійович – проректор, завідувач кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, лауреат Державної премії України, доктор педагогічних наук, професор

Самсонкін Валерій Миколайович – директор Державного науково-дослідного центру Укрзалізниці, доктор технічних наук, професор, м. Київ

Селезньова Ніна Вікторівна – інженер Інституту програмних систем НАНУ, м. Київ

Сьомик Тетяна Михайлівна – старший науковий співробітник Інституту програмних систем НАНУ, кандидат біологічних наук, м. Київ

Сладких Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, викладач кафедри природничих наук факультету міжнародної освіти Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Шевченко Сергій Олексійович – доцент, докторант Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат педагогічних наук

Чуносов Михайло Олександрович – виконувач обов’язки доцента Євпаторійського факультету Республіканського вищого навчального закладу (м. Ялта) Кримського гуманітарного університету, кандидат психологічних наук

Юсупова Маргарита Федорівна – доцент кафедри інженерної і комп’ютерної графіки Одеського національного морського університету, кандидат педагогічних наук

СТОРІНКА РЕДКОЛЕГІЙ

Щоквартальний науково-практичний журнал "Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія" зареєстровано рішенням Міністерства інформації України.

Головна мета видання – надати можливість опубліковувати наукові праці та статті викладачам, науковим співробітникам, аспірантам і здобувачам наукового ступеня, а також поширити можливості обміну науково-практичною інформацією з філософії, психології, педагогіки та соціології в Україні та за її межами.

До друку приймаються статті за такими науковими напрямами:

- теорія та практика управління соціальними системами;
- філософські, психолого-педагогічні та соціологічні основи управління;
- методологія досліджень та моделювання соціальних систем;
- філософія професійної освіти та підготовки керівників третього тисячоліття;
- формування творчої особистості; еліти та лідерства;
- соціальне середовище як фактор управління;
- особистісний фактор в управлінні.

Періодично в журналі можуть з'являтися рубрики: дискусійна трибуна, до захисту дисертацій, наші ювіляри та інші.

Передбачається випуск спеціальних (тематичних) випусків журналу.

Під егідою журналу планується проведення тематичних конференцій, симпозіумів, дискусій, "круглих столів" тощо з публікацією результатів безпосередньо в журналі та в монографіях серії "Бібліотека журналу "Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія".

Матеріали, подані до друку, повинні бути підготовлені на IBM сумісному комп'ютері та надруковані в 2-х примірниках. До матеріалів має додаватися дискета 3,5" зі статтею, на якій текст повинен бути набраний у редакторі текстів MS Word for Windows.

Обов'язково потрібно вказати відомості про автора (науковий ступінь, учене звання, де працює та яку посаду обіймає), а також адресу та контактний телефон, факс і E-mail.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

- розмір аркуша – А-4 (210 x 297 мм);
- ліве, верхнє, праве та нижнє поля – 25 мм;
- рекомендований шрифт – Times New Roman Суг;
- розмір шрифту – 12;
- міжрядковий інтервал – 1.

ПОРЯДОК РОЗТАШУВАННЯ МАТЕРІАЛУ

- безпосередньо під верхньою межею зліва **ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ НАПІВЖИРНИМ ШРИФТОМ ДРУКУЄТЬСЯ УДК** статті;
- через рядок по центру друкуються ініціали та прізвища авторів;

- через рядок по центру напівжирним шрифтом **ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ** друкується назва статті;
- через рядок з уступу (1,25 см) друкується текст статті, відформатований по ширині рядка;
  - перед і після формул і рівнянь має бути пропущений один рядок від тексту з інтервалом 1;
  - номери формул і рівнянь мають бути вирівненими по правому краю;
  - розмір шрифту формул і рівнянь для основного тексту – 14 пт.;
  - рисунки, схеми і графіки мають бути виконані у чорно-білому варіанті;
  - через один рядок друкується список літератури, оформленний згідно з вимогами ДСТУ;
- через рядок з уступу (1,25 см) друкуються ініціали та прізвища авторів: для українськомовної статті – російською та англійською мовами, для російськомовної статті – українською та англійською мовами, англійськомовної – українською та російською мовами;
- через рядок з уступу (1,25 см) великими літерами друкується назва статті: для українськомовної статті – російською та англійською мовами, для російськомовної статті – українською та англійською мовами, англійськомовної – українською та російською мовами.

До статей, що надсилаються до друку, повинні додаватись: експертний висновок від навчальної чи наукової організації автора за затвердженою формою та рекомендація (рецензія).

Статті, що рекомендовані до друку членами координаційної ради та редколегії, рекомендацій (рецензій) не потребують.

УМОВИ ПУБЛІКАЦІЇ

Статті, оформлені згідно з Правилами, надсилаються авторами на адресу редколегії:

Україна, 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21, НТУ “ХПІ”, редколегія журналу “Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія”, головному редакторові проф. О.Г. Романовському.

Телефон: (057) 70-04-025, (057) 70-76-417, (057) 707-64-90

Телефакс (057) 70-76-371

E-mail:Verloka@kpi.kharkov.ua

E-mail:serdechenko_n_i@mail.ru

Про прийняття рішення щодо публікації статті та умови оплати автора буде поінформовано

Статті, оформлені з порушеннями Правил, редколегією не розглядаються.

Наукове видання

Щоквартальний науково-практичний журнал

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ:
ФІЛОСОФІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІОЛОГІЯ**

№ 3'2009

Редактор *H. I. Верлока*

Комп'ютерна верстка *O. В. Завада*

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України; Серія КВ № 5212 від 18.06.2001 р.

Підп. до друку 04.09.2009 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офісний. Riso-друк.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 5,2. Наклад 300 прим. 1-й завод 1–150.
Зам. № 230. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ "ХПІ".

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 116 від 10.07.2000 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Друкарня НТУ "ХПІ". 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21